

**KIRIKUVISITATSIOONID EESTLASTE MAAL
VANEMAST AJAST KUNI OLEVIKUNI**

OLAF SILD

MIT EINEM REFERAT:

DIE KIRCHENVISITATIONEN IM LANDE
DER ESTEN VON DER ÄLTESTEN ZEIT
BIS ZUR GEGENWART

TARTU 1937

Eessõna.

Kodumaa kirikuloo käsitlemine ja kirjutamine ei ole hästi võimalik ilma kirikuvisitatsioonide tundmata ja visitatsiooniprotokolle kasutamata; igatahes ei vastaks töötamine sel alal ilma selleta teaduslikele nõudeile.

Kirikuvisitatsioonidel on oma aja kirikuelu, usulise ja kõlbla elu, osalt ka kultuurilise ja majandusliku elu kohta olnud suur praktiline tähendus, eriti vanal ja keskajal ja uuema aja murdening üleminekuaegadel. Sellest võib kergesti aru saada, kui meeles pidada, et visitatsioonid püüavad koha peal selgitada, missugune on tööline kiriklik, usuline, kõlblas, osalt ka majanduslik ja kultuuriline või veel mõnes erilises suhtes koguduste seisukord teataval ajal ja teataval kohal, ja siis leida ka kõige paremad abinõud puuduste parandamiseks ja kõige paremad parandusvahendite rakendamise viisid.

Kirikuvisitatsiooniprotokollid on suure ajaloolise allikalise väärtusega, sest nad sisaldavad usaldusväärsemaid andmeid, mis on meile teatavas küsimuses teatavast ajast ning kohast kättesaadavad, sest nad ei ole vaid mõne üksiku isiku antud andmed, vaid mitmete usaldusväärsete isikute poolt koha peal antud või kontrollitud ning läbiproovitud andmed. Kuigi need andmed ja teated käivad suurelt jaolt enam-vähem lihtsate küsimuste kohta, on nad siiski põhjapaneva tähendusega tolle aja kirikliku, kõlbla, usulise ja kultuurilise elu iseloomustamise kohta.

Kodumaa kirikuvisitatsioonest on vaid mõne tuntuma isiku visitatsiooni põhjalikumalt käsitletud, nagu piiskopp Kyvel'i oma (vt. Ajalooline Ajakiri, XII a-k. 1933, lk. 44—55, 116—125, 160—164: E. Blumfeldt, Saare-Lääne piiskopkonna visitatsiooniprotokolle a. 1519—1522), David Dubberchi visitatsioone (vt. R. Winkler, Der estländische Landkirchenvisitor David Dubberch und seine Zeit (1584—1603), Reval 1909), kuid neidki visitatsioone on käsitletud enam lahus eelnevaist ja järgnevaist. N. n. lokaalvisitatsioonidest, mis aga tublisti erinevad kirikuvisitatsioonidest ja kuu-

luvad vaid üksiku kirikuõpetaja ametikohuste valdkonda, on praost Winkler'i sulest kaunis asjalik ülevaade ilmunud (vt. Mitteilungen und Nachrichten für die ev. Kirche in Russland, 63. Bd. Sept. 1910, Theologisch-pastorales Beiheft Nr. 5; R. Winkler'i „Zur Geschichte der estländischen Lokalvisitationen“, lk. 125—153).

Meie kodumaa kirikuvisitatsioonide ajalugu ei ole senini kirjutatud. Visitatsiooniprotokollide uurimisel ja kasutamisel tundub aga tarvidus saada terves ulatuses ülevaadet visitatsioonide korraldamisest meie maal üksikutel kirikuloo ajajärkudel, visiteerimisel tarvituseletunud viisidest ja eesmärkidest vastavalt kirikliku, usulise, kõlbla, kultuurilise ja majandusliku elu olukorrale teataval ajal. Käesolevas töös meie käsitlemegi kodumaa kiriku visitatsioonide ajalugu vanemast ajast kuni olevikuni.

Ülevaatlikkuse otstarbel jaotame meie kogu töö peatükkidesse (peale „Sissejuhatuse“ 6 peatükki) ja §§-desse (kogusummas 21 §-i).

Sissejuhatus.

§ 1.

Kirikuvisitatsioonidest üldse vana- ja keskaja kirikus.

Et paremini aru saada meie kirikuvisitatsioonide tekkimisest, mõttest, eesmärgist, pidamisest, korraldusest ja tähendusest, peame teadlikud olema kirikuvisitatsioonide pidamisest varemal kristlikul ajal üldse, ja selleks peame lühikestki pilku heitma vana ja keskaja kirikuvisitatsioonidele.

Üldse on kirikuvisitatsioonid ristikiriku igivana institutsioon.

Mõnd üksikut, pärastistele kirikuvisitatsioonidele omast joont võiksime ehk juba ristikiriku algul märgata. Nii saatis juba Jeruusalemma emakogudus oma 2 volinikku (Juuda Barsaba ja Siila, „kes ülemad mehed olid vendade seas“) Antiookias pagana-test tekkinud ristikogudust vaatama, nende usku ja kõlblat elu läbi katsuma, apostlite ja emakoguduse otsust Antiookia koguduses käsuõpetuse asjus tekkinud lahkkelide puhul teatavaks tegema ja kogudust manitsema ning kinnitama (vt. Acta ap. 15).

Võib arvata, et emakogudus sarnaselt toimis ka veel teiste väljaspoolsete ristikoguduste tekkimise või tunnustamise või mõjustamise puhul.

Aga ka pärisvisitatsioonidest on juba vana aja 4. sajandi kirikust otseseid teateid säilinud, niihästi Hommikumaa kui Öhtumaa kohta¹⁾.

Hommikumaal nimetati visitatsioone *περιοδοεῖα* (ringreisud). Kui piiskopp ise maal ei visiteerinud, saatis ta maale *περιοδευταί* (ringimatkajad)²⁾.

¹⁾ Ae. L. Richter, Lehrbuch des kathol. u. evang. Kirchenrechts, 1858⁵, lk. 374 j.

J. Auerbach, De Visitationum ecclesiasticarum progressu, 1862.
G. Uhlhorn, Kirchenvisitationen (Realencyklopädie f. prot. Theologie u. Kirche, 3. trükk, X k., lk. 480—483).

²⁾ Vrd. Concil. Laodic. 347—81, c. 57 (Richter p. 375²⁾. Ladina keeles esineb näit. vanade kirikukogude otsustes ka kreeka keelsele vastav terminus: ut episcopus „circumeat“ parochiam suam... (näit. Capitul. a. 813. I. Cap. 16, etc.).

Chrysostomos († 403) seletab oma kuulsas teoses „περὶ ἑρῶσόνης“ (III, 18), et piiskopi kohuste hulgas ei leidu teist, mis nii seotud oleks vaevaga, hädaohuga, laimustega, kui kõnesolev toiming.

Augustinus on oma piiskopkonda väga sagedasti visiiteerinud (frequentissime: Possidii Vita beati Augustini, c. 12). Et kõiki kohti piiskopkonnas paremini visiteerida, lahutas ta oma piiskopkonnast ära kaugema osa (Fussalense castrum), mille jaoks veel eriline piiskopp ametisse pandi.

Martinus Tours'ist († 397) on ka maakogudustes ise korralisi kui ka erakorralisi visitatsioonid pidanud (Sulpitii Severi Epist. 1—3).

Kirikukogud, näit. juba Concilium Taurinense a. 397¹⁾, Augustinuse-aegsed Aafrika kirikukogud, Conc. Laodic. a. 372, tuletasid visitatsioonid eriti metropoliitidele, aga ka piiskopele meelde.

Tarraco kirikukogu a. 516 nimetas vanaks harjumuseks (antiqua consuetudo) seda, et piiskopid iga aasta oma piiskopkondi visiteerivad, ja nõudis selle harjumuse pidamist²⁾.

Varema aja visitatsioonide peaaegsiks oli paganuse ja väärjumalateenistuse jäänuseid ja väärusulisi kalduvusi välja juurida ja ristiusu vaateid ning kristlikke eluviise süvendada ja levitada.

Kui Baieri hertsog a. 716 tahtis asutada iseseisvat Baieri kirikut, saatis paavst oma esimese legaadi siia: nagu anglosakside maal, nii pidi ka siin üldvisitatsioonid ette valmistama tarvilikkude paranduste, reformide, korralduste maksmapanekut. N. n. „Saksa kontsiil“ (Concilium Germanicum), mis peeti 742 Austraalias, otsustas muude paranduste hulgas uuendada piiskopi visitatsiooni.

Õhtumaal ühendati visitatsiooniga siis ka ristitute konfirmatsioon, milline toiming reserveeriti Õhtumaal piiskopile (v. Conc. Liptinense a. 743³⁾; Conc. Suessionense a. 744⁴⁾).

Samuti kontrollis piiskopp, kuidas vaimulikud ristivad, missat peavad ja teisi kiriklikke talitusi toimetavad, silmas pidades ka nende kasinust, elu, usku ja õpetust.

¹⁾ J. D. Mansi, Sacrorum Conciliorum nova et amplissima Collectio, III, v. 861, Can. II.

²⁾ Mansi VIII, v. 542 j., Can. VIII.

³⁾ Mansi XII, v. 370; vrd. ka v. 366 j.

⁴⁾ Mansi XII, v. 388.

Conc. Bracarense III a. 560¹⁾ järgi kontrollis visitaator vaimulikkude elu ja ametipidamist esimesel päeval, kuna teisel päeval juba kogudus (plebs) kokku kutsuti ja õpetati, et nad põgeneksid väärkujude eksituste eest ja hoiduksid igasuguseist süütegudest, nagu tapmisest, abielurikkumisest, vlevandest, valetunnistusest ja muudest surmatoovatest pattudest, et nad ei teeks teisele seda, mida nad enestele ei soovi, et nad usuksid kõigi inimeste ülestõusmist ja kohtupäeva, kus igaühele tasutakse vastavalt tema tegudele.

Ibid. Can. II (v. 839) määrab, et piiskopp hoiduks üleliigset maksu võtmast.

Arusaadav on, et visitaator ühes oma saatkonnaga pidi visitatsiooni ajal tarvilikku vastuvõtmist ja ülalpidamist saama visiteeritavate, eriti vaimulikkude poolt. Kõige varemil ajal kandis visitaatori ja ta saatkonna vastuvõtmine arvatavasti enam vana-dele kristlastele omast külustajate kristlaste vastuvõtlikkuse ilmet. Siis sai tarvilikuks vastuvõtmist ja selle kulusid ikka täpsemalt normeerida. Viimatimainitud kirikukogudel (Conc. Liptinense, Conc. Suessionense) öeldi selles suhtes: presbüter olgu alati valmis piiskopi vastuvõtmiseks rahva koguga ja abiga, keda seal tuleb konfirmeerida, või aga: kloostriülemad ja presbüterid olgu (visitatsiooni puhul) valmis piiskopi vastuvõtteks tarviliku abiga (vrd. ka Concilium Toletanum III a. 589)²⁾. Visitatsiooni kulud võisid visiteeritavatele vahetevahel koormavaks muutuda; seepärast kuulduv selles suhtes kirikukogudel hoiatusi visitaatoritele. Kohustusi, mida oli visiteeritavatel visitaatori suhtes, tähendati enamasti sõnaga „procuratio“ (hoolekanne). Kuni 13. sajandini oli lubatud prokuratsiooni ainult natuuras (mitte aga rahas) nõuda.

Toledo VII kirikukogu a. 646 määras nõutavate prokuratsioonide suhtes: et piiskopp kunagi ei läheks kaugemale viiekümne ühesvõetava hobuse arvust ega oleks õigustatud kauemini kui üks päev viibima iga kiriku juures („Cum vero episcopus dioecesis visitat, nec unquam quinquagenarium numerum evectio- nis excedat, aut amplius quam unum diem per unam quamque basilicam remorandi licentiam habeat“)³⁾.

¹⁾ Mansi IX, v. 838 j., Can. I.

²⁾ Mansi IX, cap. XX, v. 998.

³⁾ Mansi X, v. 768. 769 (C. IV).

Ka frankide riigis olid kirikuvisitatsioonid tarvilusel. Tunti tarvitust, et kirikuõigus täiendaks mitmeti ühekülgselt rahvaõigust, näit. süütegude suhtes, mis ilmlikus õiguses karistamata jäid või mida aga rahatrahviga võidi lepitada jm. Kuningad nõudsid visitatsioone ja andsid määrusi nende jaoks. Visitatsioonid arenesid sinodaalkohtuteks (judicium synodale, Sendgericht). Visiteerijale piiskopile andis Karl Suur kaaslasena ning kaitsjaks ja vahel ka kontrolliks krahvi. Kord aastas käis piiskopp sel teel oma piiskopkonna läbi. Tema tulekut kuulutab ja valmistab ette mõni päev ennemalt (Regino järgi 1—2 päeva) arhidiakon või arhipreester. Kui piiskopp tuli, olid pärastpoole visiteeritavad (enamasti 5 kogudust) oma preestritega eesotsas koos ja võtsid teda andidega vastu.

Peetakse missa ja pärast seda peetakse kohut, mis sünnib sagedasti kiriku ees.

Piiskopp või tema saadik istub kohtujärjel.

Visitatsioonikohtute ülesannet on kuningate ja kirikukogude poolt sagedasti selgitatud. Visiteerija piiskopp konfirmeerib ristitud, õpetab rahvast ja keelab paganausuviisisid, nõidumist, liisuheitmist, linnutarkust ja kõike paganuse roppust (Capitulare primum Caroli Magni a. 769)¹⁾. Ta vaatab läbi preestrite ametitegevust, elu ja usku, et nad õiget usku peaksid ja katoliku ristimist, et nad missapalveid hästi tunneksid, et psalme vääriliselt ette kantaks, et nad Meie-Isa palvet ise õieti mõistaksid ja kõigile mõistetavaks teeksid, et igaüks teaks, mida ta Jumalalt palub, et „Au Jumalale“ kõigi juures kõige austusega lauldaks ja preester ühes inglitega ja Jumala rahvaga laulaks „Püha, püha“. Ta peab vaatama, et kirikud ja altarid väärilises seisukorras hoitaks, et kirikus kord valitseks, et kirikus ilmlikke asju ei õiendataks ega lobisetaks ega enne õnnistust kirikust ära ei mindaks. Samuti peab piiskopp vaatama, et kohtunikud ning vägevad rahvale ja vaestele ülekohut ei teeks ega neid suruks. Piiskopp rääkigu seesugustega esmalt vaimulikult, neid manitsedes, ja kui see ei aita, tehku asi kuninga kõrvadele teatavaks (C. Arelatense VI, a. 813, Can. 17)²⁾.

Piiskopp võtku harutusele süütegusid, mis on Jumala vastu

¹⁾ Mansi XII, Appendix Secunda, v. 137 ; Cap. VII, rp. Mansi Supplem. a d. tom. XVII, v. 191.

²⁾ Mansi XIV, v. 61, Can. XVII.

ja Pühakirja hoiatuste ja keelu vastu, ja kandku hoolt paranduse eest (Cap. II, a. 813)¹⁾.

Eriti nimetatakse intsesti, isatapmist, vennatapmist, abielu rikkumist, valevannet, keelatud abielu, muid lihapatte. Alguses harutati ja karistati ainult avalikke patte. Salajased jäid pihi-tooli hooleks (vrd. 6. Can. Synodi Ticinensis, a. 850)²⁾. Süütegude järele valvasid maadekanaanitides (decania) preestrid, eesotsas arhi-preestriga (maadekaaniga), kes iga kuu kalendidel (in calendis) koosolekuid pidasid, kusjuures muuseas iga preester oma kihelkonnas juhtuvad süüteod teatavaks pidi tegema, millest siis piiskopi presbüteeriumile teatati (vrd. Reimsi Hincmari Capitula anno duodecimo episcopatus superaddita).

Mõne aja järel³⁾ aga oli visitaatori kohuseks igasugusel sündsäl viisil kõiki patte ja üleastumisi ja ülekohut ülepea avalikuks teha ja kohut mõista.

See oli võimalik n. n. vannutatud sinodaal-tunnismee-
ste (synodales testes, iuratores synodi, Sendzeugen) kaudu.

Kuidas 10. sajandil sinodaalvisitatsiooni peeti, kirjeldab kaas-aegnikuna kujukalt Prüm'i kloostris endine kloostrülem, õpetatud Regino († 915) teoses: De ecclesiasticis disciplinis et religione christiana, l. II⁴⁾. Regino kirjelduse järgi kutsub piiskopp⁵⁾ sinodaalvisitatsioonil pärast kohast kõnet vastava kihelkonna kogudusest 7 meest (tarvidust mööda ka enam või vähem) küpsemaid, ausamaid, tõemeelsemaid enda ette ja vannutab neid „pühakute pantide“ (s. o. reliikviade) juures, et tema sinodaal-tunnismehena midagi sellest, mis ta on teada saanud ükskõik mis teel või veel teada saab, mis selles kihelkonnas on Jumala tahtmise ja õige kristluse vastu toime pandud või veel toimetatakse, kunagi midagi ei varja visitaatorile, kes selle järele pärib, ei armastuse ega hirmu ega tasu ega suguluse pärast. „Nii aidaku mind Jumal ja need pühakute reliikviad.“ Piiskopp tuletab pärast vannutamist lühikeses kõnes selle Jumalale antud vande tähendust tunnismeelele meelde, et nad midagi ei varjaks. Tunnismehe tunnistus kellegi vastu asetab teda ex officio kaebaja ja teist kaebealuse ossa. Aga peale

¹⁾ Mansi, Supplem. ad tom. XVII, 1, v. 507. Cap. I.

²⁾ Vt. Pertz Monum. Germ., t. III, p. 397.

³⁾ Dove järgi algas see korraldus 9. sajandi keskpaigu (vrd. Die fränkischen Sendgerichte, Zeitschrift für Kirchenrecht, IV a-k. 1864, V a-k. 1865, lk. 7 j.).

⁴⁾ Migne, Patrologiae cursus completus, S. II, t. CXXXII.

⁵⁾ Et kogudus valiks tunnismehed, sellest ei ole enne 12. sajandit juttu.

tunnismeele võisid teisedki isiklike kaebajatena esineda. Ka vaimulikud võisid kaevata saamata jäänud maksude kümneise jm. asjus.

Peale sinodaal-tunnismeele on Reginol veel juttu ilmik-dekaanidest ehk -kümnikest (decani laici per villas constituti), kes ise on tõelikud ja jumalakartlikud ja teisi manitseksid, et nad pühapäeval korralikult kirikus käiksid, ei teeks pühapäeval tööd ega midagi, mis halb. Nad on vandega kohustatud selle vastu eksijaid preestrile üles andma.

Dove¹⁾ arvab, et see korraldus tekkis umbes samal ajal kui sinodaal-tunnismeele instituut, kuid võiks ehk ka arvata, et see korraldus on vanem, sest ta võiks eeldada veel seda seisukorda, et preestrid teatavad üleastumistest arhipreestrile ja asi siis piiskopi presbüteeriumile teatavaks saab. Seesugused alama astme ülevaatajad ehk kümnikud (dekaanid) olid nähtavasti igas külas. Niikaua kui tunnismehi mitte igast külast ei valitud, võis nende kümnikkude tegevus tunnismeele kõrval ehk jätkuda. Kui aga tunnismeele valimisel kihelkondade jaotusi tarviliselt silmas peeti, langesid need kümnikud loomulikult tunnismeelega kokku, nagu see juba Reginol näib suurel määral toimuvat.

Pihil sai viisiks, et pihilolijale küsimusi esitatakse vaimuliku poolt ja samuti siis ka pihiraamatutes pihitavad süüteod küsimuste najal esildatakse; seepärast on loomulik, et ka sinodaalvisitatsiooni üks osa toimus küsimuste najal, seda enam, et ju vannutatud tunnismehed kohustatud olid küsimustele vastama, mis tähistasid visitatsioonile alluvate asjade ala. Küsimused esitas piiskopp (resp. tema saadik, kelleks oli alguses enamasti arhidiakon).

Et visitatsiooni küsimused selgitavad ka ülepea visitatsiooni ülesandeid ja suunda ning on võrdluseks meie maal tarvitusel olnud visitatsioonikorruga, esildame siinkohal kokkuvõttes Reginol esinevaid küsimusi²⁾.

Regino mainitud teose I raamatus on 95 küsimust esildatud kiriku ja preestri suhtes:

1) K. 1—15 küsitakse, kellele on kirik pühendatud, kas kirikuhoone hoitakse korras ning puhtuses, missugused on kirikuriistad ja kuidas neid hoitakse, missugused on kirikuraamatud, missugu-

¹⁾ Ibid. IV, lk. 42 jj.

²⁾ M. t. I, v. 187—191. II, v. 282—287.

sed on ametirüüd ja mis seisukorras, missugused ja kui suured on kiriku kinnisvarad ja sissetulekud.

2) K. 16—73 käivad preestri eluviiside ja tegevuse kohta: kas ta elukorter on kiriku läheduses, kas tema juures elab keegi naisterahvas või käib keegi kahtlane; kas ta korralikult käib haigete juures, kas on mõni laps surnud, kes preestri hooletuse läbi oli ristimata jäänud; kas ta on tülinorija, joob kõrtsis, teeb rumalat nalja; kas ta peab korralikult tunnipalveid ja missateenistusi, kas ta seletab rahvale Jumala sõna, kas hoolitseb pühitsetud vee eest, kas ta kannab hoolt vaeste, võõraste ja vaeslaste eest, kas ta omakasu või sõpruse pärast vaikib pattudest või annab lepitust, kas õpetab Credot ja Meie-Isa palvet, kutsub seatud aegadel pihile, õhtusöömaajale, paastule ja abielukasinusele, kas käitleb õiglaselt ja pühalikult kirikuvarandust ning -riistu, kas keelab paganusekombeid (eriti surnute suhtes), kas annab juhatusi, kuidas õigel viisil tuleb ohvriande altarile viia.

3) K. 74—95 sisaldavad seda, mida preestri enese käest tuleb küsida: kas ta on vaba inimesena sündinud või orjuses, kus koguduses, kas tal on kehaliikmete puudusi, kas ta tunneb oma ameti üksikasjalisi kohuseid, oskab hästi lugeda ja tunneb laulusid ning ajaarvamist, mõistab tarvilikke palveid ja muid osasid peast, kas tal on tarvilikud raamatud enesele juhatuseks.

Mida enam kohtupidamine sinodaalvisitatsioonil etteotsa nihkus, seda enam võis juhtuda, et kiriku asjade ja preestri elu ja tegevuse läbikatsumine jäeti maadekaani juhatusel peetavate presbüterite koosolekute hooleks.

II raamatus käsitleb Regino seda, mida visitaatoril tuleb toimetada ilmikutega ja võhikutega. Selles osas on 89 küsimust:

1) K. 1—14 räägivad mitmesugustest tapmistest, haavamistest ja nende motiividest, isa, sugulase ja vaimuliku tapmisest, tapmisest veretasuna ülekohtuses mässulises sõjas, lapse tapmisest ja abordist, orja ja enese tapmisest.

2) K. 15—37 mitmesugustest abielurikkumise, keelatud sugulise läbikäimise, keelatud abielu ja loomuvastase kiimaluse süütegudest.

3) K. 38 räägib harilikust vargusest, röövimisest, kiriku vargusest ning riisumisest (sacrilegium). Olgugi et ilmlik õigus seda karistab, kuuluvad need süüteod patukahetsuse ja kahetsuskaristuse suhtes piiskopi ette.

4) K. 39 räägib vaelevandest, k. 40—41 valetunnistusest, äraandlikkusest ja nende süütegude motiividest ja kas on neis patustatud teadlikult või sunnilt.

5) K. 42—45 räägivad nõidadest, liisuheitjatest ja lausujatest.

6) K. 46—49 käsitlevad vere, lõpnud või lõhkikistud loomade söömist ja paastumist seatud aegadel.

7) K. 50—55: paganausu ja ebausuu viisidest ja vaadetest tööde õiendamisel ja surnute juures.

8) K. 56—65: öhtusöömaajal käimisest 3 seatud ajal, püha-päeva pühitsemisest, ekskommunikatsiooni pidamisest ning arvestamisest, kahetsuskaristuse kandmisest, isa ning ema austamisest, kümnnise andmisest Jumalale ja tema pühakutele, pihiletulekust vähemalt kannatuseajal.

9) K. 66—85: kas on alalisi joodikuid, võõra kihelkonna kirikusse ja lauale käijaid ja sinna kümnnise maksjaid; kerjajatest ja vaestest; kas on ilmikdekaane e. kümnnikke küldes, kas austatakse oma preestrit, kas ollakse teekäijale vastutulelik, õiglase selle vastu, kes on pagulane usu pärast, kas ristiisad kannavad hoolt, et ristilapsed õpiksid usutunnistust ja Meie-Isa palvet, kas keegi tarvitab valemõõte ja -kaale; liigkasuvõtmise rüvetusest; juudi või pagana kogemata surmamisest, salavandenõust ja keelatud ühingutest osavõtmisest, ülejooksikutest.

10) K. 86—89: vennastustest kihelkonnas, kas keegi laulab kiriku juures lori- või pilke- ja naljalaule, kas keegi lobiseb kirikus või lahku kirikust enne missa lõppu; kas ohvriande (leiba ja viina) tuuakse missale enese ja omaste eest.

Niihästi I kui ka II osa küsimusi ja neis eeldatud seisukohti põhjendatakse peasjaliselt mitmesuguste kirikukogude kaanonitega ja määrustega.

Visitatsioonikohtu eesmärk ja ülesanne on kiriku seisukorda ja korda, vaimulikkude elu ja tegevust, võhikute kiriklikku ja kõlblat elu parandada kirikukogude kaanonite ja määruste kohaselt.

Sinodaalkohtule allusid sel ajal kõik piiskopkonna elanikud, kuigi mõned vägevad suurnikud vahel tõrkusid, nii et piiskopel tuli pöörduda kõrgeima kuningakohtu poole. Ilma sundiva põhjusega (gravis necessitas) pidid kõik vastava ringkonna sinodaalkohtusse ilmuma, ekskommunikatsiooni ähvardusel. Kelle süütegu tunnismees nimetab, selt nõutakse vastust ja salgamise korral süütuse tõestamist ning süüst puhastumist. On arvata (vähemalt

hilisema keskaja suhtes), et visitaatori saatkonnas olid ta ümber olevad vaimulikud nõuandjaiks ja otsuseleidjaiks. Visitaator kuulutas otsuse ja määras vastava karistuse patukahetsuse karistusemääruste alusel. Määratud karistused saadeti võimalikult kohe täide, valve pikemaajaliste karistuste järele kuulus maadekaanile. See patukahetsus on siin suuremalt jaolt jälle avalik. Karistuste aluseks on vanad kahetsuskaristused, nagu paastumine, ajutine eemaldamine kirikust, alandus välises esinemises; sellega olid kasvaval määral ühenduses vabaduse ja au kitsendused. Vähehaaval leidsid rahatrahvid ka siia teed peajasaliselt ainult vabade suhtes, kuna vabadusetud selle asemel „nahal ja juustel“ (corio et crinibus puniendus est: zu Haut und Haar) karistust kandsid, kui piiskopp neile ei võimaldanud sellest end rahaga lunastada.

Kuna veel 8. sajandil frankide riigis kõik piiskopkonna preestrid pidid Quadragesima ajal piiskopi juurde kokku tulema aru andma oma ameti pidamisest, astusid siis (juba järgneval sajandil) selle asemele piiskopkonna sinodid, mis toimusid piiskopi autoriteedi tähe all ja ligidases ühenduses piiskopi sinodaalvisitatsiooniga¹⁾.

Ei ole kahtlust, et need sinodaalvisitatsioonid on omal ajal palju kaasa aidanud rahva kasvatamisele, tema kiriklikule ja kõlblale distsiplineerimisele ja kargestamisele.

Varjukülgedest, mis hilisemal keskajal sinodaalvisitatsioonid ajutisele osalisele langusele viisid, oleks eriti nimetada järgmisi.

1. Prokuratsioonide sageli koormavaks kujunemine. Nagu me nägime, on kirikukogudel selle vastu varakult võitlema hakatud. Aga ikka jälle oli tarvilik sellest juttu teha. Nii püüti III Lateraani kirikukogul a. 1179 mitmesuguste visitatsioonide jaoks prokuratsioonide ülemmäärad soodsamates tingimustes kindlaks määrata, ja nimelt: arhipiiskopi visitatsioonil XL kuni L hobust (evectio numerum), arvestades olukordi, piiskopi visitatsioonil XX—XXX; kardinal saab XXV, arhidiakon V—VII, dekaan II. Vaesemates kohtades peab väiksema prokuratsiooniga läbi saadama. Hoiatatakse, et ka mitte veel muude rahade ja maksude võtmisega (talliis et exactionibus) ei koormataks (kohalikke vaimulikke), ja kui hädaline tarvidus juhtub, seda tehtaks mõõdukalt ja armastusega. (Arhidiakonid ja dekaanid ei tohi ülepea selliseid makse presbüteridelt ja vaimulikkudelt nõuda.)

Bonifacius VIII lubas 1298, et visitaatorid võivad proku-

¹⁾ Vrd. Ae. L. Richter, m. t., lk. 98; 308, 375.

ratsiooni ka rahas võtta, kui visiteeritavad nõustuvad, kuid visi-
taator ei tohi ühel päeval üle 1 prokuratsiooni võtta, olgugi et ta
vahest visiteeris enam kui ühe koha.

2. Osalisele langusele mõjus kaasa ka see, et piiskopid,
olles seotud riiklikkude ülesannetega, ikka sagedamini jätsid
visitatsiooni oma saadikute ehk vikaaride, peasjaliselt arhidia-
konite hooleks, kuni need viimaks 13. s. iseseisvalt hakkasid
omal jurisdiktsioonil sinodaalvisitatsioone pidama ja sinodaal-
visitatsioonil omastasid endile kõiki piiskopi õigusi ning viise,
olgugi et ka piiskopid täiesti ei lakanud visitatsioonist või saatsid
uusi asemikke — generaalvikaare piiskopkonda visiteerima. Ka
hakkasid kirikukogud arhidiakonite iseseisvaid sinodaalvisitat-
sioone jälle piirama ja keelama neile kohtumõistmist tähtsamates
küsimustes (nagu seda on abielu, simoonia ja küsimused, kus
otsusest olenes vastava isiku prebend, seisus või aste).

3. Langusele mõjus kaasa ka asjaolu, et rahatrahvid, nagu
nägime, tarvitusele tulid patukahetsuse-aktide kõrval ja siis tea-
taval korral võimaldasid viimaste asendamist rahatrahviga, suu-
rendades ühtlasi koormust, kuritarvitusi ja väljapressimist.

4. Samuti peab ära märkima asjaolu, et paljud aadlikud,
kloostrid ja linnad püüdsid vabaneda allumisest sinodaalvisi-
tatsioonile, mis osalt ka korda läks.

5. Arhipiiskoppide visitatsioonid, mis alguses, nagu nägime,
sageli esimesel kohal seisis, harvenesid veel enam kui piiskop-
pide visitatsioonid. Hommikumaal sooviti 869 (Konstantinoopoli
kirikukogul) nende lõpetamist, Õhtumaal tundsid piiskopid sageli
tarvidust arhipiiskopi toetuse ja abi järele, kuid arhipiiskoppide
visitatsioone ikkagi piirati ja seoti mitmete tingimustega nähta-
vasti piiskoppide soovil ning kasuks.

Innocentius III väljendas teadlikult visitatsioonide teatavat
ühendust sinoditega: iga aasta peab arhipiiskopp oma sufragaan-
piiskoppidega ekstsesside paranduseks ja eluviiside reformeeri-
miseks provintsiaalsinodi; neil sinoditel tuleb määrata sinodaal-
tunnismehed, kes kõike, mis parandust vajab, hoolsasti järele
vaatavad ja teevad seda teatavaks järgneval sinodil. Samuti
toimigu ka piiskopid piiskopkonna sinodil, nii et provintsiaal-
sinodil iga piiskopkonna seisukorrast täpseid teateid antaks.

Innocentius IV-nda sellekohases konstitutsioonis a. 1252
seletatakse, et arhipiiskopp peab, enne kui läheb teisi piiskop-
kondi visiteerima, oma kapiitli ja piiskopkonna visiteerima. Ühte-

moodi visiteerigu ta suuremaid kui väiksemaid kirikuid, pidagu silmas võhikute eluviise (mores), samuti ka vaimulikkude omi. Visiteeritud piiskopkonda ei tohi ta enne uuesti visiteerida, kui kõik teised piiskopkonnad on läbi visiteeritud, olgu siis, et vastav piiskopp teda ise kutsus, või kõik teised piiskopid või nende enamik seda soovitab või sellega nõustub, või paavst seda teataval korral võimaldab jne.

Sinodaalvisitatsioonide ühendusseeseadmine sinoditega on põhjendatud juba ajalooliselt, nagu piiskopkonnasinodi suhtes eespool nägime, aga seda on ta ka sisuliselt kui ka provintsiaalsinodi suhtes: visitatsioonid tõid andmeid ja informatsiooni sinoditele ja sinodid andsid visitatsioonidele tarvilikke ajakohaseid juhtmõtteid ning ülesandeid. Võib arvata, et sel alusel elustasid reformkirikukogud ka visitatsioone, sest et neil tarvis oli kiriku seisukorda ja pahesid põhjalikult tunda, teiselt poolt aga otsustatud reforme või suunda tegelikult läbi viia. Nagu nägime, olid ka sinoditel sinodaal-tunnismehed ametis ja neil toimus kohtupidamine eeskätt vaimulikkude üle.

Juba Konstanz'i reformkirikukogu I komisjon nõudis iga-aastasi diötsesaansinodeid. Provintsiaalsinodeid peab vähemalt iga 3 aasta tagant pidama.

Eriti on Basel'i reformsinodil 1433 Sessio XV-1¹⁾ juttu episkopaalsinoditest, provintsiaalsinoditest ja sinodaal-tunnismeeestest.

Episkopaalsinod tuleb seatud ajal aastas vähemalt kord, kui mitte 2 korda harjumuseks ei ole, piiskopi enese poolt isiklikult ära pidada, kanoonilise takistuse korral kohase vikaari poolt. Ta kestku 2 või 3 päeva, või nagu piiskopp tarvilikuks peab. Esimesel päeval tuleb piduliku missateenistuse kestel või selle järel piiskopil või kellelgi teisel tema nimel kõiki Jumala sõnaga manitseda, et nad peaksid häid eluviise, loobuksid pahedest, silmas peaksid seda, mis puutub kiriku distsipliinisse ja kohuste täitmisse, eriti et hingekarjased jagaksid kogudusele pühapäevil ja pühadel tulusaid õpetusi ning manitsusi. Selle järel loetagu provintsiaal- ja episkopaalsinodite statuute; selle vahel esitatagu mõni tüse traktaat juhatuseks, kuidas sakramente tuleb valitseda, ja muud õpetlikku preestreile. Seepeale katsugu piiskopp hoolega läbi alluvate elu ning komblust ja taltsutagu

¹⁾ Vt. J. D. Mansi, t. XXIX, 1788. a., veerud 74—77.

simooniat, ohjeldagu seatud parandusabinõudega liigkasuvõtmist, konkubinaati, muud keelatud sugulist läbikäimist kui ka kõiki muid süütegusid ja ekstsesse. Samuti vaadaku piiskopp, et tema ülevaatusele alluvad kloostrielanikud rikkumata peaksid oma kloostri seadlusi (eriti loobumist igast omandist ja simooniast). Peamiselt aga püüdku ta sinodi (s. o. sinodaalkohtu) pidamisel (in ipsa Synodo) avalikuks teha ja tarvilikkude parandusabinõudega vastu astuda, et tema piiskopkonda ei tikuks mõni väärusuline, ekslik või häbitav või vagadele kõrvadele vastumeelne õpetus ega esineks liisuheitmist, tuleviku ennustamist, nõidumist, ebausku ega ühtegi saatulikku väljamõeldist. Peale selle seatagu ametisse sinodaal-tunnismehed, tõsised, hoolikad ja ausad mehed (viri graves, providi et honesti), kes omavad Jumala suhtes innukust, arvul, mis vastab diötseeside suurusele, või seal, kus teisi seks ei ole määratud, mõned teised, kel on nende võim; kui nad piiskopile ei näi küllaldaselt kohased olevat, seadku ta teised nende asemele, nagu ta kasulikuks peab. Nemad andku piiskopile või tema vikaarile vanne, nagu määrab vastav kaanon. Aasta jooksul diötseesis ringi käies ja vaadates, mida tarvis oleks parandada või reformeerida, andku nad seda üles neile, kellele kuulub see parandamis- või reformimiskohustus. Kui need asjad jäävad parandamata või reformimata, kantakse nad järgneva sinodi ette, kus tarvilikud parandusabinõud käsile võetakse.

Aga ka peale selle, mis piiskopp kuuleb sinodaal-tunnismeelest või teistelt, kes täidavad nende kohuseid, peab ta ka ise usinasti järele katsuma kõiki oma alamate ekstsesse ja selle tagajärjel peab süüdlaste vastu teostamisele tulema tarviliku paranduse distsipliin, et see oleks teistele, kes tahavad paha teha, hoiatavaks eeskujuks. Igas provintsis tuleb 2 aasta jooksul pärast üldkontsiili lõppu ja selle järel vähemalt kord iga 3 aasta jooksul provintsi-aalsinod kokku kutsuda. Üldkirikukogu kestel ja 6 kuu jooksul enne selle algust provintsi-aalkirikukogusid ärgu peetagu. Metro-poliit (või keegi teine tema nimel) peab provintsi-aalkirikukogul piduliku missateenistuse jooksul või pärast seda manitseva kõne, meelde tuletades eriti seda, mis käib piiskopiameti kohta, hoiatades simoonia eest, ja nõudes, et hingehoius aset leiaks suurim hool ja küps järelekatsumine (inquisitio), et kiriku varandust ja sissetulkeid ei tarvitataks lubamatuks otstarbeks, vaid Jumala auks, kirikute alal- ja korrashoiuks, hoolitsemiseks vaeste ja abitarvitajate eest. Piiskoppide eksimisi ametikohuste täitmisel, muu-

seas ka jutlustamise suhtes kogudusele, alamate süütegude parandamise ja karistamise suhtes, episkopaalsinodite pidamise suhtes jne. tuleb siin erilisele uurimisele võtta, kirikukogu poolt parandada ja karistada. Ka metropoliiti manitseb kirikukogu eksimiste korral kohuste täitmisel ja teatab sellest paavstile või mõnele teisele metropoliidi ülemusele, et teda vastavalt karistataks ja parandataks. Sel korral, kui on lahkkelid, tülid, vaenud provintsi rahu rikkumas, peab kirikukogu vagade isade eeskujul rahu ja üksmeele jaluleseadmist taotlema. Provintsiaalkirikukogudel tuleb ka iga järgneva üldkirikukogu jaoks saadikuid valida ja neile sellekohast abi muretseda. Igal provintsiaalkirikukogul loetagu ka kõike seda, mida kanooniliste määruste poolt seks puhuks on ette kirjutatud, et seda täidetakse ja üleastujaid karistataks. Metropoliitidele ja piiskoppidele, kes hooletud on provintsiaal- ja episkopaalsinodite pidamises ettekirjutatud ajajärkudes, määratakse kindlaks surveabinõud ja karistused ja nende tarvituselevõtmise kord.

Lõpuks tõi katoliku kiriku visitatsioonile kindlamat parandust Triendi kirikukogu, millest meil Poola aja visitatsioonide vaatluse sissejuhatuses veel kõnet tuleb.

Nüüd aga asume juba kirikuvisitatsioonide juurde eestlaste maal, esmalt rääkides visitatsioonist piiskoppide ja ordu valitsuse ajal.

I peatükk.

Kirikuvisitatsioonid meie maal katoliku piiskoppide ja ordu valitsuse ajal.

§ 2.

Modena Wilhelmi teekonnad ja kantsiil.

Kui me Vana-Liivimaa vanemaist kirikuloolistest allikatest andmeid otsime eestlaste (ja liivlaste) maal peetavate ja peetud kirikuvisitatsioonide kohta, võiksime ehk küsida, kas paavsti saadiku Modena Wilhelmi toimingutel siin maal a. 1225 ja 1226 on midagi ühist kirikuvisitatsiooniga. Paavsti nimetuskirjast 31. XII 1224 (U. B. I, 69) selgub, et talle anti täie-õiguselise legaadi volitused (plenae legationis officium). Tema ülesannetest ja õigustest nimetatakse selles kirjas eriti Issanda Jeesuse Kristuse kuulutamist neil mail, nõutakse sõnakuulmist tema mandaatidele ja manitsustele; külvates vaimulikku korraldab ta ajalikku. Tema kohtu otsused (sententiae) vastuhakkajatele (rebelles) leiavad paavsti poolt tunnustust. Kirjas 9. jaan. 1225 antakse talle ka õigus korraldada kirikut (ordinandi ecclesiam) ja nimetada ning pühitseda uusi piiskoppe (U. B. I, 72).

Paavsti täie-õiguselistel legaatidel oli iseenesest visiteerimisõigus, kui neile ei olnud tehtud erilisi, kindlaid vastupidiseid piiratud ülesandeid¹⁾.

Nii oleks Modena Wilhelmil iseenesest õigus olnud kirikut visiteerida, kui olud seda oleksid nõudnud ja võimaldanud. Liivimaa vanima kroonika kirjelduse järgi (XXIX) kutsus ta Riia linnas olevaid liivlasi ja muid mehi ning naisi sagedasti kokku ja õpetas neid Jumala sõnaga ja jagas patukustutist.

Siis soovis legaat näha (videre) liivlasi ning teisi ja lätlasi ja eestlasi ja läks esmalt Toreidasse. Teda saatsid Riia piis-

¹⁾ Näit. on U. B. X, 472 teade, et legaat asub visiteerima ordu Preisimaal (a. 1448).

kopp, Riia doompapiitli praost Johannes ja palju teisi mõistlikke ning arukaid isikuid. Esmalt tulid nad Kubbesele, kus ta pidas liivlastele missateenistuse ja jutlustas neile lunastusest. Sealt läks ta Vitisele, Letthegore (Loddiger), Metsepole, Ydumaea alale ja Lätimaale, kus ta toimis samuti, külvates evangeliumi, nõudes head usuvilja ja õpetades ristiisku. Siis läks ta Ugauniasse ja tuli Otepääle, kust leidis usklike kogu, mis koosnes sakslastest ja eestlastest. Ta õpetas eestlasi usus Jeesusesse Kristusesse ja manitses sakslasi, et nad sõbralikult koos elaksid ja vastastikku halba ei teeks, vastristituile rasket koormat peale ei paneks ja õpetaks neid ususaladusi. Ta õnnistas neid ja läks Sakalasse, esmalt kogudusse Worcegerwe (Virtsjärve) ääres, kus ta vastpöördunuid õpetas ja manitses mitte usust taganeda, siis Viljandisse. Seal võtsid mõõgavennad ta vastu ja rääkisid kõik oma kannatustest, mis neil usu pärast eestlaste poolt on kannatada olnud. Ta kutsus mõlemast soost eestlasi nende kirikute juurde ja läks nende juurde. Ta rääkis manitsusõna, et nad enam sarnast kurja ei teeks ega rikuks ususaladusi (sacramenta). Mõõgavendi õpetas ja manitses ta, et nad liiga ei koormaks eestlasi kümnisega või muuga, et nad sel põhjusel jälle paganuse väärtteenistusele ei taganeks. Siia tulid tema juurde ka taanlaste saadikud Tallinnast ja eestlaste saadikud rannamailt (de Maritimis), kes olid taanlastega alalises võitluses, ja palusid kaitset taanlaste ning saarlaste vastu ja pakkusid talle oma maid. Saadik võttis nad vastu. Siis asus legaati jälle teele Riia poole, peatudes Tricatias, Võnnus (Wenden) ja Sygewaldes. Riias tulid sakslased, liivlased ja lätlased tema juurde oma kaebustega ning tüliasjuga ja palusid kohtumõistmist (iudicia). Ta tegi neis asjus otsuseid. Muude hulgas tulid Tallinnast ka taani piiskopid, saarlased ja ranna-eestlased, kes tema kaitse alla soovisid astuda, ja lubasid preestreid ja ristiusu seadust vastu võtta, kui ta vabastab neid taanlaste rünnakuist. Ta lubas neile seda, läkitas saadikuid taanlaste ja saarlaste juurde sooviga, et nad peaksid rahu ja alistuksid tema eeskirjule. Samuti lahendas ta piiskoppide ja ordu ja Riia linna vahelisi tülisid. Siis käis ta II teekonnal Holmis, Ükskülas, Lenewardis, Askeradis ja Kukenoisis, toimides samuti kui mujal.

Et taanlaste, eestlaste ja sakslaste vahel olid Virumaa, Järva-maa, Läänemaa pärast tülid ja kokkupõrked tekkinud, võttis legaati need maakonnad paavsti otsese valitsuse alla kuni tülide otsusta-

miseni ja võttis oma III teekonna ette neisse maisse 1226. a. algul. Tema saatkonda kuulusid nüüd semgallide piiskopp Lambertus, Riia praost Johannes, preestrid, Riia kodanikke, mõõgavendi.

Sakala kaudu jõudis ta Järvamaale, kus ta „Caretheni“ (praegu Suur-Kareda) nimelises külas Jumala sõna kuulutas ja katoliku usku õpetas ning nad paavsti otsese valitsuse alla võttis. Sealt läks ta Virumaa Agelinde linnusesse (Punamägi), kus ta rõõmuga vastu võeti ja kus ta neile Jeesuse Kristuse nime avaldas. Sealt edasi siirdus ta Tarvanpe linnusesse (Rakvere kohal), kus toimis samuti. Siia kutsus ta ka taanlased ja siin tehti rahu taanlaste, sakslaste ja eestlaste vahel. Edasi läks ta „Tabellumi“ nimelisse ringkonda, kuhu kogunesid kõik Viru vanemad, kellele ta ristiusu-õpetust kuulutas; ta võttis nad kõik paavsti alla ja määras neist vanemad ja kohtunikud kõigis ringkonnis.

Me näeme, et Mødena Wilhelm peatus oma visitatsiooniteekonnal Virumaal eeskätt linnustes¹⁾. See on väga huvitav selle poolest, et tuletab omamoodi meelde hilisemaid visitatsioone, kus juhtuval korral visitatsiooni peeti mõnes lossis (või mõisas), nagu seda tehti näit. juba Kyveli ajal (in curia sua), eriti Poola ajal ja veel hiljemini.

Tarvanpe kaudu läks ta siis Tallinna, kus teda taanlased, rootslased ja kõik elanikud rõõmuga vastu võtsid.

Ta sundis nad kirikuaristuse ähvardusel virulastele nende pantvangid vabaks andma ja saatis need nende vanemate juurde Virumaale. Ka varbollased tulid Tallinna legaadi juurde ja võtsid tema rahu vastu. Taanlaste tungival palvel andis ta nad ühes teiste harjulastega taanlastele tagasi. Tema ette koguti ka Tallinna eestlased ühes taanlastega, kellele ta igavese õndsuse sõnu rääkis ja manitses, et nad rahu üksteisega elaksid. Siis saatis ta oma preestrid Läänemaale ja pöördus ise Sakala kaudu Riiga.

Sama 1226. aasta paastuajal (3. III ja 19. IV vahel) pidas ta Riias Maarja kirikus piduliku kirikukoosoleku (solenne concilium), millele kokku tulid piiskopid ja muud vaimulikud, ordurüütlid, tähtsamad vasallid ja Riia kodanikud. Siin tuletas ta Innocentius III-nda kirikukorraldusi (1215. a. Lateraani kirikukogu)

¹⁾ Mainitud linnuste asukoha suhtes vaata: H. R. Paucker, Ehtslands Geistlichkeit, 1849, lk. 181; P. Johansen, Die Estlandliste des Liber Censur Daniae I, lk. 33, 53, 182, 185.

meelde ja lisandas mõningaid uusi korraldusi, mis paistsid uuele rajatud kirikule tarvilikud olevat. Vahest korraldati ka just siin veel kindlamaid, enam-vähem seks korraks lõplikke vahekordi piiskopi, klerikute, mõõgavendade ja Riia linna vahel (mispärast need ka koosolekust osa võtsid) ja jagati legaadi poolt patukustutist.

Kokku võttes võiksime ütelda, et legaadi teekondade peaesmärgiks oli ise seisukorraga tutvuda, pärismaalasi ristiusus kinnitada, mõlemate poolte vahel leplikke suhteid arendada, tülisid ja kaebusi lahendada, paavsti ülemvalitsust kinnitada ja ülepea autentset informatsiooni saada seisukorra kohta siin maal, et võimalik oleks otstarbekohaselt teotseda.

Teekondadele järgnes kirikukoosolek, kus kirikukorraldusi meelde tuletati ja uusi kehtima pandi vastavalt teekondadel saadud andmetele ja informatsioonile.

Silmas pidades legaadi isikut ja volitusi, tema eesmärki, oma silmaga koha peal seisukorraga tutvuda ja seisukorda parandada, tema saatkonda, mis koosnes paljudest vaimulikest ja ilmlikest, tema toiminguid teekondadel, kihelkondades ja kirikutes, mis koosnesid missadest, jutlustest, manitsustest, pahede eest hoiatamisest, tülide ja kaebuste lahendamisest ja kohtuotsustest (judicia), ka nende teekondade teatavat ühendust järgneva kirikukoosolekuga, leiame neis teekonnis mõõda maakondi ja kihelkondi visitatsioonile omaseid jooni¹⁾. Visitatsiooniks ei nimeta küll Läti Hindrek (õigem vahest: Liivi Hindrek) neid teekondi mitte, samuti ei nimetata sinodaal-tunnismehi ega muud, mis on ka loomulik tollekordses seis- ja olukorras.

Me võiksime seepärast tema teekondi nimetada legaadi erakorraliseks visitatsiooniks.

Mainitud kirikukoosolekust (solenne concilium) võtsid legaadi juhatusel osa mitmed piiskopid ja muud vaimulikud kui ka ordu-mehed, vasallid ja Riia kodanikke. Ses suhtes ei ole kõnealune kirikukoosolek korrapärane provintsiaal- ega episkopaalsinod. Oma määrustelt ja ühenduse poolest legaadi erakordse visitatsiooniga ja patukustutise jagamisega kannab ta kirikukogu (kontsiili) ilmet. Me võiksime teda nimetada ehk erakordseks Liivi kirikukoguks ehk kontsiiliks.

¹⁾ Vrd. ka siin lk. 6, seitsmes lõige.

Liivimaa kiriku olukord oli ju sel ajal täiesti erakordne; seepärast pidid ka siin sel ajal peetavad visitatsioonid ja kirikukogud erakordset ilmet kandma.

§ 3.

Teated korralistest kirikuvisitatsioonidest meie maal.

Selle alusel, mis me eespool sissejuhatavas osas korralistest kirikuvisitatsioonidest katoliku kirikus üldse oleme kuulnud, peaksime juba oletama, et korralsed kirikuvisitatsioonid ka siin maal katoliku ajal vaevalt võisid puududa, eriti sinodaalvisitatsioonide kujul. Aga meil on ka tõendusi, et meie maal algusest saadik korralsi kirikuvisitatsioone on kavatsetud pidada.

Riia piiskopp Albert on Mõõgavendade orduga maajagamise asjus kokkuleppe teinud, mille järgi saab ordu $\frac{1}{3}$ Liivi- ja Lätimaast. Paavst Innocentius III kinnitab 20. okt. 1210 selle kokkuleppe. Piiskopile jääb ka ordu maaosas vaimulik õigus ja visiteerimisõigus. Ordu on kohustatud piiskopi 20 hobusega (cum viginti evectioibus) kord aastas omas majas (in domo sua), kihelkondades aga 2 korda aastas vastu võtma (procurabunt; U. B. I, 16).

Samuti on Lihula (s. o. Tartu) piiskopp Hermannus orduga 23. juulil 1224 kokku leppinud, et ta annab umbes poole Tartu piiskopkonnast ordule. Kui piiskopp seda ordu maaosa visiteerib, kannavad mõõgavennad tarvilikud kulud (expensas nobis necessarias ministrabunt; U. B. I, 62).

Saaremaa piiskopp Godefridus (Gottfried) lepib 1228. a. 29. juunil Mõõgavendade orduga kokku, et ordu saab piiskopilt $\frac{1}{3}$ Saaremaast, Muhust ja teistest piiskopkonna saartest ilmliku õigusega (iurisdictione civili), kuna vaimulik õigus (spiritualia) jääb ka ordu maaosas piiskopile ja ühes sellega visiteerimisõigus. Kui piiskopp oma ameti alusel ordu ala kirikuid visiteerib (visitabimus), kannab ordu vajalikud kulud 12 hobusega 2 kord aastas või aga 7 hobusega arhidiakoni tuleku puhul (U. B. III, XCIX a). Riia piiskopp Nicolaus annab 9. aug. 1231 Riia kodanikkudele laenuks $\frac{1}{3}$ Saaremaast, Kuramaast ja Semgalliaast, jättes enesele vaimulikkude õigused sinodaalvisitatsiooniga võhikute ja vaimulikkude üle (et tam laici quam clerici nobis in synodalibus obediant). Kes piiskopi asemikuna kirikuid sinodaal-

kohtuga visiteerib (synodi causa visitaverit), saab 7 hobuse prokuratsiooni (cum septem equitaturis procurabitur; U. B. I, 109).

Paavst Innocentius IV tõendab 15. veebruarist 1246, et (Kuramaal) võib piiskopp, millal ja nii sagedasti kui soovib, visiteerida oma kanoonikuid ja nende ekstsesse parandada ja neid karistada vajaduse järgi ¹⁾.

Tartu piiskopp Hermannus teatab 1242 Tallinna piiskopile Torchillus'ele tema küsimuse peale, et Tartu piiskopkonna sinodaalprokuratsioonid on järgmised: kahe adramaa pealt 1 külimitt rukkeid, 4 adramaa pealt 1 külimitt nisu, iga adramaa pealt 1 külimitt kaeru, 2 adramaa pealt 1 kana ja iga 20 adramaa pealt 1 koorem heinu. Mainitud tuludest laseb ta siis liha ja muud, mis tarvis, muretseda.

Tallinna piiskopp leppis viimaks Taani ala vasallidega 1259 nii kokku, et piiskopile makstakse sinodaalsõidu (sinodales percavalcationes) jaoks aastas 2 külimittu rukkeid adramaa pealt, kusjuures Virumaalt seks otstarbeks tulev viil tuuakse Tallinna (U. B. I, 337).

Kuningas Ericus Glipping kinnitab selle maksumäära 11. juunil 1260 ja käsib kõigil seda maksta karistuse ähvardusel (U. B. I, 352).

1281. a. 17. juulil kinnitab Ericus Glipping Tallinna piiskopi ja vasallide kokkuleppe, mille järgi vasallid lunastavad kümnisest kümnisemaksu piiskopile 60 adramaa andmisega (Vaetele ja Koddiel'i külas). Tegelikult jäi sellega ka prokuratsioonimaks (annona sinodalis) nende endi mõisult (allodia) ära; maksavad endist viisi vaid talupojad (2 külimittu rukkeid adramaa pealt; U. B. I, 475).

Kuningas kinnitab 13. juunil 1283 selle korra, selguse pärast vaid juurde lisades, et piiskopp ise katab talupoegadelt saadavast sinodaalviljast kõik sinodaalkulud (U. B. I, 486).

Tallinna piiskopil oli veel 1410. a. Harju-Viru vasallidega kauplemist sinodaalvilja suhtes, „tühjade atrade pärast, mida haritakse“ (umme dat sentkorn der wusten haken, de men buwet). Talle makstakse 400 riia marka ja töötatakse iga adramaa pealt, kus elatakse ja millelt preestrile seatud maksu antakse, ka seatud sinodaalmaksu (2 külimittu rukkeid) maksta (U. B. IV, 1824).

Vasallide uute mõisade prokuratsiooni pärast ja tühjade adramaade mõiste pärast oli lahkhelisid veel 16. sajandi alul (v. AR.

¹⁾ 25 Urkunden zur Geschichte Livlands im 13. Jh. v. C. Schirren, 1866, nr. 13.

3, nr. 44, 2—3; 136, 36; 242, 14—17). Samuti arvas piiskopp võivad nõuda prokuratsiooni ka seppadelt, kingseppadelt, möldritelt, nahaparkijailt ja vabatalupoegadelt maal (v. AR. 3, nr. 44, 4).

Samuti oli Tallinna piiskopil 1410 lahkkelisid ja vastastiku-seid kaebusi Tallinna kodanikega, muuseas ka sinodaalkohtu ja sinodaalvilja asjus (U. B. IV, 1851).

Tallinna naistsistertslaste Mihkli kloostri vabastab paavst igast välisest visitatsioonist ja sinodaalvilja mak-sust 5. aprillil 1283 (U. B. I, 484). Riia naistsistertslaste Püha Jakobi Maarja-kloostri naispriorit ei või piiskopp sundida ilmuma „sinodile“ väljaspool kloostrimaid, nimelt paavsti otsusel 2. aug. 1255 (U. B. III, 283 a.). Ilma vastupidiste eesõigusteta kloostrid allusid muidugi piiskopi visitatsioonile.

Nagu näeme, on siin vastuvaieldamata tegemist hariliku sino-daalvisitatsiooniga, nagu seda selgesti näitavad selle toimingu nimetused¹⁾ ja prokuratsioonid.

Kui me nüüd tahaksime väita, et sel ajal meie maal tegelikult vahest korralisi visitatsioone üldse ei peetudki ja kõik piir-dus tühjade kavatsustega, prokuratsiooni nõudmiste ning määrus-tega, siis räägib kindlasti selle väite vastu kaalutus, et niisugusel olukorral oleks tülides prokuratsioonide pärast vasallidel, linnadel ja ordul hea põhjus, vähemalt hea ettekääne olnud igasuguseist maksudest visitatsioonide jaoks keelduda, sest et neid tegelikult ei peetud. Seda me aga siiski ei leia. Sellest võime järeldada, et tegelikult on sel ajal meie maal korralisi visi-tatsioone peetud. Teine küsimus on muidugi, kui sagedasti, mil määral neid kirikuvisitatsioone meil sel ajal on peetud.

Prokuratsioonid on siin isemoodi korraldatud. Ordu maa-osades arvestatakse hobuste arvu, piiskopi visitatsiooni puhul 20 resp. 12 hobust, arhidiakoni tulemisel 7-t.

Tartu piiskopi omal maa-alal võetakse kindlat sinodaalmaksu adramaa pealt. Samuti on lugu Tallinna piiskopi sinodaalproku-ratsiooniga (kuid suurus erineb). Visiteerijaiks ja sinodaalkohtu pidajaiks on piiskopp või tema arhidiakon (tema asemikuna). Arhidiakoni ei näi meie maal sel ajal iseseisvat, omaette toimu-vat visitatsiooni olevat.

Hariliku kirikuvisitatsiooni üks pea-ülesandeist oli sel ajal

¹⁾ Ka Riia praosti kohta tarvitatakse ütlust: synodum facere (U. B. III, 85 a.).

ka siin vaimulik kohtumõistmine¹⁾. Aga siingi toimus sinodaalvisitatsioonil ühtlasi ristitute konfirmatsioon (U. B. IV, 1851: van den sente unde to vermende; U. B. 2: II, 53: Anno 1501 des donredages und des vridages vor letare, s. o. 18. ja 19. III: do sath unse bishop . . . in unser kerken (s. o. Tallinna Niguliste kirikus) dat zentz und varmede dusse 2 dage. Ibid. nr. 763: Anno 1505 des donredages in den pinxsten, s. o. 15. V. . . . sath unse bishop her Nicolaus Rodendorp in unser (sealsamas) kerken dat sentz und varmede de kinder).

Sinodaalvisitatsioon toimub võhikute ja vaimulikkude üle. Ka siin soovitakse kiriku harjumuse alusel (secundum consuetudinem ecclesiae), et sinodaalvisitatsioon toimuks sinodaal-tunnismeeSte (testes synodales) abil.

Riia piiskopp Nicolaus on a. 1232 Riia kodanikke manitsenud, et nad valiksid sinodaal-tunnismehed. Riia kodanikud soovivad seks Visby konsulite nõusolekut, mida need ka annavad tingimusega, et Riia kodanikud võivad valida eneste keskelt kohaseid mehi, kes tõtt ei varja kartuse, soodustamise ega raha pärast ega süüdistada kedagi viha pärast; samuti on tingimuseks, et nende vastu sinodaalkohtus „vara“ (captio) tarvitusele ei tule (ut nulla vara contra eos in iudicio synodali habeatur).

Piiskopp on sellega nõus. Nii saavad Riia kodanikud siin õiguse ise valida sinodaal-tunnismehi (U. B. I, 126). Tallinna kodanikkudele annab piiskopp Johannes sinodaalvisitatsiooni kohta sellesama korra, mis on selles suhtes (in sinodalibus) Lüübeki elanikel (U. B. I, 488). Piiskopp palub Lüübeki kapiitlit teatada, kuidas toimitakse seal sinodaalvisitatsioonil (in sinodo), missugused isikud on kaebajaiks, missuguseis asjus tõestatakse süüdistusi ja kes on kohustatud sinodile ilmuma (U. B. I, 489).

Tõuseb küsimus: kuidas oli alguses lugu sinodaal-tunnismeeSte ga maal? Selles asjas ei ole selgeid teateid leidnud varema aja kohta meie maal. Võiks ainult oletusi teha. Ühelt poolt tuleb meeles pidada, et alguses pidid võõrad võimud kauemat aega pärisrahvast palju enam arvestama kui hiljemini. Seepärast võiks arvata, et esiotsa olid tunnismehed peaaesja-

¹⁾ Kirikuvisitatsiooni nimetatakse ka „iudicium synodale“ (näit. U. B. I, 126); vt. ka eelmine märkus. Isegi Riia kodanikkude kohtupidamist nimetatakse U. B. I, 365, „sinodus'eks“. Seegi tõendab, et hariliku sinodaalvisitatsiooni peamõte oli sel ajal kohtupidamine.

liselt kihelkondade (või külade) vanemate hul-
gast. Seda kinnitab ka asjalugu, et Kyvel'i aegu tulid selle ameti
peale esimeses järjes arvesse (külade) vanemad (seniores), siis
kümnikogujad (decimatores) või mõni muu korra-
likumaist talupoegadest.

Teiselt poolt tuli vaimulikel võimudel ikkagi ka silmas pidada,
et tunnismees hoiduks ristiusu poole ja enam tunneks
ristiusu viise. Seepärast peaks ehk oletama, et maal seati sino-
daal-tunnismehi piiskopi poolt tema enese valikul ametisse, ja seda,
nagu öeldud, peajasaliselt vastavate ühikute vanemate hulgast.

Ka meie maal tulid sinodaalkohtus eespool kõnes olnud
rahatrahvid tarvitusele. 17. nov. 1416. palub Preisi kõrgemeis-
ter, et Tartu piiskopp oma sinodaalvisitatsioonidel (in dem umbe-
zoge des sentens) ei võtaks tema piiskopkonnas viibivate Preisi
ordumeeste suhtes tarvitusele rahatrahvisid ehk „pennidekahetsus-
karistust“ („pfennigbusse“; U. B. V, 2102).

Sellest võib järeldada, et sellelaadiline kahetsuskaristus oli
vähemalt sel ajal, arvatavasti ka juba varemalt, vabade isikute
suhtes üldiselt tarvitusel.

§ 4.

Sinodaalvisitatsioonide elustamine provintsiaalsinodite selle- kohaste eeskirjade läbi.

Sinodaalvisitatsioonide rõhutamise ja nõudmise suhtes omasid
Liivimaal tähtsust need provintsiaalkirikukogud, mis siin (Riias)
1428 ja 1437 ära peeti välismaa reformkirikukogude tõukel ja
nõudel.

Aga ka juba Valga maapäeval 1422 tulid uuenduse-
küsimused harutusele vastavalt meeolule, mis valitses Konstanzi
kirikukogul (1414—1418), millest ka Liivimaa saadikud osa võtsid.
Valga maapäeval 1422 antud maakorraldus nõuab talupoegade laste
ristimist kuu aja jooksul; ristimise ärapesemist ähvardatakse surmaga,
nõutakse kirikuskäimist ja keelatakse igasugust kauplemist püha-
päeval enne lõunat linnas ja maal, nõutakse maarahvale katekis-
muse osade õpetamist preestri poolt, abieluseaduste pidamist,
kusjuures võõraste naistega või meestega abiellumist ja naiste
röövimist ähvardatakse surmaga, ja paastumist; nende määruste
täidesaatmisel peavad abiks olema vasallid oma maksualuste
suhtes. Kõigile on keelatud liigkasuvõtmine ja selle põhimõtte
kohaselt tuleb korraldada kapitali väljaandmist. Kiriku vikaariad

ja muud sihtasutised peavad põhinema kindlustatud seisukorral. Sakramendid peavad kirikus luku taga olema. Lõpuks kohustuvad peapiiskopp Johan Ambundi, piiskopid ja ordumeister nende määruste läbiviimiseks oma maa-aladel hoolega visitatsioonine pidama. On teade olemas, et mõni aasta hiljemini, nimelt 21. juunil 1427, pidas sinodit Tallinna toomkirikus Tallinna piiskopp Hinrik (U. B. VII, 635). Eriti tulevad siin arvesse 1428. a. Riia peapiiskopi Henning Scharpenberg'i juhatusel ärapeetud kirikukogu määrused (statuta)¹⁾.

10-ndas §-is (De prescripcionibus) seletatakse kaanonite põhjal, et visitatsiooni ja prokuratsiooni suhtes ei maksa mingisugused „iganemise“ (prescripcio) ettekäanded ega põhjendused. Kus prokuratsioonina ette ei tasuta seatud aastast maksu, seal on igaüks kohustatud piiskopi visitatsiooni ajal prokuratsiooni tasuma. Mainitud lause visitatsiooni ja prokuratsiooni iganemise põhjendustest näitab, et mõnel pool ei olnud visitatsioonine nähtavasti kaua aega mitte olnud. Teiselt poolt võiks sellest määrusest järeldada, et oli peetud visitatsioonine, millede ajal nõuti prokuratsioonide tasumist.

Sama kirikukogu 23-ndas §-is nõutakse kõige valjusega, tuginedes pühade kirikukogude määrustele ja pühade isade korraldustele, et kõik üksikud piiskopid või kellele seaduslikult või heakskiidetud harjumuse põhjal kuulub visiteerimiskohustus, igal aastal visiteeriks ise või teiste kaudu oma alamaid ja kloostreid²⁾, eriti järele katsudes noorkristlastelt, kas mõned on ehk ära eksinud õige usutõe teelt, samuti hoolega juureldes süütegusid ning eks- tsesse ja määrates nende eest tarvilikku karistust ja viljakaid kahetsustegusid (penitenciam), tähele panemata jättes harjumusi ja vastuvaidlusi (replicationes), tarvilikul korral nõutades seks ka ilmliku võimu käsivart, s. o. abi, nagu seadus seda ette näeb. Iga vi- sitaator määraku 35. kaanoni q. 6 („Episcopus in synodo“) ees- kirja järgi provintsiaalsinodi tunnismehi (testes synodi provincialis) ausamaist, küpsemaist ja tõemeelsemaist, kes hoolsasti ilma mingi jurisdiktsioonita järele vaataksid, mis väärrib parandust või refor- matsiooni, ja seda teatavaks teeksid järgnevale provintsiaalkiriku- kogule, et seal vastavat nõu leida. Mainitud 35. kaanon seletab

¹⁾ U. B. VII, 690.

²⁾ Kloostritel ja ordul olid ka veel oma orduvisitaatorid (vt. U. B. VII, 204, 463 jt.).

ligemalt, et piiskopp nad ametisse seab sinodaalkohtus oma valiku järele ja nad ära vannutab. Piiskopid peavad selle provintsiaal-kirikukogu määruste täitmist täpsalt silmas pidama ja neid oma episkopaalsinoditel vähemalt kord iga kolme aasta jooksul kuulutama. Kui piiskopid leitakse mainitud asjus hooletud või loitud olevat, satuvad nad hädaohtu, ametikohuste täitmisest vallanduda. Nagu provintsiaalsinodite jaoks, tuleb tunnismehi ka episkopaalsinodite jaoks määrata.

Kui keegi süüdlastest, süüdistatuist või teistest selliseid tunnismehi nende ameti pärast haavab või laimab, langeb ta piiskopi heaksarvamisel rahatrahvi või mõne enam kardetud trahvi alla, vastavalt süüteo suurusele ja süüdlase (varanduslikule) seisukorrale. See raha tuleb ainult vaeste heaks tarvitada.

29-ndas §-is tehakse kõigile visitaatoritele kõige valjusega kohuseks, et nad visitatsioonil kirikuhoonete seisukorda silmas peaksid eriti katuste, akende ja muude tarvilikkude asjade kõlblikkuse ja kiriku puhtuse suhtes ja manitseksid hooletusse jäetud kirikute hoolekandjaid (provisores), ilmlikke ja vaimulikke, ja sunniksid neid tarbe korral kirikukaristusega, et nad kiriku restau-reeriksivad vastavate summade arvel (de bonis, ad usum fabrice collatis vel in testamento legatis). Ei peaks aga neist summadest piisama, siis tuleb niisuguste kirikute liikmeid üles kutsuda, et nad jõudu mööda kaasa aitaksid. Samuti tuleb toimida ka preestrite hoonete restaureerimise suhtes. Vastavate kirikute rektoreid (peavaimulikke) peavad visitaatorid manitsema ja tarbe korral karistustega sundima, et nad selles abitöös, milles nad sooviksid koguduse liikmeid näha, ise head eeskju annaksid ja jõudu mööda oma sissetulekuist seks ohverdaksid. Kõigile aga, kes niisugust abitööd teevad, lubab kirikukogu, kui nad oma patte kahetsevad ja pihivad, 40 päeva patukustutust.

Provintsiaalkirikukogul a. 1437¹⁾ nõuti vastavalt Baseli kirikukogu sellekohaseile otsuseile, et episkopaalsinoditel tuleb iga 1 aastal kuulutada provintsiaal- ja sinodaalstatuudid, muuseas ka visitatsioonide suhtes (kuna 1428. a. oli nõutud nende kuulutamist vähemalt iga 3 a. jooksul üks kord). Loomulikult pidid Baseli reformkirikukogu (1431—49) sellekohased, meie poolt sissejuhatavas osas vaadeldud otsused ülepea juhtnööriks olema, seda enam, et peapiiskopp oli selle reformsinodi ja ta otsuste poolehoidja.

¹⁾ U. B. IX, 131, 10.

Kõigest sellest võib järeldada, et visitaatoriks peeti siin sel ajal piiskoppi või tema asemikku; arhidiakonil ei näi iseseisvat, omaette visiteerimis-õigust olevat. Nagu paistab, on piiskopid sageli ka isiklikult visiteerinud, vähemalt mõned; nii järgneb peapiiskopi kaebekirjast ordu vastu a. 1434 (U. B. VIII, 852), et peapiiskopp on harjunud (consuevit) sinodaalvisitatsioone pidama oma maa noorkristlastele isiklikult (in propria persona), hoolikalt jutlustades (laboriose predicando), mida ordu nüüd oma maalal takistab, olles vastuolus peapiiskopiga. Visitatsiooni peaesmärkidenä noorkristlaste juures on siin mainitavad: õige usu-tõe teele juhatamine ning sel teel hoidmine, süütegude ja ekstsesside karistus ning parandus; edasi nimetatakse eriti veel valvet kirikuhoonete kõlblikkuse, korrashoiu ja puhtuse järele. Silma paistab sinodaalvisitatsioonide ligidane ühendus episkopaalsinoditega, aga ka provintsiaalkirikukoguga. Selge on, et sinodaalvisitatsioon peab eriti ka provintsiaal- ja episkopaalkirikukogu vastavaid tarvilikke määrusi silmas pidama ja selles suhtes kihelkondade seisukorda selgitama ning parandama, muuseas ka vaimulikkude seisuse moraalse, vaimse ja siin ka keelelise tasapinna tõstmise suhtes, mida rõhutati Baseli reformkirikukogul ja samuti Riia provintsiaalkirikukogudel (pro reformatione morum et excessuum correctione status clericalis; decreta dicte synodi pro reformatione status clericalis edita)¹⁾. Peatähelepanu sooviti seega pöörata päriselanikkudele ja vaimulikule seisusele.

Peab arvama, et reformkontsiilide ja Riia provintsiaalkontsiilide nõudel pidasid piiskopid vähemalt omal valitsusalal esmalt hoogsamini sinodaalvisitatsioone. Teateid on neist küll õige vähe. Esineb näit. teade, et 21. juunil 1427 pidas Tallinna piiskopp Henrik II (Üxküll) sinodi Tallinna katedraalkirikus (U. B. VII, nr. 635). Peapiiskopp Henning on omal valitsusalal isiklikult sinodaalvisitatsioone pidanud. Et aga ordu vastuollu astus eriti peapiiskopiga, oli peapiiskopp Henning'i († 1448) visitatsioon ordu alal selle poolt peagi takistatud, nagu seda juba eespool mainisime tema kaebekirjast a. 1434. Et ordu Vana-Liivimaal hegemooniat endale püüdis ja seda püüet teatava, aga mitte täieliku lõpliku eduga kangekaelselt mitut moodi katsus teostada, peasjaliselt Riia peapiiskopkonnas, osalt katseid tehes ka teistes piis-

¹⁾ U. B. IX, 130.

kopkonnis, olid küll varjatud, küll avalikud võitlused ja kodusõda (1481—91) möödapääsematud.

Ordu püüdis, et Riia peapiiskopkond ühendataks orduga, ja nõudis ühes sellega enesele visitatsiooniõigust Riia kirikus nagu ka Kuramaa kirikus: „das die czwu kirchen Cuerland und Rige sollen durch des ordens visitatores gevisitiret werden, als hie im Lande“ (U. B. X, 208, a. 1446, 4. IV).

Säärane õhkkond ei võinud reformide ja paranduste läbi viimisele provintsiiaalkirikukogude ja sinodaalvisitatsioonide kaudu soodus olla. Riia peapiiskopp Michael Hildebrand, kes juba 1484 ametisse astus, kaebas veel 1504 Volmari maapäeval, et ta kogu oma ametipidamise jooksul ei ole saanud pidada „sinodum provinciale“, mis mõningaid väärnähtusi oleks kõrvaldanud ¹⁾; orduga oli ta 1492 lepingu teinud, mis uuendas Kirchholmi lepingu peapiiskopi ja ordumeistri kaksikvalitsuse mõttes. 1497 (U. B. 2: I, nr. 478) annab ta kaunis heatahtliku otsuse ordu kohta, mainides muuseas ka seda, et kihelkondade orduliikmeist preestrid ilmuvad tõrkumata peapiiskopi sinodile (et veniunt vocati ad nos ad sinodum), mis, tähendab, ei teostunud mitte alati.

Ikka ähvardavamaks muutuvad kokkupõrked vene lastega tegid vähestele arusaajamatele sisemise korra ja üksmeele tarviduse silmanähtavaks.

Peapiiskopp Michael Hildebrand pidas Volmari maapäeval jaan. 1502 manitsuskõne, et nähtaks Jumala karistust ja otsitaks talt andeksandmist ja abi, taotledes üksmeelt ja hoolitsedes paremini kirikute ning vaimulikkude eest, et võimaldada Jumala kiitmist ja appipalumist ²⁾.

Suuremad ettevalmistused sõjale olid Liivimaal ühenduses patukustutusega. Plettenberg'i võidud, eriti Smolina järve juures 13. sept. 1502, tõid ka usulist ergutust: rajati uusi kabeleid ja vikaariaid, töötati ja asutati uus klooster, nimelt frantsisklaste Püha Mihkli klooster Rakveres. Lahingule järgnev ristiülendamispäev (14. sept.) määrati Liivimaal eriliseks väljapaistvaks pühaks. Volmari maapäeval 1504 loeti ette peapiiskopp Johannes Ambundi ettepanekud, mis ta oli teinud 1422. a. Valga maapäevale ja

¹⁾ AR. 3, nr. 28, 38.

²⁾ AR. 3, nr. 20.

milles ta nõudis maarahva vaimuliku ning kõlbla elu tõstmist ja vastavaid piiskoppide visitatsioone¹⁾.

Sel Volmari maapäeval rääkiski peapiiskopp Michael Hildebrand sellest, et ta siitsaadik ei ole saanud üldist provintsiaalsinodit pidada (v. alamal lk. 59 j.). Sinodite ja visitatsioonide pidamine leidis uut meeldetuletust paranduste tegelikuks läbi viimiseks.

§ 5.

Tähtsamad visitatsioonid katoliku kiriku lõppajastust.

Aastail enne 1505 on säilinud teadete alusel eriti Saaremaa piiskopp Johan III Orgas (1491—1515)²⁾ mõningaid kihelkondi oma piiskopkonnas visiteerinud ja vähikute-sinodi (sinodum laicalem) pidanud, uurides oma lammaste elu ning eluviise. Kõigi nende isiklikkude kogemuste põhjal on ta näinud, et kus kihelkonnas preestrid on vigased, laidetavad (vitiosi), loiud ja hoolitud, seal on rahvas distsiplineerimata ja rikutud, mitte mõistes isegi Meie-Isa palvet ega usutunnistust, veel vähem 10 käsku.

Vaimulikud on kogudusele seda, mida puule juur; kui puul on närbinud lehed ja ta ei kannu tarvilist vilja, siis on see tunnuseks, et juur on vigane³⁾. Seepärast nõuab ta esijoones kleeerikult hoolast kohusetäitmist ja laitmata eeskujulikke eluviise ja andis neile kleeerikute-sinodil (in sinodo clericorum) Haapsalu katedraalkirikus 23. juunil 1505 rea sinodaalstatuute, mis koosnesid osalt üldkanoonilistest, osalt tema eelkäijate ja muist määrustest ning eeskirjust (31 punkti)⁴⁾, millede teatavakstegemist ja täitmist nõudmist ta eriti tarvilikuks peab oma piiskopkonna kleeerikute suhtes. Need statuudid olgu iga vaimuliku käes ja eriti need, mis räägivad vähikute õpetusest, tuleb kirikus kuulutada (29).

Need määrused ja eeskirjad nõuavad: kleeerikud ei tohi habet ega pikki juukseid kanda, neil peab tarvilik tonsuur olema; nad kandku vastavat vaimulikku rõivastist (1. 12). Nad esinegu kirikus, eriti katedraalkirikus alati tarvilikus rõivastises (8. 16. 17. 18), nad hoidugu keelatud mängudest, kõrtsidest, ilmlikkudest pidudest

1) Vt. AR. 3, nr. 28, 37, 38.

2) Johan Orgas oli Riia piiskopkonna vasalli soost, kanoonilise õiguse doktor, oli ajuti Riia peapiiskopi ofitsiaal ja vikaar, 1473. aastast peale Saaremaa kiriku dekaan kuni piiskopiks valimiseni.

3) Vt. U. B. 2: II, nr. 781, 31.

4) Vt. U. B. 2: II, nr. 781.

(peale pulmapeo) ja kahtlastest kohtadest (13. 15) eemale. Nad olgu kasinad ja eeskujuks kogudusele, et ei öeldaks, et nad kuulutavad ühte Jumalat ja teenivad teist. Kasinuse rikkumise eest (konkubinaadi või muul kujul) tuleb karistuseks maksta 10 reini kuldnat piiskopile, peale selle jäävad kehtima teised seaduses määratud karistused (14). Vikaarid ei tohi kohalt enam kui 1 päevaks ilma dekaanile teatamata lahkuda (7). Missad (ja kanoonilised tunnid) peetagu õigel ajal ning kohal ja seatud viisil (5. 20. 21. 23). Iga kleeerik ja vaimulik selles piiskopkonnas on kohustatud igal 23. juunil piiskopi poolt peetavale sinodile ilmuma; kui seda ei sünni ja ta kuu jooksul ei ilmu isiklikult või teise kaudu mõjuvat puudumise põhjust piiskopile teatama, suspendeeritakse ta ametist kuni järgmise sinodini. Kui ta siiski jätkab ameti pidamist, kaotab ta ameti õigused (22). Ükski preester ei tohi sinodilt lahkuda ilma piiskopi ette ilmumata ja tema tahet ning ettekirjutusi kuulamata (30). Sinodil viibiv preester võib endale kuni järgneva sinodini pihi-isa valida, kes võib teda patudest absolveerida, välja arvatud teatud piiskopi otsusele reserveeritud patud (25). Sakramendid ja kõik kirikuriistad hoitagu puhtuses ning eraldatud kinnises kohas (4). Kihluste, laulatuste, matuste ja ülepca sakramentide eest ei tohi maksu nõuda, mis on simooniline katk (symoniača pestis), mille tagajärjel mõned vaesed on põllule matnud, või olgu siis, et antakse vabatahtlikult (3, vt. ka 10). Igal pühäl ja eriti pühapäeval õpetagu preester rahvakeeles Meie-Isa palvet, Ole-tervitatud-Maria palvet, usutunnistust. Eestlastele ja teistele noorkristlastele õpetatagu palve: „Jeesus-Kristus, elava Jumala poeg, kes oled sündinud neitsist Maarjast, halasta minu peale.“

Oma sinodaalstatuutidele lisandas Orgas kirja (U. B. 2: II, nr. 782), milles ta seletab, et on leidnud rahval 10 käsu tundmise puuduvat, sest et neid selles kas sugugi ei ole õpetatud või väga harva; ometigi ei saa keegi igavesse ellu ilma Jumala käskude pidamiseta. Seepärast nõuab ta, et neile õpetataks 10 käsku, ja lisab preestritele juhatuseks üksikuile käskudele ka lühikesed seletused enda poolt juurde. Pihil ja vakusel võib 10 käsu tundmist nõuda vitsahirmu või muu parandusabinõu ähvardusel. Igaüks õppigu ise käske tundma ning pidama ja õpetagu ka oma lapsi ning kodakondseid. Igal vaimulikul olgu see piiskopi juhatuskiri käes ja alles.

Samuti tuleb rahvast õpetada, et ta kummarduks aukartusega

missa elevatsiooni ajal ja põlvili heidaks sümboli teatava koha laulmise või lugemise aegu. Nendele, kes seda teevad, samuti kes Issanda ihuga pühalikult haige juurde tõttavale preestrile järgnevad, lubatakse erilist 40-päevast patukustutust (6). Samuti neile, kes teatavil pühapäevil, kui sellest ajast peale katedraalkirikus peetakse valveteenistust (statio) Issanda ihu väljakandmisega, lauluga ja muude harilikkude tseremooniatega, kirikusse tulevad ja sinna teenistuse lõpuni jäävad (19).

Noorkristlaste eestlaste ja teiste eksitusi õigeusu suhtes tuleb piiskopile teatavaks teha vastavate abinõude tarvituselevõtmiseks (2). Salajased abiellumised on keelatud. Abielluda võib seatud aja jooksul (9. 11). Kõik piiskopkonna eestlased tulgu, kui nad 18-aastaseks on saanud, vähemalt kord aastas. ülestõusmis-pühäl pärast pihitumist lauale (24).

Piiskopi otsusele on reserveeritud rida patte, milledest võib preester ilma piiskopi erilise loata absolveerida ainult surma tuleku ähvardusel. Neid loendatakse. Esiteks abielurikkumine, samuti preestri suhtes igasugune kasinuserikkumine, sest iga kasinuserikkumine tähendab preestri kohta abielurikkumist (25). Edasi intsest, s. o. suguline lähikäimine ligemate sugulaste vahel, nimetatud suguluseastmeil ja juutidega, sarratseenidega, ruteenidega, nunnadega, vallaliste neitsidega, eriti vägistamise teel (26). Edasi sisalduvad loendis loomuvastased patud, sakrileeg, kirikute õiguste rikkumised, vägivald klerikute vastu, kiriku otsuse saamise takistamine, simoonia, relvade ja hobuste müümine venelastele ja uskmatuile, tapmine, missa pidamise eeltingimuste rikkumine (27). Samuti alluvad piiskopi kohtule: liikmete vigastajad, oma isa ja ema lööjad, avalikud Jumala ja pühakute teotajad, valevandujad, valetunnistajad ligimese suureks kahjuks, kirja-, pitseri-, raha-, mõõdu-, kaalu-, küünra- jm. võltsijad, samuti need, kes palju aastaid on pihist ja õhtusöömaajast eemale hoidunud, kihluse-lubaduse murdjad, salajased ja keelatud abiellumised, nõidusepidajad, ihuvilja kaotajad, mürgistajad, töotuste rikkujad, väärusud ja muis suuris avalikes süütegudes süüdlased jms. (28)¹).

¹) Sinodaalstatuutidele lisaks andis piiskopp samal ajal käsukirja, milles ta nõudis, et vaimulikud kogudustele valjusti keelaksid jutlustes ja pihil protsendi kui keelatud liigkasu võtmist, sest et selles piiskopkonnas selle vastu nii mitmete sakslaste kui eestlaste poolt patustatakse. Protsendi võtja paneb toime teatava röövimise ning varguse ja see tuleb samal määral tagasi anda. Parandamata (niisugune) liigkasuvõtja tuleb ekskommunitseerida (U. B. 2: II, nr. 783).

Need määrused ja eeskirjad näitavad meile, mis asjad eriliselt tulid sel ajal sinodaalvisitatsioonil meie maal vaimulikkude ja võhikute suhtes kõne alla, ülekuulamisele ja otsustamisele.

Orgas'e sellekohast tööd jätkas Saare-Lääne piiskopkonnas tema järeletulija Johan Kyvel (1515—27)¹⁾.

Äratust selleks tööks tuli ka Riia uue peapiiskopi Jasper Linde poolt (1509—24), kes oli reformide-sõbralik ja esines selles mõttes maapäevil manitsustega ja ettepanekutega. Visitatsioonidel saadud kogemuste alusel tugevnes ikka enam see veendumus, et vaimulikkude madal tasapind ja osalt vähesus takistab ka maarahva usulist. kõlblat ning vaimset tõstmist ja edenemist.

Seejärest kerkis parandusnõuete ja ettepanekute esikohale omamaalise ladinakooli (studium particulare) asutamine vaimulikkude ettevalmistamiseks (ühise elu vendade koolide, eriti Deventer'i kooli eeskujul). Omamaalised vaimulikud olid tuttavamad siinsete oludega, rahvaga ja rahvakeelega. Siinjuures hakati jälle mõtlema ka vaimulikkude ettevalmistamisele rahva enese hulgest. Ristiusustamise algpäevil oli see tarvilikuks ning kasulikuks osutunud. Pärast aga, pärismaalaste orjastamise püüete teostamisel, loobuti sellest ikka enam.

Mitmel maapäeval esines Jasper Linde sellekohaste reform-ettepanekutega (1512, 1513, 1514, 1516 . . .). Linnade ja vasallide poolt ei olnud tarvilikku vastutulekut, vaid isegi vastuseismist. Nad kartsid kulusid ja maaisandate viimasel ajal kasvaval määral monarhilist tendentsi avaldava võimu kasvamist, nõudes ja taotledes omalt poolt oma „eesõiguste“ ja „vabaduste“ laiendamist ja astudes seks otstarbeks opositsiooni maaisandate vastu. Suuremad linnad ei soovinud seda kõrgemat kooli isegi oma piirides näha, vaid soovitasid tema asukohaks ordulinn Narvat või Uus-Pärnut. Militaristliku kolonisatsiooni otstarbel olid omal ajal võõrad vasallid ristiusu kaitseks ning toeks maale toodud ja neile ohverdati järk-järgult pärismaalaste õigusi. Nüüd oli aeg kätte jõudnud, kus see politika hakkas end kirikule kätte tasuma.

Visitatsiooni tuletati aga ka Volmari maapäeval 1514 piiskopele meelde, eriti kirikuhoonete, surnuaedade ja vikaariate lan-

¹⁾ Johan Kyvel oli omamaalisest vasallisoost; 1506 esineb ta ürikus Tartu ja Saaremaa toomhärana, 1513 sai ta Orgase koadjuutoriks ja Orgase surma järel tema järeletulijaks. Ta oli magister.

guse ja naiste vägisivõtmiste pärast (AR. 3, nr. 57, 48). See-suguste soovide ning kavatsuste õhkkonnas toimusid Kyveli visi-tatsioonid ja sellekohased korraldused.

1517 pidas Kyvel vaimulikkudega sinodit ja hakkas neid piis-kopikantseleist varustama juhatuskirjadega, tabelitega, sinodaalsta-tuutide jm. ära kirjadega ametitegevuse ja eluviiside paranduse ots-tarbel.

Käsitleti rahva õpetamist emakeeles¹⁾, liikuvate pühade tabelit. kultust ja jutlust, kirikuriistade ja -varanduste inventariseerimist. kirikute katuste parandamist vasallide, maakirjutajate ja koguduse-liikmete poolt, räägiti votiivmissadest Jumala karistuste (katku, viljaikalduse, sõja) ärahoidmiseks, missade ja tunnipalvete korra-pärasest toimingust Haapsalu toomkirikus toomhännade, muude klee-rikute ja kooriõpilaste poolt, et igäüks oma kohal oleks, korra-likult lauldaks ja mitte ei ulutaks, et jumalateenistus toimuks rahvale hingeheituseks, aga mitte Jumala teotuseks. Korraldi laula-tamata abielude keeldu, samuti keelati vennaskonnad ja gildid. milledel puudus piiskopi luba ja mis edendasid aina joomist.

Augustikuul 1518 käis piiskopp Kuressaares ja vist ka maakihelkonnis, pidas sinodaalvisitatsiooni ja laskis lauritsapäeval Kuressaare lossis kirjutada kirikhännadele ja kiriku-hooldajatele (provisores) eeskirjad 17 artiklis, milledele alla kirjutas tema kantsler Michel Gralov, ja mis ehk 12. augustil välja saadeti, et sel alusel lahendada tülisid ning arusaamatusi kirikhännade (rectores) ning hooldajate vahel ja muid selgunud väärnähtusi²⁾. Siin määratakse, kuidas tuleb jaotada ohvriande preestri ja kirikukassa vahel: kiriku väärtasju ja kirju tuleb hoida lukustatud laekas (kisthe) kirikuvöörmündrite hooldamisel. Ohvri-ande tuuakse altarile, kirikusse, piltide juurde väljaspool ja sees-

1) Orgas eeldab Meie-Isa palve, Usutunnistuse ja Ole-tervitud-Maria palve õpetamise üldiselt tunnustatud tarvidust, lisandab aga ka 10 käsu õpetamise nõude ja annab, nagu nägime, 10 käsule lühikesi ladinakeelseid seletusi juhatauseks vai-mulikele. Võib oletada, et preestrid, kes eesti keeles püüdsid õpetada, esi-otsa ise tõlkisid või endile tõlkida lasksid. Need tõlked olid enamasti väga puudulikud ja erinesid üksteisest, mispärast Kyvel nähtavasti korrapärase õpetamise kava (see ongi „Kyveli katekismus“) laskis valmistada ja preestritele kättesaadavaks tegi; vt. tema kutsekiri sinodile (in vigilia S. Marie Magdalene 1517) . . . clericalem sinodum, in quo unicuique vestrum perfec-tum legitimumque suos parrochianos informandi modum traditur sumus. (Fotost. ära kiri Usuteaduskonna-kabineti käsikirjade kogus.)

2) Vt. AR. 3, nr. 84.

pool kirikut, korjatakse olvripakkudes (ad truncos) ja laudadel (in tabulis). Preestritele keelatakse talupoegi koormata uute maksudega ja ülearuste saatjate ülalpidamisega maksude kogumisel (capper ridhen) sügisel, puudujäägi tasumist peavad mõisaisandad korraldama: ükski vaimulik ei tohi keelata püha sakramenti vaestele inimestele nende võla pärast. Preester pühitsegu toiduaineid ilma maksuta, talupojad aidaku teda töödega. Preestrid on kohustatud igal pühäl ja pühapäeval pidama korrapäraseid jutlusi ja missasid ja viivitamata minema haigete sakslaste või eestlaste juurde, kellede juurde neid kutsutakse.

Piiskopil tuli ka Lihula (aadlisoost) naistsisterslasi 1519 korduvalt manitseda, et nad oma kloostri seadlusi peaksid, ja viimaks jaanipäeva paigu kloostrikonvendi visitatsiooni ette võtta, nagu tema sellekohased Kopenhaageni riigiarhiivis säilinud kirjad seda näitavad.

§ 6.

Kyvelilt säilinud visitatsioonikord ja visitatsiooniprotokollid.

Piiskopp Kyvelil oli kindel nõu kõigis oma piiskopkonna kihelkonnis plaanilikult ja kindla korra järgi pidada sinodaalvisitatsioone. Ta andis (arvatavasti 1519) välja visitatsioonikorra, mille raamistikus pidid visitatsioonid toimuma. Õnneks on see visitatsioonikord, nagu mõnedki tema toleaeegsed visitatsiooniprotokollid, meile säilinud ühes kopiaalraamatus Kopenhaageni riigiarhiivis (Grosse Sammlung, Livland n. 1 jj.)¹⁾. Visitatsioonikord on ka trükis avaldatud AR. 3, nr. 93 (Hildebrandi järgi).

Asja tähtsuse pärast esildame siin selle ladinakeelse visitatsioonikorra eestikeelses tõlkes täies ulatuses.

See tekst sisaldab 88 punkti, mis aga ei ole nummerdatud (nagu seda on tehtud AR. väljaandes). Need 88 punkti sisaldavad peasjaliselt vastavaid sinodaalkohtu küsimusi, mõned punktid neist mainivad aga ka vaid vastavaid toiminguid või seletusi. Selguse pärast lisame üksikuile punktidele numbrid klambrites juurde. Märkustes tähendame üksikuid tähtsamaid erinevusi Hildebrandi lugemisviisist (= AR.).

Kihelkondade kirikute visiteerimise kord, niipalju kui see käib võhikute, eriti talupo-

¹⁾ Sellekohased fotostaatilised ärakirjad on olemas visitatsioonikorrast ja ka visitatsiooniprotokollidest Usuteaduskonna R. A. Kabineti käsikirjade kogus.

gade kohta, kusjuures sinodaal-tunnismeeste katsumisel peab mitmesuguste puuduste ja toimepandud ekstsesside asjus nende suhtes toimuma hoolas juurdlus jne.

(1) Kõigepealt peab katsuja (visitaator) notaariuse ja kihelkonnapreestri (kui see on saadaval) ja tõlgi (kui katsuja ei tunne maakeelt) juuresolekul määrama igast kihelkonna külast vanema või kümniku (kümnisekoguja) või mõne teise enam usaldatava talupoja üksikult igast külast, ja tal peab enda ees olema ristilõõdud Kristuse kuju ja peab kõige enne ütlema piiskopi tuleku põhjust sinodile (ad sinodum) järgmiste või mõtte poolest sarnaste sõnadega jne.

(2) Olgu ka teada, et isand piiskopp ei ole tulnud siia sinodit pidama omast peast (ex proprio capite) või ilma suure sundiva vajaduseta; et ta ise on teie hingede karjane, kellede eest tal tuleb vastust anda, kui ta ei tee, mis temasse puutub ja millegi suhtes hooletus aset leiab, sellepärast tuleb teil kõige aupakkumise ning heatahtlikkusega ja tänamisega teda vastu võtta, kes niihästi teie vaimuliku õndsuse kui ihuliku hüveolu pärast oma suurte kuludega ja vaevadega jne. on heaks arvanud siia isiklikult ilmuda.

(3) Samuti sel põhjusel, et Pühakiri, jumalik käsk ja kirikukord seda mitmetel põhjustel käsivad jne.

(4) Samuti, et ta kõigepealt teaks ja näeks, kuidas kirikut valitsetakse vaimulikus ja ajalikus suhtes ¹⁾ jne.

(5) Samuti, olgugi et on teisi mitmesuguseid piiskopi tuleku põhjusi, siiski avaldatagu, niipalju kui neile jätkub, järgmisi põhjusi jne.

(6) Samuti, et ta näeks, mis seisukorras on kirik ehisesemete (in ornamentis) ja muude kirikule vajalikkude asjade poolest, mille heaks kihelkond peab abi andma, kui avalikuks saab vajadus jne.

(7) Samuti, kuidas toimib preester kiriklikkude sakramentidega, ja kas koguduseliikmed on seesuguste sakramentide vastu võtmisel ²⁾ hoolimatud, niipalju kui need puutuvad neisse, jne.

¹⁾ Tekstis seisab õigesti: spiritualiter et temporaliter (AR.: spiritualia et temporalia).

²⁾ Tekstis seisab „in recipiendum . . . sacramentis“ tuleb parandada: in recipiendis sacramentis (AR.: in recipiendo sacramentis).

(8) Samuti, missugune on koguduseliikmete elu, usuartiklite uskumine, teadmine ja täitmine jne.

(9) Samuti, kas on süütegusid ja pahesid parandada jne.

(10) Samuti, missuguseid karistatavaid süütegusid on rahva hulgas abielurikkumiste, hooramise, liisuheitmiste (sortilegia), nõidumiste (divinaciones) ja sarnaste avalikkude süütegude liigist, millede paranduseks vahel ei jätku preestritest.

(11) Samuti, kas nad teavad Usutunnistust, Meie-Isa palvet, 10 käsku, ilma milledeta ükski ei saa õndsaks¹⁾.

(12) Samuti tuleb neile näidata, kuivõrt hukkamõistetavad ning needeväärilised on need süüteod ja kuivõrt ärateenitult tuleb neid õiendada ja parandada, jne.

(13) Samuti, et ülem, kes mitte ei paranda, langeb Jumala suure pahameele alla ja näib neile kaasa tundvat ja tal tuleb Jumala ees vastust anda, kui need tema hooletuse läbi ei ole õiendatud.

(14) Samuti, et seesugust parandamist ei tule piiskopile süüks arvata ja ei tule halva poole tõlgendada, kui ta on suruval vajadusel sunnitud niisuguseid asju karistama.

(15) Samuti, et iga kristlane on õndsakssaamise vajadusel kohustatud, niipalju kui see puutub temasse, oma ligimest parandama ja kaasa mõjuma niisuguse parandamiseks, süütegu avalikuks tehes ja üles andes jne.

(16) Samuti, kui ta seda üles ei anna ega avalikuks tee, kui ta seda teha saaks, ligimese paranduseks, arvatakse teda ennast Jumala ees süüteos süüdlaseks.

(17) Samuti, niisuguste parandamata²⁾ pattude pärast, mida tehakse nagu ilma mingi häbitundeta ja kartuseta, (saadab) Kõigevägevam mitmesuguseid karistusi, nagu meie seda silmanähtavalt tunda saame jne.

(18) Samuti, kui me tahame pääseda jumaliku karistuse eest, on hädatarvilik niisuguseid patte parandada elu poole ja paremaks muuta³⁾ jne.

(19) Samuti võib seda ja muud lühemate või pikemate sõnadega neile meelde tuletada, et nad tulisemaks läheksid selle avalikustegemisel ja ülesandmisel, mida nad teavad.

¹⁾ Loen: (nemo) salvus (fieri potest) „salus“ asemel tekstis (AR. parandab: nemini salus...).

²⁾ Tekstis seisab õigesti: in emendata (AR. loeb: „remmendata“ ja parandab: „emendanda“).

³⁾ Tekstis seisab: commutare (AR.: convivere).

(20) Samuti tuleb tunnismehela meelde tuletada, et ta ei unustaks oma õndsust, vaikides sellest, millest ei või vaikida, ja kuulutades, mida ei tuleks kuulutada, jne.

(21) Samuti peab teda küsitletama Ristilöödu kaju ees ja risti ja vande läbi peab ta nagu abi saama¹⁾ ja manitsetama, et ta ütleks tõtt neist asjust, mida tema käest küsitakse.

(22) Samuti, ja kui ta teab midagi asjust, mida tema käest selge sõnaga (expresse) ei küsita, tehku ta ka need avalikuks, jne.

(23) Samuti peab teda ähvardatama ka ajalikkude karistustega, et kui ta varjab mõne süüteo, mida oleks tulnud avalikuks teha, ja pärastpoole saab see piiskopile teatavaks, et teda karistatakse niihästi ihulikult piitsutamise ja varanduse poolest trahvi kandmisega ilma mingi mahajätmiseta või andestamiseta jne.

(24) Samuti peab teda manitsetama, et ta ei räägiks midagi kadedusest või kättetasuhimust või ligimesele soovides kahju teha, vaid puhast tõtt, jne.

(25) Samuti, et ta seda, mida ta teab vaid kuulmist mööda ja kuulduse kaudu, avaldaks ning ütleks nii, et ta nõnda on kuulnud või et liigub avalik kuuldus seesuguste asjade kohta.

(26) Samuti, et ta ei vaikiks millestki soodustuse, suguluse või mõnel teisel põhjusel, mis viib tõe varjamisele, jne.

(27) Samuti küsitagu teda, kas ta usub, et niisugune kuuldus vastab tõe, jne.

(28) Samuti avaldagu ta seda, mida kindlasti teab, niisamuti kindlasti jne.

(29) Samuti, kui ta teab, et keegi külas või kihelkonnas teab mõnd ligimese süütegu paremini või kindlamini kui ta ise, et ta teda nimetaks, sest et mõni teab sagedamini enam oma ligikonnast kui teine, jne.

(30) Samuti küsitagu, kas on mõningaid liigkasuvõtjaid, kes annavad ühekordselt ja võtavad kahekordselt või harrastavad mõnel teisel kujul liigkasuvõtmist, kas rahaga või viljaga, kariloomadega või põldudega, müües vilja, mis veel põllul asub, jne.

(31) Samuti, et niisugused liigkasuvõtjad otsivad lugematuid viise, kuidas kinni katta oma kurjust, et see ei saaks teatavaks; sellepärast ütelgu tunnismees, kas ta teab mõnd viisi või ükskõik kuidas toimepandud ekstsessi.

¹⁾ Tekstis seisab: a d i u v a r i (AR.: adminari).

(32) Samuti, kas mõnedel, kes ühes perekonnas üheskoos elavad, on omaette raha või vilja ja ei anna sellest oma vanematele või perele, vaid annavad välja kasu saamiseks, jne.

(33) Samuti, kas preester on harjunud andma kellelegi kasu peale või talupoegadega äri ajama liigkasuvõtmisega jne.

(34) Samuti, kas preestril on olnud või on alles kõrts õlle- müügiga jne.

(35) Samuti, kas ofitsiaalid või mõned vasallid või nende kodakondsed (familiares) on harjunud midagi andma kasu pärast või liigkasu peale ja missugustel viisidel nad seda teevad jne.

(36) Samuti, kas on talupoegi, kes äri ajavad liigkasuvõtmisega või kõrtse peavad, mispärast sagedasti terve küla hädaohtu satub ja palju vargusi toime pannakse perekondades tütarde, poegade ja naiste poolt õlle saamiseks ja perekonna ühine varandus niiviisi vargsi laiali kantakse terve perekonna kahjuks jne.

(37) Samuti, kas nad peavad pühasid kiriku määruste järgi, ilma et nad neil päevil töötaksid ja purjutaksid ja muid keelatud asju teeksid, jne.

(38) Samuti, kas nad annavad vanematele tarvilikku au, kuulates nende sõna.

(39) Samuti, kas on mõned, kes vanemaid löövad või muidu nendega halvasti ümber käivad.

(40) Samuti, kas on mõningaid, kel on konkubiinid.

(41) Samuti, kas kõik, kel on naised nagu abielunaised, on abielu jaoks laulatatud, ja üteltu kõik puudused selles punktis.

(42) Samuti, kas on niisuguseid, kes omad juba laulatatud naised hülgavad jne.

(43) Samuti, kas nad teisi (liignaisteks) võtavad jne.

(44) Samuti, kas hüljatud naised teisi mehi võtavad, üteltu nad ära igaühe niisuguse kõlvatu ekstsess, jne.

(45) Samuti, kas teavad nad mõningaid nõidujaid naisi või nõidujaid mehi jne.

(46) Samuti, kas teavad mõningaid mürgistajaid jne.

(47) Samuti, kas lähevad kõik iga aasta¹⁾ iseenese preestri juurde pihile jne.

(48) Samuti, kas kõik täiskasvanud, eriti 18-aastased ja üle selle, vähemalt iga aasta ülestõusmispüha ajal lauale lähevad jne.

¹⁾ Tekstis „annuatum“ pro „annuatim“.

(49) Samuti, kas on parohhiaalkirikul kindlad hoolekandjad (provisores) ja kes nad on.

(50) Samuti, kas kirikul on raha ja kelle käes ta on ja kas seda tarvitatakse hästi kiriku tarvidusteks jne.

(51) Samuti, mis on jäetud või testamendis antud kiriku tarvidusteks, kes niisugused jäetud asjad vastu võtab või enda käes peab jne.

(52) Samuti, kas mõnedel on kohustusi kirikuile teatavate rahade poolest.

(53) Samuti, kas on tütarlaste vägistajaid.

(54) Samuti, kas on keegi vägisi võtnud naisi või tütarlapsi vanemate tahtmise vastu ja ilma teadmata, jne.

(55) Samuti, kas mõned on pärast hüljanud ja ära ajanud seesuguseid vägisivõetuid, ja neid tunnismehi sunnitagu ütleva kõike säärast kõlvatut väärtegu (abusum) jne.

(56) Samuti, kas mõnel on valemõõdud nimelt lahkuminevate ja ebaharilikkude mõõdunõude (modiis), ebaõigete kaalude poolest jne.

(57) Samuti, kas teevad mõned ofitsiaalid midagi (halba), toimides nendega ebaõiglaselt (minus just) mis asjus tahes, kas vanade määruste tarvitamisel või uute väljapressimisel, jne.

(58) Samuti, kas nad toimivad tarvilikul viisil (debite) küm-nise ja muude isanda enese määruste suhtes ja mitte soodustuse järgi või andes kellelegi ande.

(59) Samuti, kas ofitsiaalid on harjunud talupoegadega salaja kokkuleppeid sobitama või sobitavad neid mõningate ekstsesside suhtes, mis on toime pandud nende isanda vastu, mida oleks õigusega pidanud ette toodama vakusel, jne.

(60) Samuti, kas mõned ofitsiaalid toimivad ebaõiglaselt vana kombe vastu niihästi isanda määruste täitmisel kui ka talupoegade koormamisega mis asjus tahes, jne.

(61) Samuti ütelgu nad tõtt ilma mingit ofitsiaali kartmata, sest kui vastupidine avalikuks saab mingisugusel ajal, satub küsitud tunnismees kahtluseta raske karistuse alla niihästi ihulikult kui ka varanduse poolest süüteo nõude järgi, jne.

(62) Samuti, kas on mõningad kahtlased väärus, nii et nad ei ole head kristlased, austades hiisi (lucos) või kive, puid.

(63) Samuti, kas pöörduvad (querant) mõningad haiguse või õnnetuse ajal nõidade, linnutarkade ja sarnaste poole jne.

(64) Samuti, kas otsivad mõned lojuste haiguse pärast nõu mainitud nõidujailt.

(65) Samuti, kas austavad mõned kõue, juues tema auks või tehes muid ebausukombeid, lootes sellelt vihma ja aasta suuremat viljakust, mis kõik on tühine ja kõlvatu, ja selle eest kui truudusetuse pärast tuleb neid karistada. Kes sellisel korral ei pane oma lootust Jumalale, vaid loodasjale, nagu kõuele, nimetades kõue pühaks jne., need tuleks ärateenitult ära põletada kui uskumatud ja väärusulised jne.

(66) Samuti, kui kõu oleks püha, sellepärast et arvatakse, et ta vihma esile toob, mispärast ei nimetata ka tuult pühaks, sest et enamasti ka tuul vihma esile toob: kõik säärasead asjad on tühised ning kõlvatud ja ärateenitult kõige valjumini karistatavad jne.

(67) Samuti tuleb küsida, kas nende preester on hoolas hingehoius jutlustades, kuulates pihtimist, külastades kutsutuna¹⁾ haigeid õigel ajal, mattes surnuid jne.

(68) Samuti, kas ta teab preestril mõnd puudust, mida ärateenitult tuleks piiskopi poolt õiendada või karistada, jne.

(69) Samuti, kas ta teab mõnd preestri poolt kordasaadetud hooletust kas ristimisel, matusel, pihikuulamisel või harva peetava missa poolest tema omas parohhiaalkirikus, jne.

(70) Samuti, kas preester paneb ka talupoegadele uusi koormaid peale, ilma selle eest tasumata, koormates sellega oma kihelkonnaliikmeid, jne.

(71) Samuti tuleb ka preester ise juurde kutsuda, sest tema ise on oma kihelkonna liikmete hingekarjane ja hooldaja ja peab paremini²⁾ kui kõik teised teadma kõigi oma kihelkonna liikmete eluviise, samuti puudusi, süütegusid ja patte.

(72) Samuti tuleb talt küsida, et ta ütleks tõtt nende asjade kohta, mida ta teab väljaspool pihipitsarit (saladust), ja millede kohta on kuuludus või teo notoorsus kõigi ja üksikute ülalnimetatud puuduste suhtes, et tema vaikimise pärast tema lambad ei hukkuks ja ma ei nõuaks (ei nõutaks)³⁾ nende verd tema kätest.

(73) Samuti, kui ta ei peaks olema saanud neis küsimusis vastuse andmiseks veel mitte täielikult aru pidada, antagu talle

¹⁾ Loen „vocatōs“ asemel v o c a t u s (AR.: vocatu).

²⁾ Tekstis on sõna välja jäänud. Mõtte poolest oleks ehk kõige kohasem: (prae) p r e (AR.: cum).

³⁾ Tekstis: sanguis carum requiram — vahest peaks scisma: requiratur.

tähtaeg arupidamiseks või kirja teel puuduste avaldamiseks, mida ta teab, ilma mingi varjamiseta, oma hinge õndsuse karistuse ähvardusel jne.

(74) Samuti üteltu tõtt kiriku rahadest ja testamendi päranditest vagadeks otstarveteks jne.

(75) Samuti, kui on viga kiriku või kõrvalhoonete ehituses, kelle hooletuse läbi on tekitatud niisugune¹⁾ viga.

(76) Samuti tuleb talt küsida seletust kirikuriistade, raamatute, väärtasjade, kiriklike riiete ja üksikasjade kohta, mis kuuluvad kirikule²⁾, kõlblikkuse ja puudulikkuse kohta, ja kas mõningad asjad, mis kirikule kuuluvad, on võõrandatud.

(77) Samuti on katsujad või piiskopp iseenesest kohustatud kirikusse astuma³⁾ ja vaatama õhtusöömaaja sakramendi ja ka krisma hoidu ja nägema teisi sakramente, kas nad on hästi hoitud riividega ja lävedega jne.

(78) Samuti vaatama katteid ja kiriku riideid, kas nad on puhtad ja hoolsasti hoitud, ja peavad⁴⁾ kõiksuguseid kirikuasju järele vaatama ja nende seisukorda ning vigasust katsuma, kas on mõningaid hooletusvigu tehtud, et neid võiks õiendada kiriku tarviduse ja seisukorra kohaselt, ja ainelisi abinõusid⁵⁾ järele vaatama vastavalt olukorra tarvidusele.

(79) Samuti peavad mainitud hoolekandjad aru andma kiriku üksikuist varadest ja rahadest-tuludest, kui neid on.

(80) Samuti võlgadest, missugused ja kui suured nad on, jne.

(81) Samuti kiriku võlgnikkudest, kas nad on maksujõulised⁶⁾ või on pandid andnud laenatud rahade eest.

(82) Samuti tuleb silmas pidada, et mainitud hoolekandjad ei toimetaks kiriku rahadega liigkasuvõtmist vagaduse näol jne.

(83) Samuti tuleb neilt pärida, kas on mõningaid kiriku varanduste endi käes pidajaid või riisujaid, olgu vallas- ja kinnisvarade suhtes, samuti kas nad teavad mõningaid puudusi kirikul

¹⁾ Tekstis: t a l i s (AR.: tales).

²⁾ Tekstis seisab õigesti sõna „pertinentes“ III sõnana punkti lõpust, AR. väljaandes on see sõna ekslikult sõna „pertinentibus“ ette sattunud.

³⁾ Täheandab sinodaalvisitatsiooni ei peetud mitte kirikus. vaid arvatavasti kiriku ees.

⁴⁾ Teksti lühendus on vahest d e b e n t (AR.: debet).

⁵⁾ Tekstis (ja AR.) on arvatavasti välja jäänud sõna „de“ (rebus . . . perquirendum).

⁶⁾ Loen: si sint (pro „sit“) solvendo (AR.: si sit solvende).

ja tema varandusel, et niisuguseid puudusi võiksid parandada piiskopp või tema komissarid.

(84) Samuti olgu kiriku legaadid testamendi alusel avatud või milles seisab niisuguse avamise puudus, jne.

(85) Samuti tehku nad kõige kohta, mis puutub nende ametisse, ustavalt arve ja andku ka seletust, et need asjad ei saaks osutada nende hinge hädaohuks, sest nad on selleks kohustatud¹⁾ kui hoolekandjad, kelledel lasub kiriku hoolekanne, jne.

(86) Samuti võivad nad seda ja muud iga isiku seisukorra ja koha tarviduse järgi õiendada ja ka selgemalt väljendada, kui näib tarvilik olevat.

(87) Samuti peab notaarius kõik, mis on teatavaks saanud ja väljendatud vastavalt esitatud küsimustele, ustavalt üles tähendama iga küla nime all, ära märkides ka tunnismeeste nimed ja ametid (condiciones) jne.

(88) Samuti võib esitada ka palju teisi küsimusi mitmesuguste ekstsesside kohta, kui see näib tarvilik olevat ja seesugused juhtumid esinevad, jne.

Kokku võttes võiksime need punktid järgmiselt liigitada:

1. Katsumise toiming, põhjused, eesmärk (küsimused 1—19);
2. tunnismeeste kohustest ja manitsustest nendele (20—29);
3. liigkasuvõtmisest ja kõrtsipidamisest ja nende teostajaist (ofitsiaalid, vasallid, talupojad) (30—36);
4. pühapäeva pühitsemisest, vanemate austamisest, nõidajaist, mürgistajaist, sugulise elu ja abielu pattudest, valemõõtudest (37—48, 53—56);
5. kiriku hoolekandjaist (49—52), ofitsiaalide süütegudest talupoegade ja isanda suhtes (57—61);
6. valeusu kahtluse all, s. t. siin paganlikus valeusus olijaist, lausujate abi otsimisest, paganausu kombeist (62—66);
7. preestri puudustest (67—70);
8. küsimused preestri koguduseliikmete eluviisidest ja pattudest, kiriku varandusest, riistadest, sakramentidest (71—76);
9. visitaatorid peavad ise pilku heitma kirikusse ja mainitud kirikuasjule (77—78);
10. hoolekandjad peavad oma tegevusest ja kiriku majanduslikust seisukorrast aru andma (79—85);

¹⁾ Loen „obligata“ asemel obligati.

11. võimalikud täiendavad küsimused ja notaariuse protokollimisviisist (86—88).

Sellest visitatsioonikorrast saame kaunis selge pildi toleaegsest visitatsioonitoimingust meie maal. Visiteerib piiskopp või tema ülesandel tema saadetud isikud (sui commissarii — küs. 83). Tähendab, arhidiakonil ega piiskopi vikaaril ei ole iseseisvat ega omaette visitatsiooni. Protokollib notaarius teatava korra järgi. Juures on tõlk, kui visitaator ei oska rahvakeelt. Sinodaal-tunnismehed (testes sinodales) on külavanemate, kümnikkude või muidu vanemate ja lugupeetumate talupoegade hulgast. Kyveli visitatsiooniprotokollidest näeme, et näit. Märjamaa (Merriema) visitatsioonil 1521 esinevad peaasjaliselt kupjad; muidu nimetatakse ka vanemaid talupoegi (de gemene oldestenn bwre, näit. Pühalepas (Poylepp 1522)). Kaebajatena esineb ka palju nimega nimetatud üksikuid isikuid (näit. Kaarma (Karmell) visitatsioonil 1522 jm.). Tunnismehed (määratakse nähtavasti visitaatori poolt) vannutatakse ära Ristilöödu kuju ees. Neile antakse vastavaid manitsusi. Visitatsioon toimub nähtavasti kiriku ees, harukorral mõnes külas või mõisas, nagu Kihelkonnas piiskopi mõisas 1522 või „in Villa Salm Anskull“ 1522. Visitatsioon kannab protokollides nime: „Sinodalis visitatio“ resp. „Visitationes sinodales“ resp. „Sinodus“. Visitatsioonikorra küsimused on meile ajaloolisest käigust ja toleaegse meie maa kiriku seisukorrast arusaadavad.

Huvitav on, et talupoegadel on siin kaebeõigus ka oma ülemate vastu, mitte ainult preestri, vaid ka ofitsiaalide ja vasallide vastu. Ja mitte ainult kaebeõigus, vaid ka kaebekohustus sinodaal-tunnismeeste poolt.

Nagu juba säilinudki visitatsiooniprotokollidest näha ja allpool visitatsiooniprotokollide üksikasjalisemal vaatlusel ligemalt näeme, leidub neis ka tegelikult niisuguseid tunnistusi ja kaebusi.

Huvitav on selles suhtes võrdlus hilisema ajaga, kus talupoegadele oli kaebus oma ülemate vastu keelatud ja kaebajaid endid tabas enamasti karistus nii või teisiti.

Selle visitatsioonikorra raamides toimusid Kyveli visitatsioonid. Nagu ütleb juba visitatsioonikorra pealkiri, käis see kord peaasjaliselt ainult vähikute ja nimelt eriti talupoegade visitatsiooni kohta.

Vaimulikkude elu ja tegevuse kohta käisid erilised määrused, eeskirjad ja sinodaalstatuudid, nagu me niisuguseid juba oleme

näinud (v. Orgas'e määrused 23. juunist 1505, Kyvel'i korraldused 12. augustist 1518 jt.). Vaimulikkude elu ja tegevuse üksikasjaline läbikatsumine toimus lahus võhikute ja talupoegade sinodaalkohustust, olgu kas päeval enne seda või erilisel vaimulikkude sinodil (in sinodo clericorum — U. B. 2:II, nr. 781, 29). Võhikute sinodaalvisitatsioonil esineb visitatsioonikorras ainult paar üksikut üldist laadi küsimust preestri suhtes (67--69).

Samuti nõutas Kyvel aja võitmise mõttes kevadel 1519 kirjalikke teateid kirikute inventari ning varanduse kohta juba enne visitatsiooni-tähtpäeva. Seesuguseid inventari- ning varanduse-nimestikke on meil mõned veel säilinud, ja nimelt: 1) Jä m a j a (Gemma) kiriku kohta (1519, feria secunda post dominicam Cantate, s. o. 23. maist), kirja pandud Marcus Tirbach'i¹⁾ poolt. 2) A n s e k ü l a (Anskul) kihelkonnakiriku kohta (samal ajal, kui eelmise kiriku kohta). 3) K ä r l a (Kergel) kihelkonnakiriku kohta (1519, feria quarta post Cantate, s. o. 25. maist).

4) P ü h a (Pia) kihelkonnakiriku kohta (1519, altera die post Vocem Jucunditatis, s. o. 30. maist). Neisse on üles tähendatud olemasolevad kirikuriistad, ornaadid, raamatud, väärtasjad ülepea (clenodia resp. clenodia ac ornamenta); kirikurahad: kassas, s. o. kirikupakus (in truncis) olevad (promte pecunie), võlgquantud (debita); kirikule kuuluv vili (frumentum, korn); loomad (an Quecke); majakraam (ann husgerade)²⁾. Kyvel on sel ajal nähtavasti kõigepealt Läänemaal visiteerinud ja, nagu ta ise ütleb oma arvamise-avaldises peapiiskopi ettepanekute kohta maapäevale 1520, „suuremalt jaolt kõigi kihelkonnakirikute juures sinodaalkohut isiklikult pidanud, leitud vead parandanud ja kristlikuks viisiks muutnud“ (den czent persönlich gehalten, de gebrecke, dar gefundhen, gebetert unde nach christlicker forme gewandelth: AR. 3, nr. 102, 6). Kahjuks ei ole meile ühtegi visitatsiooniprotokolli sellest visitatsiooniajajärgust säilinud. Ainult niipalju selgub tema mainitud heaksarvamisest, et Kyvel sel puhul oma tööd Läänemaal leviva katku pärast täiesti lõpule ei saanud viia, mida ta loodab edaspidi Jumala armuga teha ja kõigi kihelkonnakirikute juures puudused parandada. Senise visitatsioonitööga ja saavutatud tagajärgedega näib ta rahul olevat. Haapsalus ja paljudes

¹⁾ Arbusow, „Livl. Geistlichkeit“ märgib ta Saaremaa piiskopi sekretäriks.

²⁾ Need nimestikud on osalt ladina keeles, osalt alasaksa keeles kirjutatud.

Läänemaa kohtades leviva katku pärast kolis Kyvel augustikuu lõpul 1520 Saaremaale¹⁾ ja asus siin reformimistöole.

Veel 1520 konstateeris ta, et preestritele varemalt antud mandaatide ja juhatuskirjade alusel on rahva õpetamine rahvakeeles edenenud ja preestrid selles suhtes piiskopi maa-alal (nagu Valjala, Püha, Karja jt.) hoolikad. Halvem on lugu preestritega ordu maa-alal (nagu Pöides, Muhus, Käinas, Pühalepas) selles suhtes, et nad osalt ei oska rahvakeelt või aga on hooletud ja hoolimatud ametitegevuses ja kutsuvad maal Jumala karistust (katku, viljakaldust ja muid hädasid) esile. Ta otsustas selles asjas pöörduda Soneburgi (Maasilinna) ordufoogti poole, sest et ordupreestrid piiskopi sellekohaseid nõudmisi küllaldaselt ei täitnud. Kui ordufoogt ei võimalda piiskopi sellekohaste nõudmiste täitmist orduala preestrite poolt, ähvardas piiskopp esineda kaebusega järgmisel maapäeval. Nagu me sissejuhatavast osast teame, oli piiskopil õigus sinodaalkohtu otsuste läbiviimiseks ilmliku võimu käsi-vart appi kutsuda. Meie maal olid piiskopid enamuses ise ka ilmlikud valitsejad (ja vürstid), mis muidugi iseenesest pidi hõlbustama sinodaalkohtu otsuste läbiviimist. Ainult ordualal tuli piiskopil pöörduda orduvõimude poole ilmliku võimu abi saamiseks. Sellekohaselt toimus ka Kyvel käesoleval korral.

Sama aasta lõpul esines Kyvel aruannete ja mõne kihelkonna visitatsiooni tulemuste alusel Saaremaa vasallide-päeval (meespäeval, Manntag) ettepanekutega (11 punktis) ilmsikstulnud puuduste kõrvaldamiseks²⁾. Peaasjaliselt oli siin juttu kirikute majanduslikest puudustest, mis käisid vasallide ja vasallide talupoegade kohta, näit. vasallide võlgadest kirikule: sageli ei ole tarvilikke võlakirju, tehtud võlgadel kindlustusi ega pante, ei ole kirikule ka tulusid (rhenthe) makstud, mille tagajärjel ei saa kirikuid parandada. Vasallide talupojad ei taha aidata kirikuid ega kõrvalhooneid ehitada, mõned neist ei taha ka preestrile seatud maksu maksta.

Viimane punkt juhib tähelepanu sellele laastavale mõjule, mida avaldavad kõrtsid talupoegadesse.

Kyvel on oma visitatsioonidele põhinevat reformimistegevust jätkanud, millele Ronneburgi prelaatidepäev 28. juulil 1521 veel tõuget pidi andma. Siin otsustasid Liivimaa piiskopid „vasallide

¹⁾ Vt. tema instruksioon oma saadikule peapiiskopi juurde: AR. 3, nr. 101, 2.

²⁾ Vt. AR. 3, nr. 106.

vandenõule“ ühtlaselt vastu astuda, kiriku ja maarahva usuliskõlbla ja vaimse seisukorra tõstmist läbi viia, kodanikkude ja talupoegade laste ettevalmistamiseks vaimulikule kutsele Tartus või Vana-Pärnus ladinakool asutada, 2 aasta pärast Riias provintsiaalsinod pidada kui ka korralisi prelaatidepäevi pidama hakata ja oma eesmärkide läbiviimiseks oma eriline kassa asutada talupoegade ja kiriklikkude benefiitside omajate erilise maksustamise alusel. Katku pärast kirjutas peapiiskopp ette kõigis kihelkondade kirikutes missa ja tunnipalvete teenistustes erilised vastavad palvused pidada Neitsi Maarja ja pühakute Sebastianus'e, Martinus'e, Antonius'e ja Rochus'e auks. Luteri asjas, millest on siin esmakordselt Liivimaal juttu, otsustatakse katedraalkirikute juures rahvale vandebulla teatavaks teha ja sisuliselt täide saata.

Kyvelile oli ülesandeks tehtud üldisel kulul asutatava ladinakooli juhatajaks välismaalt õpetatud magister kutsuda. Kyveli valik langes Rostocki humanistile mag. Egbert Harlem'ile, kes oli pärit Madalmailt ja sellepärast arvatavasti tuttav „ühise elu vendade“ koolidega, mida (eriti Deventeri kooli) sooviti Liivimaal eeskujuks võtta.

Kirikuvisitatsiooni suhtes jätkas nüüd Kyvel esmalt Läänemaal katku läbi lõpule viimata jäänud sinodaalvisitatsiooni. Neist visitatsiooniprotokollist on meile säilinud vaid Märjamaa (Merriema) visitatsiooniprotokoll a. 1521 „dominica XVIII que fuit dies S. Mauritij“, s. o. 22. septembrist. Arvatavasti oli visitatsioon Läänemaal lõpule viidud, kui Kyvel Haapsalus Läänemaa vasallidepäeva 30. sept. 1521 pidas, kus ta vasallidele visitatsiooni tulemuste ja Ronneburgi prelaatidepäeva otsuste alusel ettepanekuid tegi. Ta nõudis, et vasallid peavad osa võtma maarahva usuliskõlblast kasvatus- ja õpetustööst. Iga mõisaisand peaks pidama mõisas vaese, kes lastele õpetaks ja ette loeks Meie-Isa palvet, Usutunnistust ja 10 käsku. Vanema noorsoo kasvatust ja õpetamist toimetavad preestrid; neid hakatakse asutatavas ladinakoolis ka talupoegade laste hulgast ette valmistama. Samuti peaksid vasallid kaasa mõjuma, et kaoks naisteröövimine, et vasallid hoiaksid kirikule kuuluvaid hooneid korras ja preestritele antaks kihelkondadest seatud vili. Vasallid olid seekord vastutulelikumad, avaldasid põhimõttelist nõusolekut ettepanekutega, ei võtnud aga eneste peale siiski kindlaksmääratud kohuseid. Luteri asjast ei rääkinud Kyvel siin veel mitte ega kirikuvandest, mis oli Liivimaa seisustele ülepea pahanduseks.

Teised Kyvelilt säilinud visitatsiooniprotokollid käivad saarte kohta. Sinodaalvisitatsioonid on järgmised:

1. Hiiumaa Pühalepa (Poylepp resp. Pwyelepp) kiriku sinodaalvisitatsioon 1522, die divisionis apostolorum, s. o. 15. juulist.

2. Hiiumaa Käina (Keinisz) kihelkonnakiriku sinodaalvisitatsioon 1522, ipso die sancti Alexij episcopi et confessoris, s. o. 17. juulist.

3. Sõrvemaa Anseküla (Anskull) kihelkonna sinodaalvisitatsioon 21. augustist 1522 (in villa Salm Anskull).

4. Kihelkonna (Kilkunde) piiskopi talupoegade (propri sui coloni) sinodaalvisitatsioon 23. augustist 1522 in Curia sua.

5. Kihelkonna (Kilekunde) kiriku (circa ecclesiam parrochiale Kilekunde) sinodaalvisitatsioon 1522, vigilia divi Bartolomei apostoli, s. o. 23. augustist.

6. Kärla (Kergell) kiriku sinodaalvisitatsioon 1522, die Mercurij post ferias divi Bartolomei apostoli, s. o. 27. augustist.

7. Kaarma (Karmell) kihelkonnakiriku visitatsioon 1522 (kuupäev puudub).

8. Valjala (Voldell) kiriku sinodaalvisitatsioon 1522, die divi Mathei apostoli, s. o. 21. septembrist.

Kyveli (nagu teistegi piiskoppide) vahekord vasallidega halvenes jällegi varsti. Piiskopkondade vasallid ühinesid üksteisega, ajuti ühinesid nad ka linnadeliiduga piiskoppide kui oma isandate vastu.

Need vastuolud ja „eesõiguste“ ja „vabaduste“ püüded ei olnud ka sinodaalvisitatsioonide pidamisele soodsad. Eriti oli see juba varakult linnades ilmsiks tulema hakanud, näit. Tallinna ja Tartu piiskopi visitatsioonide suhtes.

1501. a. 18. ja 19. märtsil (des donredages und des vridages vor letare) pidas, nagu eespool mainitud, Tallinna piiskopp Nikolaus Roddendorp (1493—1509) sinodaalkohut Niguliste kirikus ühenduses laste konfirmeerimisega. Ta esitas kirikuvöormündritele küsimusi kirikhärra ja ta tegevuse kohta, eriti kas ta pihil, sakramendi jagamisel ja õlitamisel on kedagi hooletusse jätnud. Kirikuvöormündrid (Joh. Rothgers ja Lambert Ottinck) refereerivad seda halvakspanevalt, öeldes, et keegi piiskopp ei pea neile enam niisuguseid küsimusi esitama, sest kirikhärrad teevad siiski, mida nad tahavad: lapsed tahavad oma tahtmist! See suhtumine on seda

põhjendamatum, et nähtavasti piirdus siin piiskopp nagunii juba peajasjaliselt vaid vaimulikkude tegevuse juurdlusega. Samuti kaevatakse, et kirik pidi teda need 2 päeva ülal pidama. Esimesel päeval olid piiskopil kõik omad teenrid ja mõlematel päevadel kõik Niguliste kiriku vikaarid koos. Teisel päeval olid piiskopiga 4 toomhärat, 2 teenrit, 2 poissi ja 2 kirjutajat. Kõik kulud ühtearvatult tuli kirikul maksta, nimelt 12 marka (U. B. 2: II, nr. 53). A. 1505, 15. mail (des donredages in den pinxsten) oli jällegi sama piiskopi sinodaalvisitatsioon Tallinna Niguliste kirikus ühes laste konfirmeerimisega. Jällegi pannakse raskeks piiskopi ülalpidamist: visitatsiooni ajal „Und wy mosten em plegen, aldus kostede dat unser kerken in all der kerken 6 mc. 7 s. Rig.“ (U. B. 2: II, 763). Piiskopp Roddendorp'i järeletulija Gottschalk Hagen (1509—13) ei saanud ülepea Tallinnas sinodaalkohut pidada. Piiskopi sinodaalvisitatsiooni püütakse lausa takistada niihästi Tallinnas kui Tartus piiskopp Johannes Blankenfeldi aegu (kes oli Tallinna piiskopp 1514—25, Tartu piiskopp 1518—27, Riia peapiiskopp 1524—27), kuigi vasallid (ja ühes nendega vormiliselt ka linnad) selle institutsiooni seadusepärast ise omalt poolt pidid kaudselt tunnustama ja, kui see neile kasuks oli, arvestasid ka ise, näit. veel oma otsustes Volmari maapäevale 1522 (AR. 3, nr. 136, 9, lk. 400).

Blankenfeld tahtis ka tarvilikke parandusi kiriku olukorras läbi viia ning pahesid kõrvaldada. Blankenfeld kutsus kevadel 1520 Tartu piiskopkonnasinodi kokku, et seal „kõiksuguste kirikute-, altarite-, kellade-pühitsustega ja muusuguste jumalikkude toimingutega, nagu neid sinodaalvisitatsioonil harilikult peetakse“, toimetada kihelkonnakirikute, kloostrite, hospitalide jm. revideerimist. Tartu linna magistraat protesteeris. Kuid 29. juunil pidas piiskopp ikkagi sinodi ära¹⁾.

Samuti teatas Blankenfeld samal aastal ka Tallinna magistraadile, et ta tuleb Tallinna sinodaalvisitatsiooni pidama, esmalt Toompeal, siis all-linnas, siis maal kõigis kihelkonnakirikutes ja muis jumalakodades, revideerides kihelkonnakirikuid, kloostreid, hospitalide jne. Tallinna magistraat vastas: linn soovib, et piiskopp ei toimetaks seda sinodaalvisitatsiooni mitte suuremas ulatuses kui ta eelkäijad; see pidi linna magistraadi mõttes tähendama, et ta ainult konfirmeeriks ja pühitseks

¹⁾ Vt. L. Arbusow, Die Einführung der Reformation in Liv-, Est- u. Kurland, 1921, lk. 148 j.

uusi kirikukelli. Blankenfeld vastas, et kirikuseaduses on kindlad eeskirjad sinodaalvisitatsiooni suhtes ja neist tahab ta, olles sõna-kuulelik paavstile, kinni pidada, ilma et ta otsiks oma kasu, vaid Jumala ja kiriku kasu ja mõningate hingede lohutust. Et katk Tallinnas uuesti lahti puhkes, sõitis Blankenfeld alles 1522 sinna; vahepeal oli linnal tüli piiskopi ofitsiaaliga (vaimuliku kohtupidamise asjus); seda tüli püüdis piiskopp nüüd lahendada¹⁾. Tüli harutamine toimus Toompeal, kuhu linn selles asjas oma esindajad oli saatnud. Sinodaalvisitatsiooni on siin nähtavasti ikkagi peetud, kuigi vahest lühendatud või pehmendatud kujul.

Nii näeme kirikuvisitatsioonide pidamise ulatuslikke kavatsusi ja vähemalt ka osalist teostamist sel ajal kõigis 3 eesti piiskopkonnas.

Piiskopid kavatsesid 1521 (nagu juba 1504) Riias 1523 pidada provintsiaalkirikukogu (kontsiili). Olukord seda enam ei võimaldanud.

Visitatsioonimaksudest (dat sentkorn), mida ka katolikusulised vasallid mitmesugustel ettekäändel ei taha maksta, on veel mitmeti kõnet, näit. 1527 (AR. 3, nr. 242, 12. 14. 15. 16. 17), ja piiskopi vaimulikust kohtust, mida ei taheta sallida (rääkimata kirikuvande tarvitamisest). Riia peapiiskopp Brandenburgi Wilhelm teatab oma peapiiskopkonna vaimulikele muuseas ka seda, et ta on otsustanud neid visiteerida sügisel või talvel 1541 (vt. selle Toreidas 23. VI 1541 väljaantud üriku ärakiri Sitzungsberichte der Gesellschaft f. Gesch. u. Altertumskunde der Ostseeprovinzen Russlands aus dem Jahre 1905, p. 36. 37). Teiselt poolt pidi võitlus edasitungiva reformatsiooniga häirima visitatsiooni pidamist. Tähendab, katoliiklike kirikuvisitatsioonide pidamine oli Vana-Liivi riikonna lõpupoolel raskendatud ning häiritud.

§ 7.

Kas on 16. sajandil meie maal hakatud protestantlikku kirikuvisitatsiooni pidama?

Tõuseb küsimus: kas ei ole sel ajal seal, kus protestandi usk kasvava ja valdava ülekaalu sai, eeskätt linnades, protestantlikku kirikuvisitatsiooni hakatud pidama?

¹⁾ Vrd. Hansen, Die Kirchen und ehemaligen Klöster Revals, 1. Aufl., p. 111—113, nr. III; 3. Aufl., p. 207, nr. XII. Archiv f. d. Gesch. Liv-, Est- u. Kurlands III. 4. nr. 134, 137, 152, 155. L. Arbusow, m. t., lk. 150 j.

Enne seda oleks tarvis selgusele jõuda, kas sel ajal protes-tandi usu mail, eriti luteri usu emamaal, on kirikuvisitatsioonepectud, ja kui on, siis missugustel alustel ja tingimustel.

Kirikuvisitatsioonide küsimust Luteri kodumaal, Ernestini Saksimaal, ligemalt vaadeldes leiame, et kirikuvisitatsiooni pidamise mõte ja üksikud väikesed katsed on seal 1524—26 ettevalmistavat käsitlust leidnud. Ametlikult ja hoogsamalt on 1527/28 kirikuvisitatsioonide pidamisele asutud. Kirikuvisitatsiooni pidamise käsk läks ametlikult välja kuurvürstilt. Tema määras üksikute ringkondade jaoks visitaatorid ja andis neile 1527 vastava instruksiooni visitatsiooni pidamiseks. Olgu tähendatud, et ka Luter oli kord nimetatud ühe ringkonna visitatsioonikomisjoni liikmeks. Korraliste visitatsioonide komisjonides olid vaimulikkude liikmete kõrval ka ilmlikud, kes olid nagu täidesaatva võimu esindajaks (executores). Visitaatorite peaülesandeks tehti järele katsuda, kas kogudustes ja koolides toimub evangeelne õpetus ja õpetusele vastavad kombed ning eluviisid, ja selleks kaasa mõjuda ning direktiive anda, et see nii toimuks. Kangekaelseid vanausulisi või muidu kõlbmatuid vaimulikke ning õpetajaid tuleb tagandada, kui muud abinõud ei aita. Edasi tuleb eriti selgitada ja tarviliselt parandada õpetajate majanduslikku järke ja kirikuhoonete seisukorda. Mida visitaatorid ise oma otsuste ning abinõudega ei suuda parandada, sellest teatavad nad vürstiriigi ametnikele ja kohtunikele, teatavil juhtumeil otseteed kuurvürstile, kellele ka visitatsiooni aruanne (protokoll) tuleb esitada. Kohapealseiks järelevaatajaks ja abieluasjade lahendajaks pidid visitaatorid, eriti linnades, ametisse panema superdendid. Visitatsioonikorra väljatöötamiseks on eriti Melanchthon tegev olnud, kusjuures Luter ja Bugenhagen tema töö läbi vaatasid ja vaid vähemaid muudatusi tegid.

Sissejuhatuses seletab Luter veel visitatsioonide suurt tähendust, millede algust ta (liialdades) juba V. ja U. T-is, Kristuse ja apostlite juures arvas leidvat. Auväärt piiskopid on siis seda tööd suure kasuga jätkanud. Pärastpoole jätsid nad selle töö aga teistele, alamaile ametikandjaile ja asemikele ja need jällegi teistele. Ka visitatsioonid langesid katoliku kirikus ja muutusid äriks ning kahjuks. Ei mõeldud enam sellele, kuidas tuleb õpetada, uskuda, armastada, kristlikult elada, kuidas vaeste eest hoolt kanda, nõrku lohutada, hoolimatuid karistada jms.

Evangeeliumiusulised oleksid heameelega evangeelseid visitatsioonid korraldanud, kuid neil ei olnud kedagi, keda seks oleks kutsutud ja kellele see ülesandeks oleks tehtud, kuni nad palvega pöördusid oma maaisanda poole, et tema paneks ametisse tublisid visitaatoreid, mis ka sündis.

See kõnesolev mainitud visitatsioonikord ehk visitatsiooniraamat, mis ilmus trükis 1528 ja siis uuesti 1538 („*Unter-richt der Visitatoren an die Pfarhern ym Kurfürstenthum zu Sachssen*“), sisaldab 18 artiklit õpetusest, 10 käsust, õigest kristlikust palvest, ahastusest, ristimissakramendist, Issanda ihu ja vere sakramendist, õigest kristlikust kahetsustoimingust (Busse), õigest kristlikust pihist, õigest kristlikust tasust pattude eest, inimlikust kirikukorrast, abieluasjadest, vabast tahtest, kristlikust vabadusest, türklasest (sõjast), igapäevsest harjutusest kirikus, õigest kristlikust kirikuneedest, superdendi ametissepanemisest, koolidest (esimesest, teisest ja kolmandast liigist).

Nendes artiklites pööratakse tähelepanu eriti sellele, mis sagedasti esineb puudulikuna või ekslikuna (vt. A. e. m. L. Richter, *Die evangelischen Kirchenordnungen des sechzehnten Jahrhunderts I*, lk. 77—101).

See visitatsioonikord kujutas enesest õpetuse-, kiriku- ja koolikorralduse ja oli aluseks ning juhtnööriks järgnevatele visitatsioonidele.

Ka on visitatsiooni artikleid jaotatud eeskirjusse üksikutele seisustele, nagu näit. 1. eeskirjad aadlikele, 2. vaimulikele, 3. rae- harradele linnades, 4. talupoegadele (vt. Richter, m. t. I, lk. 101: *Kursächsische Visitationsartikel*). Siinsamas (lk. 103 j.) „C“ all „*Kursächsischer Visitationsabschied*“ esitatakse lõppotsused aadlikele, nende kihelkonnaõpetajate ja alamate suhtes. Muidugi võisid mõned parandused või täiendused muutunud olukorras tarvilikud olla. Nii tehti instruksioonile 1532. aastal mõningaid lisandusi. Siin on valjumad määrused katoliiklikele ja kõlbmatute nähtuste vastu ette nähtud, niihästi vaimulikkude kui ka võhikute suhtes. Nõuti kirikute varanduste täpset inventariseerimist ja kindlustamist, samuti ka kloostrite ja sihtasutiste omi.

Kloostrite ja muid vaimulikke varasid tarvitati (1532—43) osaliselt kirikute ja koolide ülalpidamiseks. Püüti kirikute oman- deid ja õpetajate sissetulekuid kindlaks määrata vanade matriklite alusel jne. Võõrandatud varandused tuleb sisse nõuda. Visitaatorid peavad kirikulaeka summade tarvitamist kontrollima ja visi-

tatsiooniprotokollide alusel kontrollima, kas varemalt tehtud otsused on täidetud. Visitaatoritele anti õigus kogudusi ühendada ja lahutada, nagu õpetajate ülalpidamise võimalused seda nõudsid. Uusi hooneid peab ehitama kogudus, parandama õpetaja.

Ernestini Saksimaa eeskujul ja mõjul levisid niisugused kiriku- ja koolivisitatsioonid ka naabervalitsuskondadesse, näiteks Albertini Saksimaale 1537—40, Braunschweig-Wolfenbütteli maa-alale 1542—44 (vt. C. A. H. Burkhardt, Geschichte der sächsischen Kirchen- und Schulvisitationen von 1524 bis 1545, Leipzig 1879), Halberstadtii piiskopkonda (vt. G. Nebe, Die Kirchenvisitationen des Bisthums Halberstadt in den Jahren 1564 und 1589, Halle 1880).

Oli selge, et visitatsioonid kindlustasid reformatsiooni, tema kombeid ja nõudeid, eemaldasid papismi olluseid ja mõjusid, aitasid kindlustada ja parandada koguduste majanduslikku alust ja olemasolu, andes seisukorra ja vastavate vajaduste selgitusega tõuget uute instituutide, nagu superdentide ja konsistooriumide asutamisele ja stipendiumide määramisele tarviliku arvu evangeeliumiusuliste õpetajate ja kooliõpetajate väljarenemise otstarbel.

16. sajandil on üksikutes protestandiusumaades tekkinud suur hulk protestandi kiriku seadlusi. Peaaegu igaühes neist seadlusist on visitatsioonil tähtis koht, nii näit. ka Kuramaa kirikuseadluses a. 1570. Mõnes Kuramaa osas on isegi alates 1560. aastast peetud visitatsioone (vt. E. Sehling, Die evang. Kirchenordnungen des 16. Jhs., V. Bd, 1913, p. 45—123).

Kuidas oli siis nüüd lugu evangeeliumiusuliste kirikuvisitatsiooniga meie maal Vana-Liivi riikkonna lõpuajal? Kõige tihedamad ning elujõulisemad olid evangeeliumiusulised kogudused suuremates linnades. Tallinnas räägib õpetaja Johan Lange koguduseseaduse kavas muuseas ka kirikuvandest, mida peaks kogudus käsitlema Matt. ev. alusel avalikkude pahede teostajate vastu, kes endid ei paranda. Samuti nõuavad kirikuõpetajad raelt valjude kombulsmääruste maksmapanekut liialdatud lahkuse, joomise ning liiderlikkuse vastu ja karistusid määruste üleastujale.

Kokkulepitud kava järgi pidi vaimulik kirikuvõim ülemõpetajale jääma, tegelikult aga muutus linnamagistraadi võim ikka otsustavamaks kirikute ja õpetajate suhtes. Evangeeliumiusuliste kirikuvisitatsioonidest tol ajal meie maal ei ole aga teateid leidnud.

Nähtavasti ilma omamaalise visitatsiooni ergutamisetä on juhtunud, et mõned üksikud on saanud stipendiumi raelt välismaal

usuteaduse õppimiseks, nagu näit. ka eestlane Hans Kuhn; samuti määras raehärra Joh. Seelhorst († 1536) oma testamendis 4000 riia marka stipendiumideks vaestele usuteaduse õppijatele.

Kuidas seletada tolleaegsete ev. visitatsioonide puudumist meie maal?

Silmas pidades Saksimaa visitatsioonide algust ja korraldust Luteri aegu, oleks ka meie maal evangeeliumiusuliste visitatsioonide korraldamiseks tarvilik olnud maaisanda sellekohane korraldus ning abi. Kuna maaisandad, piiskopid ja ordu jäid meie maal riiklonna lõpuni üldiselt katoliku-usulisteks (kuigi lõpupoolel mõned neist erilist sallivust üles näitasid protestandiusulistele), puudus siin evangeeliumiusuliste visitatsioonide toimetamiseks üks peatingimustest, mida olid vajanud Saksimaa visitatsioonid. Pealegi teame, et sel ajal vasallid ja linnad üldse ei suhtunud enam heatahtlikult visitatsioonidesse ja visitatsiooni kohtupidamisse, eriti vaimulikusse kirikuvandesse. On arusaadav, et vasallide ja linnaesindajate poolt oli visitatsioonidele heatahtlikkust ja toetust loota vaid siis, kui visitatsioonide pidamisel neil enestel oli mõjuv ning otsustandev võim.

Evangeeliumiusuliste visitatsioonide pidamise soovist kuuleme Liivimaal linnade nõupidamisel Volmari maapäeval 31. jaan. 1533 (AR. 3, nr. 322, 9), kus avaldati soovi valeõpetajate ning määratsejate tagasitõrjumiseks, evangeeliumi kiriku asjade korraldamiseks ja õpetajatele kasuks kutsuda Saksamaalt linnade kulul õpetatud mees, kes täidaks superdendi kohuseid kogu maal, visiteeriks ühe linna teise järel, paneks ametisse ja vallandaks jutlustajaid, et saaks linnade raadisid niisuguste asjadega rahuldada. Kuid seda ettepanekut ja kavatsust ei ole kunagi teostatud.

15. jaanuaril 1598. a. sõlmiti rüütelkonna ja linnade vahel kokkulepe Võnnu maapäeval, mille järgi tuleb ametisse panna Augsburgi usutunnistuse alusel seisev kindralsuperdend Riia ja terve Liivimaa jaoks, tingimusega, et kindralsuperdend peaks kogu maal vähemalt üks kord aastas visitatsiooni. Selle abil taheti protestantismi koondada ja protestante üksteisele toeks ühendada katolitsismi-hädaohu vastu. See kavatsus jäi aga nähtavasti olude raskuse tõttu teostamata (vt. Napiersky, Livl. Kirchen- und Prediger-Matrikel, p. 3—6).

See oli ju Poola aeg, kus käimas oli ka Liivimaal energiline vastureformatsioon ja Liivimaa rekatoliseerimise katsed.

II peatükk.

Kirikuvisitatsioonid Liivimaal Poola ajal ja Saaremaal Taani ajal.

§ 8.

Kirikuvisitatsioonid Poola ajal Liivimaal.

Triendi kirikukogu ja tema otsused on katoliku kirikule suure tähtsusega olnud enesekogumise, oma seisukohtade ühtlustamise ja oma jõudude koondamise mõttes vastupanuks edasitungivale reformatsioonile, selle tagasitõrjumiseks ja siis ka tema positsioonide ründamiseks. Katoliku kiriku koondatud jõudude juhtideks ilmusid jesuiidid.

Triendi kirikukogu otsuste ja määruste hulgas on ka niisuguseid, mis käisid kirikuvisitatsioonide pidamise kohta osalt muutunud olukorris.

Triendi kirikukogu tahtis-kirikuvisitatsiooni elustada ja kõrvaldada pahesid, mis olid aja jooksul visitatsioonidele külge hakanud. *Decretum de reformatione, caput III, 11. nov. 1563* (J. D. Mansi, *Sacrorum Conciliorum nova et amplissima Collectio*, tomus 33, Pariisis 1902, veerg 158 j.) nõuab järgmist:

1. (Patriarhid, Primaadid,) Metropoliidid, Piiskopid peavad oma diötseese (piiskopkondi) iga aasta isiklikult visiteerima või, kui nad on selle seaduse poolt tunnustatud põhjustel takistatud, oma peavikaari või visitaatori kaudu (per suum generalem vicarium aut visitatorem). Kui aastas tervet diötseesi (piiskopkonda) tema suure ulatuse pärast ei saa läbi visiteerida, siis vähemalt tema suuremat osa, nii et 2 aasta jooksul oleks kõik läbi käidud.

Arhidiakonid, dekaanid jt. võivad seal, kus nad siitsaadik on seaduslikult visitatsiooni pidanud, visitatsiooni vaid isiklikult ühes notaariusega ja piiskopi nõusolekul pidada. Kui kapiitel omalt poolt määrab visitaatorid, ei tohi see piiskopi visitatsiooni takistada ja kapiitli visitaatorid peavad piiskopile 1 kuu jooksul pärast

visitatsiooni sellest aru andma ja täielikud visitatsiooniaktid talle esitama, ilma et kehtivad oleksid mingisugused vastupidised põhjused.

2. Nende visitatsioonide pea-eesmärgiks on nüüd: tervet ja õigeusklikku õpetust säilitada ja väärusud välja ajada, alles hoida häid kombeid, parandada halbu, rahvast manitseda usule, rahule, ilmsüütusele ja muule, nagu aeg, koht ja ülesanne seda nõuavad.

3. Et visitatsiooni tulusaid eesmärke saavutada, peab visitaator isaliku armastusega ja kristliku innuga kõiki kohtlema, ei tohi üleliigset hobust, teenijate ja saatjate hulka kaasa võtta, mis oleks koormaks visiteeritavaile, ei pea visitaator ega ta saatjad raha ega muud, välja arvatud vahest vajalik toit, vastu võtma, või olgu siis, et visiteeritavad soovivad endi vanast ajast harjumuseks olnud taksi järgi paremini maksta või mainitud toitu anda. Kuid kloostrite, teiste vagade kohtade, alguses mitte kihelkonnakirikuteks olnud kirikute vanad kokkulepped selles asjas jäävad maksuma. Nendes kohtades ja provintside, kus on viisiks, et visitaatorite poolt ei võeta vastu toitu, raha ega muud, vaid kõik toimub hinnata, tuleb selle järgi käia. Kui keegi selle korralduse vastu eksib ja enam võtab, peab ta kuu jooksul kahekordselt tagasi andma ja peale selle veel määratud karistust kandma.

4. Patroonid ei tohi endid visitatsioonil vahele segada asjus, mille kohta pole neil õigust, vaid piiskopid ise teevad tarvilikud korraldused.

Triendi kirikukogu on mitmel puhul rõhutanud, et ükski ei tohi takistada seda, mis puutub piiskopi visitatsioonisse ja tema alamate eluviiside parandusse, tema korraldusi ega karistusi. Selles asjas ei maksa ükski apellatsioon ega mingisugused ette-toodavad vastupidised põhjused. Piiskopid toimivad seesugustel kordadel kui paavsti delegaadid (*etiam tanquam sedis apostolicae delegati*) [vt. Mansi m. t., tom. 33, veerg 161 (cap. IX, cap. X), v. 45 (c. III, c. IV), v. 58 (c. XIV, c. XV), v. 86 (c. I), v. 127 (c. VIII), v. 179 (c. XX), v. 184 (c. VI), 185].

Piiskopkonna sinodeid tuleb iga aasta pidada (v. 157, c. II).

Poola ajal ulatus vastureformatsioon meiegi maale. Laastates maad ja laostades luteri usu kirikut on vene okupatsiooniaeg juba üksnes sellegi läbi pinda valmistanud järgnevale Poola vastureformatsioonile. Pealegi olid maal katoliku usu traditsioonid

rahva hulgas veel elavad ja jesuiite võeti maal enamasti rõõmuga vastu. Kuid luterlased panid eriti suuremates linnades südikalt vastu.

Sõjad olid kirikuid ja kirikute varandusi laastanud ja inimesi hävitanud; sõjad rootslastega puhkesid mitmel puhul uuesti ja puudutasid ka kiriklikku seisukorda ja ähvardasid muuta konfessionaalset olukorda. Seesuguseil asjaoludel osutusid kirikuvisitatsioonid võimaluse piirides hädava jalikeks.

Ei saa jätta tähendamata, et kirikuvisitatsioonide-protokollidega sarnlevad kiriklikkude andmete esildamise ja kirjeldamise poolest ka mõned selle aja revisjonid, näit. 1582. a. Poola revisjon, mille saksakeelne tõlge on Tartu Õ. E. S-is: „Inventar der Starostei Dorpat im Jahre 1582 . . .“ (Õ. E. S. M. A 163).

Kiriklikus suhtes veel tähtsam on a. 1599 Poola revisjon, mis on trükitud Jan Jakubowski ja Józef Kordzikowski väljaandel 1915 Varssavis (Polska XVI wieku, tom XXIV: Inflanty, część I), kus iga lossi revisjonil kirjeldatakse ka tema alla kuuluvaid kirikuid (kościóły) ja nende olukordi umbes samuti, nagu selle aja Liivimaa visitatsiooniprotokollides. Eesti ala loskondadest käsitletakse siin: Tarvastut, Laiuset, Viljandit, Helmet, Põltsamaad.

Põltsamaal nõudis see revisjon muuseas, et Põltsamaa preester peab endale kaplani võtma, kes oskab eesti keelt, sest selle preestri majanduslik seisukord ei olevat sugugi halb, ja siis aja jooksul veel teise ja kolmanda kaplani!

Selle aja visitatsiooniprotokollidest tuleb kõigepealt mainida seda, mille A. J. Turgeniev itaalia algkeeles ära trükitab „Historica Russiae Monumenta“ tom. I, lk. 396—399, nr. 255. Saksakeelses tõlkes on ta ilmunud Bunge Archiv'is I, lk. 276—284.

Selle visitatsiooniprotokoll'i kirjutaja oli üks saatjaist, kes saatsid visitaatorit. Saatjatena nimetatakse selles visitatsiooniprotokollis vaimulikke ja Riia jesuiitidekolleegiumi rektorit paater Leonhard Ruben'it. Visitaatoriks oli üks kardinal, nähtavasti kardinal Georg Radziwill: Ta ei visiteerinud mitte ainult kui kuberner (governatore), vaid kui piiskopp. Tähen-dab, siin peetakse vaimulikke ja poliitilisi, riiklikke olukordi üheskoos silmas, nagu selle aja revisjonideski. Visitatsiooni ajana on märgitud: 1583 ja 1584. Peab arvama, et viimane aasta on ehk õigem, sest visitatsiooni lõpul on öeldud, et see on provintsil juba III aasta Poola valitsuse all olla.

Visitaator tahab olukordi oma silmaga näha ja mõningaid poliitilisi ja kiriklikke asju parandada. Selgub, et maal on veel rohkesti luteri usu vaimulikke, kuna katoliiklike vaimulikkude arv on väike, ei ole sugugi küllaldane ja nende majanduslik seisukord on enamasti halb ning vajab parandust; ka kirikuid tuleks parandada ja ehitada.

Leitakse, et piiskopi (Andreas Patricius Nidecki) ametisse-seadmiselega ei tohi viivitada.

1599. a. revisjoni kiriklike andmete alusel paistab, et katoliiklaste kiriklik korraldus on hakanud osalt paranema: parandatakse kirikuid, ehitatakse mõni üksik kirik hävitatu asemele juurdegi (näit. Põltsamaal, Laiusel). Mõnd kirikut ja kabelit varustatakse patukustutisega, püütakse hankida vaba või vabaks saanud või vabaks tehtud kohtadele preestreid ja kuninga abiga aineliselt kindlustada kirikuid ja preestreid. Katoliku preestrid peavad aga veel sagedasti, kui mitte enamasti, mitmeid kirikuid teenima.

Puhkesid ägedad võitlused poolakate ja rootslaste vahel. 1600. a. lõpul vallutasid rootslased Tartu. Okupeeritud maa-aladel on rootslased püüdnud evangeeliumi usku edendada ja katoliku usku tagasi tõrjuda. Sõjad, suur näljahäda, haigused ja katk on rahvast ja vaimulikke laiali pillanud ja neid, kirikuid ja kiriku omandit hirmsasti hävitanud. Kuigi poolakad vallutasid uuesti Tartu 1603, kestis sõjategevus edasi ja Võnnu piiskopp Otto Schenking jõudis Liivimaale tagasi alles 1609. a. lõpul.

1. jaanuaril 1610 saatis ta Riist paavsti saadikule piiskopp Franciscus Simoneta'le aruande Liivimaa halatsemisväärsuse seisukorrast: lossid on maha jäetud, altarid lõhutud, kirikud põletatud, kirikuriistad röövitud, preestreid on vähe, ainult jesuiitide paatrid kannavad suure innuga päeva raskust ning palavust.

Aga veel raskemast loost peab piiskopp teatama ning abi paluma: tema vähesed Liivimaale jäänud kanoonikud on oma väärtedega rahvale pahanduseks olnud. Kui seda „õigluse vahendusel ei parandata“, on kõik töö siin asjata. Siin on tege mist väärtedega (graviter factis suis), mis vajavad rutulist „morum emendatio“t“, ja „kiriku distsipliini“ (disciplinae Ecclesiasticae) langusega. Milles need väärted just seisid, on piiskopp erisedelil ära tähendanud, mille tekst aga siin puudub. Et tarvilik eluviiside, kommete parandus (morum emendatio) ei kannata viivitust, palub piiskopp saata kohase isiku apostliku komissarina ühes avaliku notaariusega visiteerima, läbi katsuma, otsustama ja

teostama, sest palju on niisuguseid asju, kus piiskopp sel puhul ise ei saa kohtumõistjana esineda, vaid peab olema „instigator“. See komissar peaks ka korralduse tegema (modumque statuat), et tulevikus selliseid eksimusi ei saaks esineda (vt. A. Theiner, *Vetera monumenta Poloniae et Lithuaniae*, tom. III, Romae 1863, lk. 326. 327, nr. 254).

10. märtsil 1610 nimetas paavsti mainitud nuntsius paavsti protonotaariuse *Joannes Maria Belletto Võnnu* ja Liivimaa katoliku kiriku apostlikuks visitaatoriks kõigi kirikute, kloostrite, hospitalide, kolleegiumide ja kiriklikkude isikute üle õiguslega otsustada, kohut mõista, parandada ja karistada.

Piiskopp Schenkingi kirja järgi kardinal Scipio Burghesius (A. Theiner, m. t. III, p. 345 j., nr. 263) on Belletto oma ülesande hästi korda saatnud, rikutud kombeid taltsutanud ja Võnnu kapiitli võõrandatud varanduse vabastamise lõpule viinud. Piiskopp ei taha siin loendada kõike, mis visitaator korda saatnud, öeldes, et see selguvat kardinalile tema enese „relatsioonist“ (relatione ipsiusmet . . .). Et sõna „relatio“ võiks mõista kirjaliku aruandena, palusin Vatikani arhiivist ära kirja, kuid seda aruannet seal ei ole. Härra Prefetto arvas, et see peitub arvatavasti mõnes teises Rooma arhiivis. Igatahes pööras Belletto oma peatähelepanu Võnnu kapiitlile ning kleeerikuile üldse ja nende ametikohuste väärrikale täitmisele ning kohaste eluviiside nõudele, nii et tema visitatsioon a. 1610 oli õieti „visitatio specialis“. Tema ülesandeks oli ka Liivimaa kleeerikuile oma äranägemise järgi kohast juhatust kokku seada eluviiside, ametikohuste täitmise ja kiriku distsipliini suhtes. Mitmesuguste allikate alusel — muuseas olid allikaks ka Triendi kirikukogu dekreedid — seadis ta seks otstarbeks kokku „Constitutiones“. Nende konstitutsioonide viimane peatükk on: „De Visitatione Synodi et quibusdam aliis“. Siin räägitakse visitatsioonist peasisuliselt Triendi kirikukogu dekreetide alusel.

Sinodil võetakse muuseas ette hoolas vaimulikkude ja muu rahva kombluse juurdlus.

Selles peatükis nõutakse ka preestriteseminari avamist ja koolide asutamist kihelkonnis.

Peale Belletto visitatsiooni pidas piiskopp Schenking Riias piiskopkonna-sinodit, mis lõpule jõudis 4. märtsil 1611, apostliku visitaatori Belletto juuresolekul. Siin loeti,

avaldati ja võeti juhtnõõriks „Konstitutsioonid“, samuti võeti juhtnõõriks Triendi kirikukogu otsused. Et piiskopp piiskopkonna suuruse ja oma rohke töö pärast ei arva võimaliku olevat ise piiskopkonda visiteerida, paneb ta selle ülesande ofitsiaalidele (peavikaaridele) ühes kohustusega sellest aru anda piiskopile. Siis määratakse „Examinatores Synodales“ ning „Judices Synodales“ ja tehakse muid otsuseid, mis ei seisa otseses ühenduses visitatsiooniga ja mida me siin seepärast ei esilda.

Olgu tähendatud, et Belletto „Constitutiones“ ja Riia sinodi otsused on ära kirjas R. A. K-il olemas. Need ära kirjad on tehtud Riia linnaraamatukogu ära kirja järgi, mis omakorda on tehtud Jaluski raamatukogus olevate, Vilnos 1611 trükitud eksemplari järgi.

Vastavalt vastuvõetud visitatsioonikorrale toimuski 6. augustist kuni 11. oktoobrini 1613 Liivimaa kirikute üldvisitatsioon (visitatio generalis) Võnnu piiskopi vikaari, arhidiakon Johan Tecnon'i (U. J. D.) poolt Riia jesuudi-paatri Erdmann Tolgsdorff'i saatel. Trükitud on protokoll Bunge Archiv'is I, lk. 19—72: „Visitatio Livonicarum ecclesiarum, facta Anno 1613 a die Transfigurationis Domini usque ad 11-am Octobris per R. D. Archidiaconum Vendensem et R-mi Episcopi Livoniae Vicarium“. See on trükitud Riia Linnaarhiivi eksemplari järgi. Üks ära kiri on Tartu Ülikooli raamatukogu käsikirjadekogus.

Ülesandeks seatakse siin: ergutada katoliku preestreid hoolsale kohusetäitmisele, kuninglike mandaatide avaldamine lossides, et luteri usu õpetajad, kes Liivimaal mitmel pool sisse hiilivad, rahvast ei tohi õpetada, järele katsuda koguduste ja preestrite majanduslikku seisukorda, sellest teatada piiskopile ja apostlikule nuntsiusele, et tarbe korral kuningalt abi ning toetust paluda ja nõutada.

Triendi kirikukogul visitatsiooni eesmärgiks esikohal ülesseatud nõudmine: säilitada tervet ja õigeusklikku õpetust ja väärusud välja ajada, on visitaatori vaenulist suhtumist luteri usu hoopis väheseisse õpetajaisse veelgi õhutanud. Visitaator püüab nüüd ka suuremates linnades (criti Tartus ja Pärnus) eesti õpetajaid ja kogudusi kaotada.

Aga ka katoliku preestrite arv on võrdlemisi pisike ja koguduste seisukord laastavate sõdade tagajärjel kurb. Et maaelanikkude enamik kaldus katoliku usule ja suur osa luteriusulisi mõisnikke

oli rootsisõbralikkuse pärast põgenenud, ei võinud maarahva lõplik rekatoliseerimine suuremaid raskusi teha. Suuremates linnades aga pani luterlaste vintsutustest nõrkev enamik survele jõudu mööda veel vastu, kuni ka Liivimaale saabus protestantlik valitsus ning riigikord (Rootsi valitsuse näol), nagu see oli Saaremaal ja Eestimaal.

§ 9.

Taani kirikuseadluse kehtivus Saaremaal.

Saaremaal pandi 1562 kehtima Taani kirikuseadlus (*Ordinatio ecclesiastica*), mis oli valmistatud a. 1537 kuninga ülesandel taani usuteadlaste poolt dr. Johan Bugenhagen'i abiga. See kirikuseadlus ei tunne konsistooriumi. Superdendid kannavad Taanis piiskopi nime ja nad on kuninglikud ametnikud kiriku valitsemiseks. Superdendid valvavad koolide ja vaeste-hoolekande järele ja toimetavad omal alal kirikuvisitatsioonid. Vaimulikud ühes superdendiga valivad eneste hulgast praosti. Katekismuse õpetus olgu võimalikult lihtne ning arusaadav. Enne laualeminekut on erapiht. Linnakogudustes on ametis peaõpetaja ja abiõpetaja, maakogudustes ainult üks õpetaja.

Taani sellise kirikuseadluse alusel ühes 1629. a. 27. märtsi täiendusega püüti Saaremaal kiriku- ja usuelu korraldada, niipalju kui kohalikud olud seda lubasid. Superdent asus Kuressaares; arvatavasti oli ta juba sel ajal sagedasti, kui mitte enamasti, ühtlasi Kuressaare koguduse peaõpetaja. Selle kiriku diakonid olid mõne teate järgi ühtlasi lossikiriku kaplanid. Kiriklikud kaebused tulid harutusele Kuressaare lossikohtus, mis moodustati maanõunikest kuningliku asehalduri juhatusel. Üksnes tähtsamais ja keerulisemais asjus oli ka vaimulikkond siin esindatud.

Et ka Maasilinna ümbruses oli (Russowi teatel) alevik tekkinud, jaotati Saaremaa kiriklikult kahte ringkonda: Kuressaare ringkond ja Maasilinna ringkond, kumbki esialgu 6 kihelkonnaga. Maasilinna maa-ala kuulus katoliku ajal ordule.

Kuigi Taani peale Saaremaa ka Läänemaad endale püüdis — olid ju katoliku ajal mõlemad ühise Saare-Lääne piiskopkonna moodustanud —, pidi ta siiski viimaks olude sunnil Läänemaast loobuma, mis jäi lõplikult ühes muu Eestimaaga Rootsi valdusse.

III peatükk.

Kirikuvisitatsioonid Rootsi ajal.

§ 10.

Kirikuvisitatsioonid Agricola ja Dubberchi ajal.

Evangeeliumiusulisi visitatsioone, nagu need toimusid Saksimaal ja peaaegu igal pool mujal evangeeliumiusu-maades, hakati meie maal südikalt pidama Rootsi ajal; esmalt Eesti ala põhjaosas (Eestimaal).

Linnasuperdendiks 1561. a. nimetatud Tallinna Oleviste õpetaja J. R. v. Geldern pidi juba õieti ka maakirikute visitaatoriks olema, peamise ülesandega ametisse seada kõlblikke õpetajaid ja tagandada kõlbmatuid. Ta nimetati 1565 ordinaariuseks¹⁾. Kuid juba kõikuva ja halveneva poliitilise olukorra pärast sai tema tegevus vaevalt ulatuda väljapoole Tallinna ja ta ümbrust.

6. I 1586 anti piiskopp Kristjan Agricola'le kuninga poolt volitus ja instruksioon visiteerimiseks: „Instructio welcher gestalt in desser Provintz Leifflandt der Kirchenn Reformation unde folgendes eine General Visitation jerlich hirauff gehalten solle werden“. Vt. Agricola ja Dubberchi visitatsioonide kohta käiv käsikirjaline materjal Ristiusu Arheologia Kabinetis. Visitatsioonid võetakse ette õige ning puhta õpetuse ja kristliku kari alleshoidmiseks Jumala auks. Antakse juhatus, kuidas toimida visitatsioonil ja lahendada küsimusi, kuidas kõike tarvilikku üles tähendada ja tarbe korral ülemusele aru anda ning abi paluda. Visitatsioonist võtavad osa peale vaimulikkude ka 2 aadlikku. Õpetajale isiklikult esitatakse 31 küsimust ilma koguduse esindajate juuresolekuta, siis esitatakse küsimusi veel ristimise kohta 3, matmise kohta 2, lõpuks pulmade kohta. Koguduse liikmeile esitatakse ilma õpetaja juuresolekuta 28 k., siis on juttu veel koolidest, vaimulikest harjutustest ja palvapäevist; selleks antakse juhatus ja mõningaid laule või laulusalme. Arvan, et Agricola kirjutatud

¹⁾ Vt. H. R. Paucker, Ehstlands Geistlichkeit, 1848, lk. 7/8.

on ka Dubberchi paberite ja käsikirjade hulgas leiduvad: „offitium visitationis“ ja „offitium Episcopi“.

Et Agricola mõnel pool tõepoolest on visiteerinud, tuleb juba sellest järeldada, et ta, nagu Dubberch pärast seletab, on mõnelt poolt kogudustes võtnud palju tähtsaid dokumente, kirju, pitsereid jms., et ära kirju teha ja need oma visiteerimisraamatusse mahutada, mille ta oli juba sisse seadnud ja alustanud. Algkirjad tahtis ta siis tagasi anda kogudustele, kuid surm segas seda kavatsust ja kõik need asjad pakiti ühes tema asjadega ning raamatutega kasti ja saadeti ta lesele.

Agricola on suutnud üksikuid visitatsioonide pidada, näit. Narvas vahest 12. I 1586 (v. Instructio's leiduv ääremärkus), ta suri aga varsti (19. II 1586). Tööd jätkas tema kaastööline Tallinna toompraost David Dubberch: 16. V 1586 andsid kuninglikud komissarid Dubberchile volituse visitatsioonide pidamiseks.

1586 on kuninglike komissaride soovil kirjutatud „Processus Visitationis apud Esthones“, mis tahab anda rahvalikku õpetust vaimuliku elu põhiküsimustest visitatsioonil, silmas pidades ka katekismuse peaosid (vt. sama käsikirjade kogu R. A. Kabinetis).

Dubberch valmistas ka visitatsioonikorra kavandi „Ordenunge so mith bostellunge, der verwosteden leibenn Gottsheuser, als Kirchenn, Schulen. Auch des Kirchenggerichts unde consistorij, in dieser Prouintz gleichförmich sol gehalten werden“¹⁾. Arvatakse, et see kavand on umbes 1595 valmistatud. Selles küsimuses tähendan vaid, et ühes oma kirjas aastast 1588 mainib Dubberch juba „visitations ordnung“, kuid ei ole näha, missugust korrakava ta selle all mõtleb.

Selles visitatsioonikorra kavandis mainib autor eeskujuna (kõnesoleval kohal kooliküsimuse suhtes) meie poolt ülal käsitletud „Unterricht der Visitatoren (autor kirjutab: der Visitation) an die Pfarhern ym Kurfürstenthum zu Sachssen“.

Visitatsioonist võtavad osa ka 2 aadlikku.

1593 palus visitatsioonikomisjon kuberneril, see et annaks talle abiks kirjutaja, sest visiteerimisraamatu sisseseadmine võtab palju aega ja Dubberch on juba vana mees (Winkler, lk. 22).

¹⁾ R. Winkler, Der estländische Landkirchenvisitor David Dubberch, Reval 1909, lk. 8, arvab, et see kavand on Agricola kirjutatud; kuid arvan, et see kavand on igatahes Dubberchi käega kirjutatud; ka Schirren on seda arvanud (vt. Verzeichniss livländischer Geschichts-Quellen in schwedischen Archiven und Bibliotheken, 1861, p. 170).

Ilmumine visitatsioonile on eesti ja saksa koguduseliikmeile kohustuslik. Kes visitatsioonile ei ole ilmunud, langevad karistuse alla. Dubberchi visitatsioonid olid seotud suurte raskustega, muuseas ka aadli poolt. Heatahtlikumaks kujunes viimase suhtumine alates a. 1595 (vt. Winkler, m. t. lk. 14 jj., lk. 35 j.).

Kõnesolevas visitatsioonikorra kavandis esineb 12 üksikasjalist manitsust ja juhatust eriti õpetajaile. Siis räägitakse kirikuvõõrmündrite („die Kirchengeschwornen“) ja kirikueestseisjate („die Provisoren“) kohustest.

Järgneb seletus koolidest. Siin palutakse muuseas komissare esineda kuningale palvega, et siin maal asutataks 2 partikulaarkooli, üks Narva vene ja paganlike rahvaste tarvis, teine Haapsalusse saksa, rootsi ja eesti poeglaste jaoks, sest ka viimaste hulgas olevat palju häid vaimuandeid. Koolide ülalpidamise suhtes mainitakse ka vaimulikke maid ja kloostrivarandusi. Edasi on juttu hospitalidest ja siis sinoditest, kus peale vaimulikkude on ka ilmlikke ja kus tuleks muuseas kõigilt kihelkondadelt teateid nõuda nende õpetajate ja nende perekondade suhtes. Lõpuks räägitakse kiriklikust kohtust, konsistooriumist ja tema vaimuliku kohtu pidamise korrast.

R. Winkler peab selle kirikukorra kavandi autoriks, nagu mainitud, Agricola't; selle vastu on ta leidnud vahepeal kaduma läinud David Dubberchi visiteerimisraamatust kindralsuperdents Arnold Knüpffer'i (1800—43) valmistatud ekstsriptid. Ekstsript 23 sisaldas täieliku visitatsioonikorra, mille tõenäoliseks autoriks peab R. Winkler D. Dubberchi. Need ekstsriptid olid R. Winkleri teatel toomkiriku arhiivis. Nende praeguse olemasolu ja asukoha kohta ei ole ma kuskilt andmeid saanud; ei saa seepärast järele katsuda, kas siingi mitte eksitusega tegemist ei ole.

Selle täieliku visitatsioonikorra sissejuhatuses öeldakse (Winkleri järgi), et visitaatori palvel määranud (kuberner) Boye vaimulikele visitatsioonil lisaks igast kreisist 2 aadlikku. Visitatsioon algab kohaliku õpetaja jutlusega. Selle järel astuvad visitaatorid altari ruumi ja esitavad oma instruksiooni.

Esiteks võetakse käsile kiriku „res externa“ (jus patronatus, kiriku fundatsioon, kirikuinventar, kiriku sissetulekud, matriklid, kirjad, pitserid, kiriku kapitalid ja varandus, kirikueestseisjad jms.). Siis tuleb hoolas pikaajaline katehhisatsioon.

Peale õpetaja hariliku ülekuulamise peetakse silmas tema rahvakeele-oskust. Et kirikuskäimist elustada, määratakse puudu-

jaile rahatrahve, mida köster peab sisse kasseerima. Juttu on sellest, et talupojad laupäeviti vesperiaegu tööst peavad vabaks lastama, paganlike katoliku jäänuste (väljakabelite, ristide, sammaste, piltide, patukustutuspühade ja laadapäevade) kaotamisest jne.

David Dubberch on Põhja-Eesti kirikuid väsimatult visiteerinud kuni enda surmani 1603.

Winkleri poolt esildatud andmed Dubberchi visitatsioonide kohta on peaaegselt ammutatud A. Knüpffer'i ekstsriptidest Dubberchi visiteerimisraamatust. Viimasesse harilikult ei kirjutatud visitatsiooniprotokolle täies ulatuses, ja Knüpffer omalt poolt tegi ju ka vaid ekstsrippe ja nendest kui ka mõnest koguduseraamatust Winkler omakorda jälle ekstrakte. Mõnes kirikuraamatus, mis Winkleril on kahe silma vahele jäänud, leidub siiski mõningaid täielikumaid Dubberchi visitatsiooniprotokolle, nagu see nähtub väljaantavast visitatsiooniprotokollide nimekirjast.

Ka Dubberchi visitatsiooniprotokollide ekstraktide fotostaatilistel koopiatel, mis RAK on saanud Rootsi Riigiarhiivist, leidub mõni täiendus.

Enam-vähem täielikult on siiski ikkagi vaid üksikuid Dubberchi visitatsiooniprotokolle või selle koopiaid alal hoidunud, rohkem on visitatsiooniprotokollide suuremaid või väiksemaid kokkuvõtteid või väljavõtteid (ekstsrippe) säilinud. Küsimusi neis ei esine.

Visitatsioonide kaudu püüdis Dubberch parandada koha peal ilmnevaid puudusi kirikute ja koguduste seisukorras, kirikuelus ja usulis-kõlblas elus. Oli tarvis hävitatud kirikute asemele uusi ehitada, lõhutuid parandada, tagasi nõutada segaduste ajal kirikutelt omavoliliselt aravõetud maad ja omandid, kokku otsida omandi ja valduse nimekirju ning tõendeid ja tarbe korral koostada uusi ustavate isikute tõenduste ja tunnistuste alusel. Kirikueestseisjailt või nende pärijailt püüdis ta välja nõutada nende kätte jäänud kirikurahad, kirikupaberid ja kirikuriistad, samuti sisse nõuda mõisnikele, linlastele ja ametnikele laenatud kirikurahad. Ta tahtis lõpetada mõisnikkude omavoli õpetajate ametissepanemisel ja vallandamisel, hoolt kanda, et ametisse saaksid vaimselt ja usulis-kõlblalt oma ülesandeile vastavad õpetajad, kes oskaksid ka rahva-keelt, samuti ustavad vannutatavad kirikueestseisjad, ka köstrid ja linnades koolmeistrid. Ta nõudis katoliku usu ja paganausu kommete, jäänuste ja ohvrikohtade lõpetamist ja luteri usu katekismuse järjekindlat õpetamist.

David Dubberch on ka esimesi kirikuraamatuid sisse seadnud mitmetes kogudustes, kus puudusid või olid kaduma läinud tarvilikud matriklid, nii näit. 1. Noarootsis 1586, 2. Haapsalus 1593 (7. juunil), 3. Keilas 1593 (28. aug.), 4. Vormsis 1596 (10. juunil), 5. Käinas (Hiiumaal) 1596, 6. Simunas 1596 (25. sept.), 7. Kadrinas 1596, 18 sept. (1651. a. ärakirjas säilinud Kadrina koguduse arhiivis) jt. Neist on Keila matrikkel algupäraselt säilinud, teised mainitud on koopiad hilisemast ajast. Suurem osa niisuguseist raamatuist on vist jälle kaduma läinud ja hävinud. Paranduste läbiviimiseks pöördus Dubberch korduvalt ülemuse poole — kindralkuberner, komissarid, riiginõunikud ja kuninga poole, esitades aruandeid ja juhtides tähelepanu üldistele puudustele (vt. „Gravamina Ecclesiarum Livonicarum“ samas käsikirjalises R. A. K-i kogus), sõites ise Rootsi, kaitstes end pealekäimiste ja süüdistuste vastu jne.

Dubberchi katsumised on tulevastele parandustöödele ja visitatsioonidele materjali ja juhtnõõre pärandanud. Juba Karl IX-nda kiriklik-hariduslikud uuendustööd kasutasid Dubberchi visitatsioonidel saadud andmeid. Et aga ta läbiraakimised aadliga ei andnud tagajärgi, võttis Gustav Adolf oma isa reformikava uuesti üles. Seks otstarbeks otsustas ta 1627 Eestimaale saata vaimuliku komisjoni, eesotsas piiskopp dr. Johannes Rudbeckius'ega.

§ 11.

Visitaator piiskopp Rudbeckiuse visitatsioon Eestimaal.

27. aprillil 1627 on Rudbeckiusele välja antud sellekohane kuninglik instruksioon.

Siin tehakse talle muuseas ülesandeks kirikuametikandjaid kokku kutsuda ja selgust muretseda kogu kirikute seisukorra, koolide ja kirikukonsistooriumi olemasolu kohta. Selle järel peab ta püüdma ilmsikstulnud puuduste põhjusi kõrvaldada, parandama kirikute kui ka koolide majanduslikku alust (eriti kirikule makstava kümnnise läbi), asutama Tallinnas kirikukonsistooriumi ning andma talle vastava korralduse ja koostama selle provintsi jaoks kirikuseadluse, mille aluseks oleks Rootsi kirikuseadlus, mis aga tuleks kohastada kohalikkudele oludele. Vaimulikkude eluviisid ja tegevuse peab ta läbi katsuma ja kõlbmatud vaimulikud tagandama

ning paremad asemele seadma. Samasugune tegevus oli ka Liivimaa ja Ingeri kiriku kohta ette nähtud.

Rudbeckius jõudis Eestimaale 15./16. juulil ühes 7-liikmelise vaimuliku komisjoniga. Peale selle oli ametisse määratud veel ilmlik komisjon eesotsas riiginõunik Philipp Schedingki'ga. Ka Rudbeckius soovis tutvuda D. Dubberchi visitatsioonaktidega, mida talle ka võimaldas Haapsalu õpetaja Heinrich Lindemann, kes hankis talle leiduvad sellekohased D. visitatsioonaktid. Tõenäoliselt otsustas R. loobuda kavatsusest, visiteerida kõik Eestimaa kihelkonnad koha peal, arvatavasti aja nappusel ja halbade teede pärast. Liivimaal ja Ingeris kavatses ta aga seesuguseid teekondi ette võtta. Ent pärast selgus, et R. ei jõudnudki Liivimaale ja Ingerisse. 14. IX saatis ta vaid mõned komisjoniliikmed ühes senise superdent Nils Gaza'ga Alutagusesse, Narva ja Ingerisse visiteerima. Neid visitatsioone ei tule ära vahetada Gaza omade visitatsioonidega, mis toimusid veebruaris 1627. T. Christiani eksib selles asjas (v. Balt. Monatschr. 34. k., lk. 585).

Tallinnas revideeris R. toomkiriku inventari ja toomkooli, maal käidi Harju-Madise, Risti ja Jõelähtme kihelkonnas. Visitatsioonaktide hulgas on teateid eriti veel Rõigi (Röyckis), Lügánuse, Koeru ja Harju-Jüri kihelkonna kohta. Rõigi sai just sel ajal Rudbeckiuse läbi emakirikuks, kuna tema seni oli Käina filiaal olnud. Rõigi kirikuraamatus (EKA — 36 — XII — 4 nr, 496, lk. 106) on märkmeid 22. juulist 1627.

Keila vanimas kirikuraamatus nr. 1 (f. 47—53) on rootsikeelne ärakiri selle sinodi otsusest („Actum Revaliae 24. aug. a. D. 1627“), kusjuures allakirjutanud superdent, õpetajad ja praostid tunnustavad ladinakeelseis lauseis esiletoodud puudusi ning nende põhjusi kui ka neid viise ning vahendeid, kuidas neid puudusi saab ja tuleb kõrvaldada.

Keila kirikuraamat (EKA — 76), mis algab 1620 resp. 1613. 1615, sisaldab märkmeid ja otsuseid Keila koguduse kohta, mis on Rudbeckiuse ülesandel sisse kirjutanud augustis 1627 Martinus Laurentius Aschaneus.

Jüri kirikuraamatus de a. 1683—1709, lk. 59 (EKA), on visitatsiooniprotokollki ekstrakt 18. IX 1627 ja lk. 62 ekstrakt 8. VIII 1627.

Eestimaa kirikliku olukorra selgitamise ja paranduspüüete teostamise pea-abinõuks kujunes Tallinnas peetud provintsi-aalsinod. 30. juulil pidid kõik vaimulikud ja pedagoogid Tallinna ilmuma, kaasa võttes tarvilikke tunnistusi, dokumente,

inventari jms., et aru anda oma ametipidamisest, eluviisidest, koguduse seisukorrast jne. Selleks otstarbeks pidid ka igast kihelkonnast veel kaasa tulema vähemalt neli vanaduses ja usus proovitud talupoega, kes pidid aitama tõelist seisukorda selgitada ja ülekuulamisel teatavas mõttes osalt ka veel nagu endiste „sinoaal-tunnismeste“ kohuseid täitma. Me võiksime ehk ütelda, et sel moel toimus visitatsioon sinodil; sel puhul ei läinud visitaator kõigi üksikute kihelkondade juurde, vaid need tulid nõnda öelda visitaatori ja sinodi ette. Katoliku aja provintsiaalsinodeil ja piiskopkonnasinodeil esinesid ju, nagu nägime, ka sinodaal-tunnismehed.

Kõik õpetajad (ka Tallinna linna omad) ja toomkooli rektor pidid Rudbeckiuse või teiste komisjoniliikmete ees jutlustama, nagu proovijutlust pidama. Tegelik sinodaaltöö kestis 6.—26. augustini. Eksamineeriti, ordineeriti, jagati mõnele õpetajale laistust, kolm neist tagandati, mõned pidid süütegusid heaks tegema. Ka mõnedele ilmlikkudele määrati kirikukaristust, kriminaalsüüteoed anti komissaride poolt edasi ilmlikule kohtule.

Selgus, et pärast Dubberchi ei ole siin visitatsiooni peetud kuni a. 1627. Alles selle aasta veebruaris visiteeris nõrgavõitu toomsuperdent toomõpetaja Nils Gaza 13 kihelkonda (Harju-Jaani, Kose, Hageri, Ridala, Lääne-Nigula, Martna, Kirbla, Lihula, Hanila-Karuse-Varbla, Minkli, Jakobi, Vigala, Kullamaa), aga Rudbeckiuse arvates kaunis väikese eduga. Ühtlast kirikuseadlust ei ole. Rootsi kirikuseadlus maksab vaid Toompeal. Muidu on tarvitusel laenatud osad Pommeri, Kuremaa, Mecklenburgi ja Nürnbergi kirikuseadlusest. Ka ei ole praosteid ametis, ei ole peetud sinodit ega ole konsistooriumi Toompeal.

Tehti kiriku korraldusse puutuvaid otsuseid.

Sissetulnud ja esildatud andmete, tõendiste ja tunnistuste alusel seati kokku Eestimaa kirikute ja osalt kabelite nimestik seadusepäraselt ametisse määratud ja seatud õpetajatega, pastoraatidega ja mõne muu andmega: nagu ametist tagandatud õpetajate nimed ja süüteoed. (RAK, Liber Aschanaei, lk. 910—916.)

Kirikuõpetaja Martinus Laurentius Aschaneus (resp. Aschanaeus) võttis sellest tööst osa visitaator Rudbeckiuse avaliku notaariusena.

Rudbeckius määras ametisse 6 praostit (kõigile maakonnile). Praostid peavad iga aasta oma praostkonda visiteerima, superdent (või piiskopp) peab 5—6 nädala jooksul kõik praost-

konnad visiteerima, iga aasta tuleb ka vaimulikkude-sinod pidada (17.—20. veebruarini). Kõne alla tulevad siin peale jutluste ja ladinakeelsete kõnede eriti kihelkonnis juhtunud süüteod või kaebused (Casus). Ülepea peavad vaimulikud enam distsipliini silmas pidama vastavalt Rootsi kirikuseadlusest tehtud ja sinodile esitatud ning selle poolt vastuvõetud lühikesele ekstraktile. Piiskopi kõrval on konsistoorium tarvilik; seks tulevad praostid kaks korda aastas Toompeale kokku kandidaatide eksamineerimiseks ning ordineerimiseks ja nõupidamisteks. Ametisse võib panna vaid õpetajaid, kes eesti keelt sedavõrt oskavad, et saavad toomkirikus eestikeelse proovijutluse pidada. Vastuseisu leidsid Rudbeckiuse seisukohad aadlilt, linna magistraadilt ja linna vaimulikelt, kes rõhutasid oma erilisi privileege, viimased oma linna-konsistooriumi õigusi.

Rudbeckius nõudis aadlilt, et pühapäeviti voorisid välja ei saadetak, et alamatega karmilt ümber ei käidaks, et ühelegi talupojale ei keelataks oma lapsi kooli saata, mille läbi neid võib kasvatada vourusele ja kiriku- ja riigiametitele, et lagunenud kirikuid ja koolisid korda seatakse. Mõned nõuded olid eriti vastumeelt. Aadlikud ei tahtnud midagi teada kümnisemaksust kiriku heaks, talupoegade vabakslaskmisest ega maareformist. 13. oktoobril pani Rudbeckius ühe osa aktidest, Rootsi kirikuseadluse, registraatori ja Dubberchi visitatsiooniprotokollid „igaveseks juhtnõõriks“ toomkiriku kappi ja asus 15. oktoobril Tallinnast koduteele.

Rudbeckiuse n. n. visitatsioon 1627 ei saanud lahendada tähtsaid küsimusi, mis olenesid aadlist, kuid siiski on tal kirikliku elu ning korralduste suhtes siin oma tähendus olnud. Ta on puhastanud vaimulikkude koosseisu ja kirikuelu, on algatanud Rootsi kirikuseadluse tuttavakstegemist, jaotanud maa praostkondadesse ja on korraldanud edaspidiseid superdendide ja praostite visitatsioonide ja sinodite pidamist. Ta on, nagu Karl IX, üles seadnud küsimusi ja kuuldavale toonud nõudeid, mida ei võidud jäädavaks maha matta ja millede täitmisest pidi olenema meie maa ning rahva tulevik ning saatus.

§ 12.

Piiskopp J. Jhering'i ja ta järglaste visitatsioonid Eestimaal.

Vana superdendi Nils Gaza asemele, kes lahkus ametist valitsuse soovil, saadeti Rootsist 1638 Eestimaa piiskopiks

määratud Joachim Jhering (1638—57), kes enne oli olnud Nyköping'i õpetajaks ja praostiks. J. Jhering oli üks tähtsamaid Eesti-maa piiskoppe. Peale kohalejõudmist asus ta kohe oma piiskopkonda laialdaselt visiteerima, et seisukorraga tutvuda. Aastani 1655 oli Jhering oma piiskopkonna kolm korda läbi visiteerinud. 1639. a. hakkas Jhering õpetajatesinodeid pidama. Konsistorium oli puhtvaimulik ja samuti visitatsioonikomisjoni koosseis, mis mõisnikkudele ei meeldinud. Sagedasti ei ilmunud nad kirikukatsumistele, nagu näit. 1. I 1656 Kose kihelkonnas ja mujal, hoides vahel ka oma alamaid tagasi visitatsioonile minemast. Piiskopp teatas neist väärnähtusist kubernerile ja avaldas junkrutele soovi (näit. kirjas 1. II 1639), et nad kõik ilmuksid visitatsioonile ja seda toetaksid; palus ka rüütelkonna esindajaid sinodile tulla, et visitatsioonidel ilmsikstulnud pahedest teateid saada ja ühiselt aru pidada nende kõrvaldamiseks. Ta palub ka mitte takistusi teha, et ta saaks revideerida endisesse Mihkli nunnakloostriasse asutatud gümnaasiumi oma instruksiooni ja volituse alusel. Sealtpoolt vastatakse, et neil ei olewat midagi visitatsiooni vastu, kui ainult midagi ei toimetata maa harjumuste ja vabaduste vastu ja kui piiskopi saatkond ei ole liiga suur. Aga nad ei ole nõus, et iga junkur kohustatud on sel puhul kiriku juurde tulema, ja gümnaasiumi revideerimist ei luba nad, sest neil on selle kooli kohta patronaat ja neil on usaldus kooli rektori vastu.

Aga veel 20. VI 1660 ei ilmunud piiskopp Virginius'e visitatsioonile Kosel mõisnikke; 8. VIII 1669 olid piiskopp Pfeiffius'e aegu ilmunud 2 junkrut.

Visitatsiooni asjus kirjutas kubermanguvalitsus 1. IV 1708 konsistoriumile, et kui maal visitatsiooni peetakse, teatagu seda temale 6 nädalat ette, et ta seda saaks rüütelkonnale teatavaks teha. Tähendab, sel teel loodeti ja sooviti mõisapidajate ilmumist visitatsioonile läbi viia, nagu seda tol ajal maksev Rootsi kiriku-seadus nõudis.

Jhering võttis enesele võimaluse piirides juhtnööriks Rootsi kirikuseadluse, kuid soovis arvestada ka kohalikke olukordi. Oma esialgseid visitatsiooniküsimusi on ta koguduste seisukordadele vastavalt tarbe korral täiendanud ja arvult suurendanud.

Nii on Karuse visitatsioonil 3. III 1641 esitatud 11 küsimust ja antud niisama palju vastuseid (kõik rootsi keeles): kas on kaebusi õpetaja kohta, jumalateenistusest, rasked patud, katekis-

muse õpetamisest, patroonist, õpetaja ja kõstri ülalpidamisest, kiriku sissetulekud, kiriku ehitused ja parandused, kas on kõstri-maad, kiriku eestseisjad, informaatoritest kihelkonnas). Visitatsioonil 14. XII 1645 Karuses on 12 vastust osalt eelmisest erinevatele küsimustele, peale selle „Numerus Casuum“ (5) ja „Petita“ (palveid, 3) ja Piiskopi ja assistentide otsused süütegude kohta (samast päevast).

Visitatsioonil 21. I 1654 on küll 12 vastust, kuid osalt jälle uute päevakorras olevate küsimuste kohta. Need küsimused tähendavad ära vaid pea-alasid, millede kohta tuleb üksikasjaliselt selgust saada. Ka need mainitud visitatsioonid algasid jumalateenistusega, mis selgub sellest, et sellest ajast on olmas eesti-keelseid visitatsioonijutlusi, näit. visitatsioonipäevilt Karuses¹⁾. Jheringi visitatsiooni kohta Kirblas 9/10. III 1641 on säilinud 11 vastust esitatud küsimustele („Relation och Swaar . . .“) ja peale selle 3 punktis „Belehrung vber die vbergebene Casus bey der Visitation zu Kirrifer a. 1641 den 10. Marty“ (vt. „Acta Eccles. St. Michaelis et Kirrifer“, EKA, 36—12—4, nr. 491, f. 109—111). Kirbla visitatsiooniprotokollis juures on säilinud tolleaegse Kirbla õpetaja Jonas Nicolai Nycopensis'e enda käega kirjutatud eesti-keelne visitatsioonijutlus (ibid. f. 122—129, 12 lk. teksti)²⁾.

Visitatsioonil katehiseeriti juba. See selgub näit. Narva 1638. a. 26. ja 27. IX visitatsiooni „Abscheidist“ (P. 1) 6. X 1638; see kannab Jheringi, Henrik Stahl'i ja õp. Andreas Besiche allkirju ja sisaldab 14 punkti (Acta ecclesiae Narvensis, I, f. 2—4).

12. ja 13. I 1642 peeti Narvas Jheringi käsul jälle visitatsiooni 15 punktis (Dñj Matthiae Thomae försambling), sest et eesti kirikus olid toimunud „scandala et piacula“. Piiskopile saadeti „Relation“ (Acta ecclesiae Narvensis II, f. 80—81, f. 67).

Juhtuvate süütegude („Casus“) karistamises oli Jhering vali vastavalt Rootsi kiriku kombele. See selgus ka Narvas mitmeti, viimaks tuli isegi H. Stahl'iga selles asjas kokkupõrge (vt. Stahli kiri 3. VII 1643 — Acta ecclesiae Narvensis II). J. Jhering'i visitatsioonidel esineb sagedasti süütegude juurdlus ja erakohtu pidamine („privat-Inquisition“), vt. näit. visitatsiooniprotokollid: EKA, „Lahtine visitatsiooni materjal 1641—1769“.

¹⁾ Vt. „Valik eesti kirjakeele vanemaid mälestisi“, vihk I, 1927. a., lk. 69 jj, Lars Vigaese visitatsioonijutlused a. 1641 ja a. 1645 (lk. 90 jj.).

²⁾ Vt. Usutead. Ajakiri, VIII a.-k., nr. 1.

Lahkhelide asjus näit. kirikumaade pärast on ta ka erivisitatsiooni (tähendab: *visitatio specialis*) ette võtnud, näit. Hanilas ja Virtsu mõisas 8.—10. V. 1653 (vt. Hanila vanim kirikuraamat a. 1625, Kog. A., lk. 42—46).

Oma sellekohastes määrustes (a. 1645) nõuab Jhering, et ka iga kirikuõpetaja peab aastas vähemalt üks kord läbi käima oma kihelkonna ja mõisades ja külates lokaal- ehk koduvisitatsiooni pidama. Karuse 1654. a. visitatsiooni II vastuses on juttu niisugusest „privata visitatio'st“, kus käsitletakse peaasjaliselt katekismust.

Juulis 1641 määrati H. Stahl Narva, Ingeri ja Alutaguse superdendiks keskkohaga Narvas.

H. Stahl teatas piiskopile Narvast 1642, et ta on Narvas konsistooriumi koostanud ja praostid ametisse pannud, ta otsustas jaanuaris 1643 pidada sinodit ja veebruaris 1643 visiteerida (vt. tema kiri 19. VIII 1642: *Acta eccl. Narv. II, f. 42*). Stahl on sagedaid visitatsioone ja kirikukoosolekuid pidanud, kuid ka temal oli raskeid kokkupõrkeid linna magistraadiga; vt. tema kiri 23. IV 1645. ÜIR: Kk 533.

1651 ühendati Alutaguse jälle Eestimaa piiskopkonnaga. Narva ühendati Ingeriga.

Jhering'ile järgnevad piiskopid ei olnud nii südikad visitatorid, kui Jhering seda oli; seda on neile ka nende arvustamisel süüks pandud, kuigi peab silmas pidama, et mõisnikkude passiivne vastuseis selles suhtes raskendas visitatsioonide pidamist ja mõjus rusuvalt. Samuti oli lugu aga ka Jhering'iga, kuid tema ei lasknud end siiski visitatsioonipidamisest tagasi kohutada. Jheringi ametijärglastest on ehk kõige enam visiteerinud piiskopp *Joachim Salemann* (1693—1701). Tema visitatsiooniküsimuste arv oli 28—31.

Ka piiskopp *Jakob Lang* (1701—10) on visiteerinud, niipalju kui ta oma piiskopkonnas viibis: tema visitatsiooniküsimused erinevad tublisti Salemanni omadest, Langi visitatsiooniküsimuste arv on (umbes) 39.

Üldiselt arenes Eestimaal visitatsioonide toiming ja käik sel ajal selles suunas, nagu see Rootsi kirikuseaduses a. 1686 oli kindlaks määratud.

Juba Rudbeckiuse ajal tulid lahkhelid ilmsiks piiskopi ja Tallinna linnakonsistooriumi vahel ka visiteerimisõiguse pärast. Peale linnakirikute on linnakonsistooriumi visiteerimisõigusi laiendatud ka Tallinna eeslinnadele ja mõnede linna ümbruses olevatele

aladele, nagu linna mõisadele ja küladele. Linnakonsistooriumi raamatus a. 1549 (Nigul. Kog. Arhiiv nr. 90, nüüd Tallinna Linnaarhiivis) loeme (lk. 177) 1650 den 17 Maji:

„Item wegen der Visitation ausserhalb der Stadt geredet worden, vnd beschlossen, dass desswegen mit der Obrigkeit durch H. M. Ericum solle geredet werden, damit man das Werck auff künfftige Woche pro more fortstellen vnd nach bewilligung dessen es zuvor von den Cantzeln abgekündiget werden möge.“

Jüri koguduse visitatsiooni puhul 2. IX 1638 kirjutab piiskopp Jhering „Abscheidt'is“ 3. IX, punkt 2, et Tallinna linna kogudus on oma piirisid siiaamaani laiutanud. Jüri õpetaja peaks selle vastu protesteerima ja tarbe korral „meie konsistooriumilt“ nõu ja abi paluma.

§ 13.

Visitatsioonid Liivimaal Rootsi ajal.

Liivimaal algas Rootsi aeg 1621. Ametis olid vaid 7 luteri usu õpetajat, kelledest 2 ka varsti surid, nii et jäid 5 järele. Kõlblikke kirikuid leidis sõdade tagajärjel tervel Liivimaal (välja arvatud Riia ja Tartu) vaid 17. Kiriku maad, varad ja kõrvalhooned olid kurvas seisukorras. Maaelanikkude hulgas leidis katoliiku usu poolehoidjaid.

Kirikute ja mõne kabeli seisukorda nimetab Rootsi revisjon aastast 1624 („Ordinunge vnd Vorzeichnus der Königl: Heuser. Im Stiff Riga vnd in Liefflandt Laut gehaltener Revision Anno 1624“ — Rootsi Riigiarhiivis Stokholmis).

Ka Rootsi revisjoniprotokoll aastast 1630 sisaldab mõningaid kiriklikke andmeid, näit. Puhja kohta (vt. Kog. A. ärakiri 1630. a. revisjoniprotok., lk. 448, ärakiri valmistatud 1840. a. Võnnu õpetaja E. Körber'i poolt).

1622. a. Gustav Adolfi poolt superdendiks nimetatud Herman Samson'i peaülesandeks oli visiteerimine, uute õpetajate katsumine, ordineerimine, ametissepanemine vakantsetele kohtadele ja kirikuõpetajate sinodite pidamine. 1630 esitas ta kindralkuberner Johan Skytte kaudu kuningale superdendi „Relatsiooni Liivimaa kirikute seisukorrast“ — (trükitud: Baltische Monatsschrift, 46. a.-k., 1904, lk. 452—459). Siin ütleb ta, et ta juba umbes 40 uut õpetajat on

ametisse pannud; esiotsa on veel vakantsed vaid 2 kogudust. Siin mainib ta kirikute, abikirikute seisukorda, õpetajaid nimepidi ja nende üldtegevust; kihelkondi mainitakse siin 50.

Need andmed on antud toimetatud visitatsioonide põhjal. See selgub sellest, et originaalis (mis asub Stokholmi Riigiarhiivis: Liv. vol. 176) on selge sõnaga öeldud: „Visitatio districtus Dorpatensis“ (mis trükis on välja jäänud, nagu selgub originaali fotostaatilisest koopiast, mis on RA. Kabinetis). Osalt selgub see ka sisust: nii on Kambjast (Kodavere all, trükis omaette nr. 16) öeldud, et seda tuleb ligemal ajal visiteerida, ka ei ole tema kohta andmeid vastavalt antud. Antslast (trükis nr. 6) ja Kodaverest (trükis nr. 15) räägitakse nii, et aru võib saada, et autor seal ise on käinud. On säilinud ka Johan Skytte patent 26. VII 1630, milles kästakse korraldada „üldist visitatsiooni ja revisjoni“ Liivimaal S a m s o n'i juhatusel (RAK, „visitatsioonide-liigid etc.“).

20. juunil 1630 oli sama kindralkuberner andnud volituse Georgius Mancelius'ele korraldada üldvisitatsioon Tartu kreisis (RAK, *ibid.*). Olgu tähendatud, et siin kästakse ühtlasi kõiki mõisnikke, valitsejaid, mõisarentnikke jt. küüditada visitaatorit 2 hea hobusega ja vankriga (ühes hobuste toiduga).

Samsoni väljatöötatud „Sinodaalartiklites“ (Articuli Synodales) nr. 22 öeldakse, et superdent ühes sinodiga (una cum Synodo) visiteerib iga aasta üht või teist ringkonda (districtum) ja jälgib tähelepanelikult, kuidas asju aetakse. Samuti peetakse neil sinodeil õpetajatega katsumist nende usu, õpetuse ja tegevuse kohta (vt. Lundström, *Bidrag till Livlands Kyrkohistoria*, lk. 220 ja 221).

Samsoni enese kirja alusel on Johannes Skytte tunnistanud, et Samson visiteerib hoolsasti, kuid tähendanud, et ta ei katsu igal pool talupoegi üksikult. Samson seletas seda ajapuudusega, sest ta ei või üle 3—4 nädala Riist ära olla, kus tal on õpetajaamet, mis talle ülalpidamist annab, kuna tal nagunii suurem osa superdendi palgast on saamata (Lundström, lk. 234 j.).

18. II 1633 andis kindralkuberner Johan Skytte välja „Konsistoriaal-ja visitatsioonikorra“ 39 peatükis.

Lokaalvisitatsioonidest räägivad peat. 21—23, praosti visitatsioonidest peatükid 24—32, superdend visitatsioonidest peat. 34—39 (Lundström, m. t., lk. 244—250). Lokaalvisitatsioonidel peavad kohalikud õpetajad oma kihelkonna majast majja, külast külla läbi käima katekismuse õpetamise ning

katsumise ja hingehoiu otstarbel. Praostid peavad aastas üks kuu (mais) oma praostkonda visiteerima, 14 päeva kogudustele ette teatades (kantslist). Need visitatsioonid toimusid siis ligidases ühenduses allkonsistoriumidega, millede juhatajaks oli maakohtunik, tema kõrval praost, siis veel 2 vaimulikku ja 2 ilmlikku assessorit (vt. Lundström, lk. 255—261). Visitatsioonil on praostile kaasa antud assessor secundae instantiae ja allkonsistoriumi sekretär või kirjutaja. Kui nad visitatsioonil leiavad puudusi ja ekstsesse, teatavad nad sellest maakohtunikule, kes kohtu kokku kutsub, kus need asjad otsustatakse. Praost kutsub rahva ka mõisadesse kokku ja kontrollib lokaalvisitatsiooni tulemusi, samuti koguduseliikmete eluviise, õpetaja tegevust, kiriku vara, kas ametis on hooldajad (curatores), saksa koolmeister või köster või talupojast köster jms. Praost annab oma visitatsioonist aruande üldvisitatsioonile (vt. Lundström, m. t., lk. 266). Superdendi visitatsioon on suurema autoriteetsusega ja mõjuga. Ühes temaga on 2 assessorit vaimulikust ja samuti 2 ilmlikust seisusest. Visitatsioon antakse 4 nädalat ette kantslist teada. Visitatsioon algab jutlusega „de fine et utilitate visitationum“ (visitatsioonide eesmärgist ja kasust), millele järgnevad katehhisatsioon (katsumine) ja siis küsimused õpetajale, koguduse esindajatele, hooldajatele. Ka koolide ja hospitalide olemasolu ning seisukorra selgitamine ja parandamine on visitatsiooni ülesandeks. Mida visitaatorid ei saa ise parandada või otsustada, seda esitavad nad konsistoriumile otsustamiseks.

Visitatsioonid on kahe sugused: „visitationes generales“, mis tegemist teevad koguduste üldseisukorraga, ja „speciales“ (superdend, 1 vaimulik ja 1 ilmlik assessor), mis tegemist teevad mõne erilise küsimusega. Nad kõik toimuvad koguduseliikmete kulul; seepärast manitsetakse lõpuks visitaatoreid, et nad ülearuse hulga saatjatega ja hobustega kogudust ei koormaks, et selle visitatsioonikorra läbiviimist mitte raskendada. Juunikuus 1636 on ülemkonsistorium heaks kiitnud visitatsiooniküsimused, mida praostivisitatsioonidel tuleb esitada „salva tamen potestate augendi, minuendi“. Praostile tehakse ülesandeks eriti järele katsuda, kas koguduse õpetaja usk ning õpetus on puhas, ja sellest superdendile üldvisitatsioonil aru anda. Õpetajad on kohustatud esitama kontseptid oma jutlustest, mis nad aasta jooksul on pidanud.

I osa küsimusi on 33, need esitatakse õpetajale; II osa küsi-

musi on 21 + 8, need esitatakse koguduseliikmeile (Lundström, m. t., lk. 261—266).

28. juunil 1638 on ülemkonsistoriumi poolt ning nimel selle esimees G. Wellingh avaldanud „Articuli Visitationis“ (Lundström, lk. 272—278). I osas on 34 küsimust, mis käivad õpetaja ja tema tegevuse kohta. Need küsimused esitatakse patroonidele, pea- ja ametmeestele ja 3-le vanemale kodanikule või talupojale.

II osa sisaldab 18 küsimust, mis nõuavad teateid patroonide, pea- ja ametmeeste kohta. Need küsimused esitatakse õpetajale, kirikueestseisjaile ja 3 vanemale kodanikule või talupojale.

III osa sisaldab 10 küsimust, mis käivad kirikueestseisjate kohta. Need esitatakse patroonidele, õpetajaile, pea- ja ametmeestele.

IV osa sisaldab 38 küsimust, mis käivad kodanikust ja talupojast koguduseliikmete kohta. Need küsimused esitatakse patroonidele, õpetajaile, pea- ja ametmeestele.

1648 muudeti kuninganna Kristiina poolt ülemkonsistorium puhtvaimulikuks, nagu see oli Rootsis ja Eestimaal. Ülemkonsistoriumi juhatajaks ilmliku direktori asemel pidi olema superdent.

Sellest tegi superdent Johan Stalenus (1648—1650) järelduse, et ka kirikuvisitatsioon tuleb nüüd Rootsi eeskujul pidada ilma ilmlikkude kaaslasteta. Veel veebruaris ja märtsis 1650 on Stalenus visiteerinud ühes praost Averdunck'iga ilma ilmliku liikmeta. Käies ses asjas (suvel 1649) Rootsis leidis Stalenus, et riigivalitsus teda küllalt energiliselt ei toeta. Liivimaa rüütelkond ja Tartu magistraat astusid opositsiooni konsistoriumide ja visitatsioonikomisjonide koosseisu muutmise vastu, sest et nad selle läbi kaotasid kiriku valitsusest osavõtmise õiguse ning võimaluse. Valitsus andis järele, et visitatsioonikomisjonist ka üks maanõunik osa võtab, et superdendile segaküsimustes abiks olla.

Superdent Klingius'e aegu (1650—56) ei lakanud rüütelkond segakonsistoriumi uuendamist nõudmast ja takistas kiriku ülesehitavat tööd. Venelaste sissetung 1656 sundis superdendi Tartust lahkuma, kuhu ta enam tagasi ei tulnud. Olgu tähendatud, et visitatsioonikorra suhtes pooldas ta eriti Kuramaa 1570. a. kirikuseadluses antud visitatsiooni kohta käivaid määrusi, nagu see selgub tema Liivimaa kirikuseadluse kavandist, mille ta esitas riigivalitsusele 1668 ühel ajal Gezelius'e Liivimaa kirikuseadluse kavaga (vt. A. Lehtonen, Die Livländische Kirchenordnung des Johannes Gezelius, Helsinki, 1931, lk. 77 j.).

Kindralkubernereri resolutsiooniga 8. maist 1650 asutatakse

(osalt rüütelkonna meeleolu rahustamise otstarbel) ülemkirikueestseisja-amet igas maakohtupiirkonnas, s. o. eesti alal Pärnu ja Tartu ringkonnas. Ülemkirikueestseisja-ametil, mille eesotsas seisab üks maanõunik, on kohuseks visiteerida oma ala kirikuid ühes vastava ala praostiga ja maakohtu ilmliku õpetatud assessoriga, ette teatades sellest visitatsioonist patroonidele, kirikueestseisjaile ja õpetajale. Esimene sellekohane visitatsioon peab toimuma 1650—51.

Selle visitatsiooni järeleivaatusele alluvad kiriku ja pastoraadi hooned ning nende korrashoid ja otstarbekohased parandused, kirikuarvete läbivaatamine, kaasabi õpetajale seatud maksude kättesaamiseks, lahkkelide kaotamine „bonis modis“ õpetaja ja koguduseliikmete vahel, vanade kaduma läinud kirikumaade tagasiandamine, ebajumalateenistuse ohvrikohtade kaotamine. Õpetaja ja koguduseliikmete õpetuse ja elu katsumine kui ka teised „casus consistoriales“ ei puutu neisse. Pärast tulid aga neile veel mõned uued alad juurde, 1668 anti lõplik sellekohane instruksioon välja. Kõnesolevate visitatsioonide protokollid tuleb aegsasti ülemkonsistoriumile saata. Maakohtu assessorid „Literati“ on kohustatud ka superdendi iga-aastastel korralistel visitatsioonidel assisteerima (Lundström, m. t. lk. 296—299). 1668—70 on jälle niisuguseid visitatsioonid peetud.

1668. aastast on säilinud suuremal määral niisuguste visitatsioonide protokolle eesti alalt, eriti Pärnu-Viljandi ringkonnast. Küsimusi esitati 17—18. Tähtsamates tulid kõne alla kirikueestseisjad, kirikuarved, kiriku tulud ja varandused, kirikumaad, kiriku- ja pastoraadihooned ning kiriku inventar, õpetaja palk, kabelid, leskede-, vaeslaste- ja vaestemajad, kirikuteed, tülid, näit. kirikutoolide jm. pärast, ebausukombed, tööliste vabakslaskmine laupäeviti jm. Neid visitatsioonid võiks nimetada majanduslikeks.

Kuid neile visitatsioonidele tulid ka mõned takistused või raskendused (eriti vahest vaimulikkude poolt), mispärast kindral-kuberner Christer Horn 30. IX 1677 ja siis jälle 10. XII 1678 välja andis sellekohased abistavad käsud (vt. RAK, visit.-liigid jne.).

1660 nimetati uueks Liivimaa superdendiks tolleaegne kirikuõpetaja Johan Georgii Gezelius, kes tundis Liivimaa olusid, oli töökas ja energiline. Sel ajal, 1662, täitis valitsus rüütelkonna uuesti esiletõudud palve ning muutis konsistoriumid jälle segakonsistoriumideks, kuid selle vahega, et nüüd pidi juhatus ülem-

konsistooriumis olema superdendil ja direktor pidi rahulduma teise kohaga.

Gezelius pidas Riias 1664 esimest korda peale Samsoni surma jälle õpetajate-sinodit.

Ka visiteeris ta isiklikult peaaegu kõik Liivimaa kogudused 1663—65. Linnade konsistooriumid Tartus ja Pärnus, kus mõõduandvad olid linnade magistraadid, ei tahtnud tunnustada superdendi visitatsiooniõigust, nii eriti Tartu magistraat. Kuid ülemkonsistoorium ja superdendid ei loobunud sellest õigusest. Ka Pärnu magistraat püüdis asjata Gezelius't visitatsiooni-õiguses takistada.

1665 läks J. Gezelius Soome Turu piiskopiks.

Gezeliuse põhivaateid visitatsioonipidamise kohta leiame tema „Liivimaa kirikuseadluse kavandi“ II raamatu IX peatükist (vt. A. Lehtonen, m. t., lk. 306—321).

Ta kirjeldab siin visitatsioonide käiku. Superdendi visitatsiooni teatatakse 3 nädalat ette. Karistusi määratakse nendele, kes visitatsioonile ei ilmu. Mõisapidajad võivad asemiku saata. Visitatsioonikomisjoni koosseis. Õpetaja esitab juba eelõhtul kirikuarved ja kirjalikult „Casus“. Teisel päeval järgneb jutlus, superdendi kõne, katehhisatsioon. Siis esitatakse vanematele meestele küsimused altariruumis. Need, kel on suuremaid süütegusid, jäävad kirikusse, kuna teised eesti koguduse liikmed lahkuvad. Süüdlastele määratakse süüteo iseloomu järgi kiriklikke karistusi, või nad antakse konsistooriumikohtu alla või aga ilmliku kohtu kätte. Kui kõik lihtrahvas on koju lastud, küsitakse veel saksa koguduse liikmete arvamist õpetaja kohta ja õpetaja arvamist nende kohta. Kui visitatsiooni peetakse talvel, siis võib see toiming, mis järgneb katehhisatsioonile, aset leida õpetajamajas või mõnes teises köetud ruumis kiriku ligiduses.

Praosti visitatsiooni suhtes mainime siin vaid seda, et 1664 andis Gezelius ühes ülemkonsistooriumiga eespool-mainitud rohkearvuliste artiklite asemele uued, lühema koosseisuga artiklid praosti visitatsiooni pidamiseks (vt. s. s., lk. 317—319: I mis kuulajailt küsitakse: 4 küs., II mis õpetajalt küsitakse: 6 küs., III mis mõlemailt küsitakse: 2 küs., ja nõutakse jutluste kontsepte, kirikuraamatu esitamist ja katsutakse rahvast).

Gezeliuse järeletulijaks oli tolleaegne Saaremaa superdent ja Tartu ülikooli endine professor Georg Preussius (1665—75). Tema asus superdendina jälle Tartu elama. Tema kirikliku hool-

damise alla jäid kuni tema surmani eesti ala Tartu ja Pärnu kreis, kuna 1674 ka veel teine superdent, Johan Fischer, ametisse pandi ja tema hoole alla Riia ja Võnnu kreis anti.

Peale Preussiuse surma läks terve Liivimaa kiriku ala Fischeri alla, vastavalt kinnitati tema siis kuninga poolt 1678 ka juba Liivimaa kindralsuperdendiks. Fischeri ja ülemkonsistooriumi vahel oli lahkkelisid. Et konsistooriumi võimu piirata, esines ta kuninga ees edukalt ettepanekuga, asutada vaimulikest ja ilmlikest liikmeist koosnev üld-kirikukomisjon (*Commissio Regia Generalis Ecclesiastica*)¹⁾, kellele ülesandeks tehti kogu kiriku seisukorda läbi katsuda ja kiire iseloomuga parandused ning lahendused kohe maksma panna, kuulugu neid küsimusi ka iseenesest ülemkonsistooriumi võimkonda (*casus consistoriales*), jaotada suuri kihelkondi, asutada koole jne. Samuti oli Fischer 1675 loa saanud ülemkonsistooriumi ajutiselt Tartust Riiga üle viia, kus Fischer ise elas.

Selle üld-kirikukomisjoni tegevus tuletas kirikuvisitatsiooni meelde, kuid tal olid harilikust visitatsioonikomisjonist suuremad volitused. Huvitav on näit. ära märkida, kuidas kaunis tihti otsustatakse kihelkondade (väiksemaid) piiri- või koosseisu-õiendusi. Komisjoni liikmed ei nimeta ennast ka protokollides visitaatoriteks, vaid kuninglikkudeks komissarideks (*commissarii*). Kuninga määrust mööda kuulusid komisjoni 4 isikut: maanõunik Gustav v. Mengden, superdent Fischer, ülemkonsistooriumi assessorid Dietrich v. Dunten ja Friedrich v. Plater. Et Mengden ei osanud eesti keelt, pidi tema vaid läti Liivimaal (Riia ja Kokenhuseni-Võnnu ringkonnas) presideerima, kuna eesti Liivimaal (Tartu ja Pärnu-Viljandi ringkonnas) pidi tema asemel presideerima maanõunik Otto v. Stackelberg. Erakorraliseks liikmeks nimetati siis veel praost Bart. Stübner.

Komisjon alustas oma tööd nähtavasti 1. IX 1677 ja töötas kuni 10. IX 1677. Siis tuli seisak, sest et ülemkonsistooriumi direktor vaimulikele muuseas ära keelas komisjoni ette ilmumise jms. Kuid komisjoni kaitseks astus välja kindralkuberner Krister Horn. Komisjoni järgmine olemasolev protokoll on 26. I 1679. Komisjon jäi mitmeks aastaks ametisse; protokolle on nähtavasti kuni 1685. Kuigi tema tähendus tegeliku paranduse alal suur ei olnud, on ta

¹⁾ Protokollid kandsid vastavalt nimetust: „Acta Commissionis Generalis Ecclesiasticae . . .“

siiski koguduste tõelist seisukorda püüdnud selgitada ja sellekohased (visitatsiooni-)protokollid annavad selles suhtes tähtsaid kirikuloolisi andmeid. Ka see komisjon esitas muuseas küsimusi, mida esitati harilikudelgi visitatsioonidel. Usuteaduskonna RA. Kabinetis on hoiul kaks suurt köidet protokolle, mis sisaldavad üldkirikukomisjoni protokolle, osalt segamini varajasemate ja hilisemate visitatsiooniprotokollidega.

Olgu veel tähendatud, et Fischer on 1687 ühes ühe maanõunikuga, kes ei olnud ülemkirikueestseisja, üldkirikuvisitatsiooni pidanud üle terve Liivimaa (vt. Westling, Beiträge zur Kirchengesch. Livlands 1656—1710, lk. 21).

Liivimaa visitatsioonide küsimused viimasel ajal enne Rootsi 1686. a. kirikuseaduse maksmahakkamist olid jaotatud liikidesse:

- I Patronus (und Compatroni), umbes 7 küs.
- II Filial und Eingepfarrte, 1—2 küs.
- III Küster und Schulmeister, 2—3 küs.
- IV Kirchengvorsteher, umbes 9 küs.
- V Kirchenvermögen, umbes 9 küs.
- VI Bau-Mängel, umbes 3 küs.
- VII Besoldung des Pastores, umbes 8 küs.
- VIII Gemeinde, umbes 6 küs.
- IX Pastor eiusque Labores, 15—18 küs.
- X Kirchen-Actus, umbes 15 küs.
- XI Laster, umbes 4 küs.

1693. a. pidas Fischer Tartus sinodit, mil kirikute, pastoraatide, rahvakoolide ja kirikuteede seisukorra kohta rohkesti andmeid esildati, mis vähemalt osalt põhjenesid visitatsioonide andmeil (RKA — Liivimaa Rootsi Arhiiv, X. 1).

Saaremaa läks 1645 rahulepingu alusel Rootsi valdusse. Eestimaa piiskopp Jhering katsus a. 1647 ka Saaremaa kirikuid. Ta pidi tunnistama, et usuline ja usulis-vaimne seisukord ei olnud siin üldiselt mitte halvem kui mannermaal, mõnes suhtes ehk paremgi. Kuid siiski oli siin erinevaid jooni ja Rootsi valitsus püüdis nüüd ka siin oma vajalikuks peetud reformisid läbi viima hakata. Saaremaa kirikule määras kuninganna Kristiina 1650 erilise superdendi, kes ühtlasi Kuressaare ülemõpetaja pidi olema.

Konsistorium oli esmalt segakonsistorium. Vastavalt toimus ka visitatsioon superdendi, 2 õpetaja, meeskohtuniku ja tema

2 assessori kaudu. Magnus de la Gardie andis instruksiooni superdent Theodorus Praetoriusele visitatsioonide pidamiseks 29. X 1650 (vt. E. Lundström, m. t., lk. 299 jj.).

Valjuma käega, kui see Taani ajal oli sündinud, püüti Rootsi ajal soovimata nähtusi kõrvaldada ja uuendusi maksma panna. Rootsi vali kirikukari tuli nüüd ka Saaremaal tarvitusele, samuti senisest valjum katekismusekord.

Iga kihelkonna jaoks oli siin kroonutalupoegadest „paluja“ määratud, kes noorsoole „palumist“ pidi õpetama, käies külast külla. Superdent Preussius püüdis hoolt kanda, et Saaremaal ei puuduks vaimulikud laulud (vt. ÜIR, Kk.).

§ 14.

Kirikuvisitatsioonid Rootsi 1686. a. kirikuseaduse alusel.

Rootsi 1686. a. kirikuseadus („Kirchen-Gesetz und Ordnung, So der Grossmächtigste König und Herr, Herr Carl der Eilffte. . . Im Jahr 1686 hat verfassung und im Jahr 1687 im Druck aussgehen und publiciren lassen“) hakkas meil maksma 1694 üksikute lubatud väikeste muudatustega. Alamkonsistoriumid kui ka Tartu ja Pärnu linnakonsistorium kaotati, samuti alistati Tallinna linna vaimulikkond juba 1692 piiskopile ning toomkapiitlile. Liivimaa ülemkonsistorium ja Saaremaa konsistorium muudeti puhtvaimulikeks. Fischer sai käsu jälle Tartu asuda. Alamkonsistoriumide kohuseid pidid osalt praostid täitma, pidades kord aastas praostkonnakohut (prosteting) ühenduses visitatsiooniga. Ülemkirikueestseisjaamet kaotati, selle asemele astusid kuninglikud majanduseasehaldurid, kes allusid kindralkubernerile ja nüüd ka majanduslikke visitatsioone pidasid, — oli ju mõisade reduktsiooni alusel suurem osa pastoraate kuninglikkudeks muutunud, vt. näit. Jüri kihelkonnas asehalduri visitatsioon (30. IV 1693. EKA, Jüri kir. r. de a. 1683—1709, lk. 52—75). Visiteeris kuninglik majanduseasehaldur Matthias v. Porten, ühe meeskohtuniku, kohaliku kirikueestseisja ja õpetaja juuresolekul. Peale jumalateenistust esitati 29 küsimust, mis olid umbes samasugused kui eelneval ajal tarvitatud küsimused. Seesama majanduseasehaldur visiteeris Lihulast ka Karuse kirikut 14. VI 1694. Majanduseasehaldurite ülesandeid käsitleb: „Statthalter-Instruktion d. d. 21. August. 1691“ ja samas köites: „Oeconomie-Reglement d. d. 21. März 1696 Für

Livland^a. Kindralsuperdendi nõudmisel ja Karl XI korraldusel pidid asehaldurid teatama ülemkonsistooriumile oma korraldustest kirikute ja koolimajade ehitamise suhtes (RKA: 36 — XIV — 12, nr. 184^a).

Üldiselt ei toonud Rootsi kirikuseaduse maksmapanek Eestimaa kiriku väliskorraldustesse niisuguseid muudatusi, nagu need Liivimaa kirikule osaks said. Visitatsioonide toiming oli Eestimaa ja osalt ka Liivimaal Rootsi kiriku sellekohastel mõjudel arenenud selles suunas, nagu see siis Rootsi kirikuseaduses a. 1686 kindlaks määrati.

Rootsi 1686. a. kirikuseadusega hakkas meie juures igal pool üldjoontes ühtlane visitatsioonikord maksma.

Visitatsioonist räägitakse Rootsi kirikuseaduse 24. peatükis. Selle kirikuseaduse järgi on ilmumine visitatsioonile kõigile sundlik, ülematele ja alamatele. Kes ilma kaaluva põhjusega puudub, peab rahatrahvi maksma vastavalt oma seisusele. Piiskopp (samuti käib kõik siin piiskopist öeldu ka superdendi kohta) peab omal alal kord aastas visiteerima võimalikult palju kogudusi. Piiskopi (või superdendi) tulekul peab vastav praost aru andma oma tegevusest ja koguduste seisukorrast, kohalik õpetaja oma studiumi jätkamisest, jutlustest ja katekismuse õpetusest; küsitakse, mis on piiskopi käskudest täide saadetud viimasest visitatsioonist saadik, kuidas käituvad kihelkonnas viibivad kaplanid, sõjaväeõpetajad ja üliõpilased, läbi vaadatakse kirikuraamatuid ning nende üksikuid osi, inventarid, kirikutoolide registrid, kirikuarved jms. Lõpuks esitab õpetaja „m e m o r i a l i“ asjade ja küsimuste kohta, mis tal tarvis visitatsioonil ette tuua. Visitatsioon algab järgmisel päeval jumalateenistusega, jutluse peab kohalik õpetaja või, kui see on haigustunud, kaplan. Järgneb katehhisatsioon. Seepeale lubatakse naised ja noored koju. Kirikusse jäävad mehed, ja vanemad neist astuvad altariruumi, kus kõne alla tuleb, mis õpetaja memoriaali märgitud või mis muidu koguduse või üksikute poolt ette tuuakse ja mida visitaatorid tarvilikuks peavad kogudusele esitada. Visitatsiooniküsimusi ei ole siin avaldatud. Selles suhtes võis siis esineda nähtavasti teatavaid erinevusi. Notar kirjutab Acta Visitationis, millele visitaatorid alla kirjutavad.

Eriti tuleb manitseda vanemaid, et nad laseksid oma lapsi õpetada, ja kaplani või köstrit, et nad laste õpetust hoolega toimetaksid. Piiskopi järelevalve all seisavad ka koolid ja kooliõpetajad. Kihelkonna vaeste- ja haigemaja sissetulekud vaa-

datakse läbi ja soetatakse ülevaade selle kohta, kuidas neid valitsetakse. Öeldakse, et visitatsioonidel ei tohi kirikurahadest piiskopile või praostile annetusi teha, vaid kui neid heast meelest soovitakse teha, siis tehku koguduseliikmed seda omal kulul.

Praosti visitatsioonil tuleb praostil kontrollida katekismuse õpetust, kirikudistsipliini käsitlust, kirikule seatud maksude maksmist, kiriku, õpetaja ja kõstri hoonete seisukorda ja nende maid, kiriku kellasid, kiriku arveid jms. Tuleb pidada praostiraamatut, kuhu on märgitud praostkonnas esinevad süüteod, milledest praost temale alluvad ise otsustab, raskemaid piiskopile teatab ja tema käsu kohaselt toimib. Praostikohus toimugu sobival aasta-ajal, eriti sügisel. Selle järele räägitakse ka kohaliku õpetaja kodukülastustest (lokaalvisitatsioonidest) majast majja hingehoiu ja õpetamise otstarbel.

Olgu veel tähendatud, et ka siin iga aasta peetavad sinodid seisavad teatavas ühenduses visitatsioonidega, sest siin kasutatakse visitatsioonidel saadud andmeid, nagu ka „praostite acta'sid“ selleks, et piiskopkonna koguduste seisukorda hoolega ning täpsusega läbi katsuda ja selgitada.

Tartu sinodil 1693. a. 19.—22. juulini harutatakse kindral-superdient Fischeri juhatusel praostite visitatsioonide korraldust Rootsi kirikuseaduse alusel ja leitakse ning teatatakse kindral-kuberner Hastferile, et praostite visitatsioonidel, mida nad iga aasta on kohustatud pidama, on enne uue kirikuseaduse maksmapanekut oma takistused ja raskused olnud, kuid uue kirikuseaduse maksmapanekuga on jälle uued takistused ja raskused tõusnud. Kuna enne neist visitatsioonidest vaimulikud ühes ilmlikkudega on osa võtnud ja nad toimusid „välise rahvarikka formaalsusega“, toimib nüüd praost üksi ühes alamkonsistoriumi assessoriga. Alamkonsistoriumid kaotati uue kirikuseaduse alusel ligemal ajal ja praostid pidasid siis ühenduses visitatsiooniga ühes kahe vaimulikuga „praostikohut“ (prosteting).

Tagajärg on aga olnud, et mõnelt poolt (s. o. mõisaisandate poolt) suuremalt jaolt keeldutakse ilmumast visitatsioonile ja isegi teotatakse katsujaid ega hoolita visitatsiooni otsustest. Sinod leiab, et ka asehaldurite poolt ei leia uue kirikuseaduse mõned osad õiget tõlgendust ega täitmist, muuseas ka piiskopi ülesannete ja õiguste suhtes visitatsioonidel ja samuti praosti kohustest visitatsioonidel (vt. RKA, Liivimaa Rootsi arhiivis X. 1, Usutead. Aj. 1929/30, nr. 1).

Sinodi esitise teises osas (2 fooliolehte) tuuakse sinodiaktidest väljavõtte üksikute kihelkondade kirikuhoonete, koolide, pastoraatide ja kirikuteede seisukorra puudustest või üksikuist õien dust nõudvaist nähtusist (vt. RKA-i mainitud akt ja Usut. Aj. mainitud nr., lk. 4—12). Teatavasti on Fischer koolide asutamise eestvõtja linnades, aga ta on püüdnud algatada ka rahvakoolide asutamist maal. Üksikuid seesuguseid leidub Liivimaal alates umbes a. 1680. Kindralkuberner Hastferi nõudel tegi maapäev 1687. a. kuninga soovil rahvakoolide asutamise linnas ja maal kohustuslikuks. Rüütelkond ehitagu sündsad koolimajad kirikute juurde, varustagu koolmeistrid maaga ja mõjugu seks kaasa, et talupojad oma lapsed talvel kooli saadaksid. Hastfer valvas hoolega koolide asutamise järele. Tagajärjed ei puudunud, kuid oli veel palju puudusi ja raskusi, nagu seda näitab ka selle sinodi esitis.

Ka peale Rootsi valitsuse lõppu siinmaal pidi Rootsi kirikuseadus esmalt veel maksma jääma ka Vene ajal.

IV peatükk.

Kirikuvisitatsioonid Vene ajal.

§ 15.

Kiriku vaimulikkude visitatsioonid Vene ajal kuni 1832. a.

Vene aeg algas peale Põhjasõja näljahäda ja katku jälle suure langusega majanduslikus, kõlblas-usulises ja kiriklikus elus. Teiselt poolt paisus suuresti rüütelkonna mõju üldiselt ja ka kiriklikus elus. Eestimaa vaimulikkond soovis endale jälle piiskoppi. Rüütelkond oli selle vastu, püüdes enesele episkopaalõigusi. Võitlus rüütelkonnaga ¹⁾ kestis kuni 1743, mil senat küsimuse lõplikult otsustas rüütelkonna kasuks. Eestimaa vaimulikkond jäi ka ilma superdendita; toomkiriku ülemõpetajad pidid hädakorral selle kohuseid täitma. Konsistooriumi eesotsas seisis presidendina üks maanõunikest, teisteks liikmeteks olid esmalt vaimulikud (kuni a. 1832), kuid konsistoorium hoiti maanõunikust esimehe läbi rüütelkonna ülevõimu kammitsas.

Liivimaa ülemkonsistoorium muudeti jälle segakonsistooriumiks, mille eesotsas seisis maanõunik, teisel kohal aga kindralsuperdent. Ta viidi üle Riiga. Samuti restaureeriti segakonsistooriumidena Tallinna, Tartu, Pärnu linnakonsistooriumid, kus mõõduandvad olid linna magistraadid. Saaremaa konsistooriumi eesotsas on samuti maanõunik „direktorina“, tema kõrval superdent (alates 1732) „presidendina“.

---

¹⁾ Vt. Usuteaduslise Ajakirja Lisavihk, nr. 1: „Kas Tallinna doomkirik on kirikuloolises arenemiskäigus olnud piiskopi-kirikuks?“, 1926.

Tuleb meelde, et tol ajal, kui ilmus see lisavihk, tegi Tallinna saksa lehes keegi etteheiteid autorile selle eest, et rüütelite tähenduseks on selles lisavihus vahel tarvitatud ka nimetust „junkrud“. Kui etteheidete tegija oleks sirvinud rüütelkonna enese tolaegseid protokolle, oleks ta pidanud nägema, et ka rüütelkond ise on tol ajal oma liikmete kohta neis protokolles seda nimetust tarvitanud. Samuti tarvitab R. Winkler oma töös: „Der Estländische Landvisitator David Dubberch und seine Zeit“, Tallinnas 1909, rääkides Dubberchi ajast, seda nimetust, vt. näit. lk. 26: „Hierauf haben die Junker ein Schreiben . . . abgefertigt“, jne. jne.

Narva konsistooriumi ala kuivas kokku (alates 1721, kui Ingeri ühendati Peterburi kubermanguga) Narva linna alale; selle puhtvaimuliku konsistooriumi koosseisu kuulusid kõik Narva vaimulikud.

Õeldust järgneb, et vastavate visitatsioonikomisjonide eesotsas seisid (peale Narva) harilikult maanõunikud ja bürgermeistrid. Juba 1734 otsustas Eestimaa rüütelkond, et kirikuvisitatsiooni ei või ette võtta, kui mitte maanõunik esimesena juures ei ole. Konsistoorium oli peale ajutise maanõunikust esimehe Üxküll'i surma otsustanud visitatsiooni ilma esimeheta ette võtta. Rüütelkonna poolt esitatakse selles asjas palve kindralkubermangu valitsusele. Kui visitatsioonil maanõunik esimehena puudub, ei ilmuvat junkrud visitatsioonile (vt. E. Rüüt. prot. 1739, lk. 226 j.). Rüütelkond pidas oma õiguseks valitseda kiriku, koolide ja hospitalide üle. Muidu pidid kirikuseadus, kiriku- ja koolikord kui ka visitatsioonikord sisuliselt esiootsa jääma rootsiaegsele olukorrale, kuigi Rootsi kirikuseadusest mida rohkem edasi, seda enam kõrvalekaldumisi ette tuli.

Ka jäi visitatsioonist osavõtt Rootsi kirikuseaduse cap. 24 alusel kohustuslikuks. Seda rõhutatakse näit. veel 1752 Põltsamaal majanduslikul visitatsioonil. Kes visitatsioonist ilma kaaluva põhjusega puudub, langeb rahatrahvi alla. Pere-meeks maksab 1 rubla, lapsed ja teenijad 2 marka hõberaha (s. o. 20 veeringut). Kihelkonnajunkrud maksavad (vastavalt 1669. a. maj. visitatsiooni otsusele) 20 riigitaalrit (vt. RAK, Prot. 1752, f. 22^b).

Kui eesti Kaarli toomkirik Rootsi aja lõpul (22. VIII 1710) ära põletati, ühendati eesti toomkoguduse liikmeid osalt Jõelähtme kogudusega, osalt teatavatel tingimustel Tallinna Pühavaimu kogudusega¹). See ühendamine oli mõeldud ajutiseks. Linnakonsistoorium laiendas nüüd oma visitatsioonioõigused ka nendele Toompea krundil ja ligioleval rannal elavatele eestlastele²). Veel 1730 oli ta lasknud visiteerida rootsi-soome ja eesti kogudusi.

15. V 1755 oli aga toomkonsistoorium otsustanud pidada 21. juunil 1755 kirikuvisitatsiooni toomkirikus neile

¹) Kaarli kogudus lõpetas järgneval ajal (1717—39) oma tegevuse.

²) Tallinna Linna arhiiv, B. o. 37: Consistorial-Sachen wegen zu haltender Kirchenvisitation abseiten des Dohmschen Consistorii über die hiesige Ehnstnische Gemeinde, 1755.

eestlastele, kes asuvad Toompea maa-alal linna juures ning ümbruses ja ligidal rannal, käivad aga nüüd linnas Pühavaimu kirikus. Toomkonsistorium palub linna magistraati teha korraldus, et harilikul viisil kahel pühapäeval kantslist seda teatavaks tehtaks Pühavaimu kirikus, et kõnesolevad eestlased ilmuksid tähendatud päeval oma naistega ja lastega toomkirikusse. Sooviti ka, et tuleksid mõlemad Pühavaimu kiriku õpetajad. Selle vastu protesteerisid Pühavaimu kiriku mõlemad õpetajad, samuti andsid linnakonsistorium ja magistraat eitava vastuse, seletades muuseas, et nad on välja kuulutanud eneste kirikuvisitatsioonid 15., 16., 17. juunil sel 1755. aastal linnakirikutes, kusjuures katsutakse kogudusi, uuritakse õpetajate ja kuulajate vigasid ning pahesid ja koheldakse neid vastavalt kirikuseadlusele.

Kogu selle küsimuse otsustamine läks kindralkubermangu-valitsuse ette. Mõlemapoolsed visitatsioonid pandi seniks seisma.

See oli olnud 5. juunil 1755, kui konsistorium pöördus selles asjas kindralkubermangu-valitsuse poole (vt. E. Konsistoriumi protokollid a. 1755, f. 69—71). 7. juunil s. a. ilmus kindralkubermangu-valitsuselt reskript nõudmisega, et konsistorium esitaks tõendised oma õiguste kohta rootsi-soome ja eesti koguduste kohta ja teataks, millal ta neis kogudustes on viimati visitatsiooni pidanud. 6. juulil s. a. vastates seletab konsistorium soome-eesti Kaarli koguduse asutamist ja seal erilise õpetaja ametissepanemist eesti koguduse jaoks a. 1691. Kõik rannaäärsed talupojad Tallinna juures arvati selle koguduse juurde.

Kui Kaarli kirik hävis, on eesti kogudustele esmalt toomkirikus teenistust peetud. Õp. Fass on siis hakanud neid koguma hospitalikirikusse. Mitmesuguste takistuste pärast ei olnud, arusaadavalt, võimalust neid sel ajal visiteerida.

Linna magistraadi visitatsioonist a. 1730 ei ole neil midagi kuulda olnud, muidu oleks toomkonsistorium esinenud selle vastu protestiga linnamagistraadi kui „turbator'i“ vastu, kes ennast segab võõra jurisdiktsiooni asjusse.

Vene valitsuse alla minekul kinnitatud eesõigused ja õigused käivad ka kiriku kohta. Palutakse otsustada, et Tallinna linna magistraadile antaks eeskiri, et ta ei tohiks ennast nüüd ega pärastpoole õigustatuks pidada visitatsioone korraldama kogudustes, mis enne kuulusid Kaarli kiriku juurde, vaid see õigus jääks ainuüksi keiserlikule konsistoriumile. See tüliküsimus lahendati lõplikult hiljemini sel teel, et 1862 asutati Tallinnas uuesti toomkonsistoo-

riumile alluv eesti kogudus, kellele ehitati uus Kaarli kirik, mis pühitseti 20. detsembril 1870.

Et visitatsiooniküsimusi võidi tarviduse järgi üksikasjus suurendada või vähendada, see oli tunnustatud seisukohaks kujunenud. Liivimaa ülemkonsistooriumi poolt 1636 heakskiidetud artiklitele on selge sõnaga märkus juurde lisatud: „salva tamen potestate augendi, minuendi“. Olukorra muutusega ja uue usuteadusliku suuna ilmumisega võis uusi küsimusi tarvilikuks osutada. Nii on näiteks Karuse visitatsioonil 1739 (samuti Kadrina visitatsioonil 25. VI 1738 jt.) visitatsiooniküsimused jaotatud kahte liiki: 1) Enam kiriku välise olukorra kohta käivad küsimused (27), mis esitab maanõunikust esimees, ja 2) kiriku ja vaimuliku sisemise elu kohta käivad küsimused (31), mis esitas Tallinna toomkiriku pietistlik ülemõpetaja Christoph Friedrich Mickwitz. Viimane küsimus on: „Kas kogudus tahab oma Õnnistegijat armastada, nõnda kui Ta teda on armastanud?“ Kogudus vastab õhkamisega ja soovib, et ta seda paremini suudaks. Kogudusele näidati, kui väga ta seks on kohustatud Õnnistegija vere ja surmaga saavutatud õiguse nimel.

Karuse kiriku visitatsioonil 1769. a. küsitakse (küs. 18), kas õpetajale on teada mõningad ärganud hinged tema koguduses, millist küsimust õpetaja jaatab ja lubab järgmisel päeval need ärganud visitaatorite ette kutsuda. Küsimusi oli 1769. a. siin 80.

Eestimaa Konsistooriumi Arhiivis (EKA) 497^r on „Lahtine visitatsioonimaterjal 1641—1769“, mille hulgas leidub ka 18. sajandi visitatsioonide küsimusi, nii „Fragstücke bey der Kirchen Visitation zu Nissi, Poenal, Leal und Kirrifer, Michaelis, Goldenbeck, Fickel, Mariama 1768“, ka siin on 80 küsimust. Visitatsioonil Mihklis on neile lisandatud veel 9—11 küsimust, mis käivad herrnhuutlaste koosolekute, neist osavõtjate, nende juhtide, nende käitumise, erinevuste jm. kohta; samuti küsitakse: kas õpetaja on kõigest sellest täpselt informeeritud ja kannab ise hoolt ärganute eest või jätab nad teiste hoolde, jms. Hanilas jälle on lisandatud mõned küsimused, mis arvestavad asjaolu, et Hanila on Karusega ühendatud ja Hanila juurde kuulus Varbla.

Martnas käivad lisaküsimused ka herrnhuutlaste kohta: siin katsuti selles suhtes läbi (3. VII 1769) cand. theol. Ernst'i kuuluvuse küsimus Herrnhut'i kogudusse ja tema seisukoht herrn-

huutlaste erinevuste kohta. 1768. ja 1769. a. visitatsiooni 56. küsimus käib nii: „Wer die Ehstnische Jugend informiere? und ob Bauer Schulen vorhanden?“ Selles kaustas esineb veel teisi visitatsiooniküsimusi, näit. need, mis on esitatud Iisaku kabelis, kus 62 küsimust on lühendatud 45-le; Haljalas esineb 61 küsimust, nende seas küsimus 42: „Ob und wie viele Bauer Schulen im Kirchspiel vorhanden?“ ja küsimus 43: „Ob der Küster und Schulmeister treu und tüchtig sey?“

Harju-Jaani, Ambla jt. visitatsioonil esineb 71 küsimust, samuti Kuusalus, kus esinevad küsimused ka eestikeeles. Küsimus 55 käib nii: „Kas karja mõisadest ja tallo madest, mis moisa prugitakse, õpetajalle ka kohhut (= Gerechtigkeit) makstakse?“ Ka 80 küsimust on eestikeelses tõlkes siin olemas.

Visitatsiooniküsimuste arv Karuses oli aastal 1792—64, 1811—77 (samuti Kirblas).

Karuse visitatsiooniprotokollide kogus on säilinud ka praostivisitatsiooni eestikeelseid küsimusi (Küssimised Loetamise jures), arvult 36 8 liigis (ärakiri RAK-is).

Olgu veel tähendatud, et nende küsimuste materjali kaantel on veel märkusi, millal kuni 1769. a. üksikutes praostkondades visitatsioonid on peetud; siin seisab näiteks, et pärast 1753. ja 1754. aastat ei ole Virumaa ja Alutaguse kirikuid visiteeritud.

1794—98 visiteeriti Eestimaal 47 kihelkonda. Need visitatsioonid andsid andmeid ka Eestimaa rahvakoolide kohta sel ajal; selgus nimelt, et mõnedes kihelkondades on koolide arv rahuldav, aga on ka kihelkondi, kus veel ei olegi koole. Maapäev otsustas 1803, et igas mõisas, kus ei ole veel talurahvakooli, tuleb see aasta jooksul asutada.

Saaremaal palus superdend Metzold maapäevalt abi rahvaõpetuse ning rahvakoolide asjus. 1730. a. maapäev lubas hoolt kanda, et kõik talurahvas katsumisele kirikusse läheks ja lapsed 10. aastast alates kooli saadetaks. Koolist kõrvale hoidjale määratakse rahatrahv või pannakse süüdlane kirikupakku. Saaremaa kogudused hakkavad lugema õppima. Selleks on kaasa mõjunud Halle pietismi mõjud, milledega alles hiljemini ühinesid ka mõningad herrnhuutlaste mõjud. Viimaseid 1730 Saaremaal veel ei olnud, küll aga esimesi juba aastate jooksul; ka Metzold ise oli nende mõjudele vastutulelik.

Liivimaal oli esimeseks kindralsuperdendiks Vene ajal endine Narva õpetaja Heinrich Bruiningk († 1736), kes hak-

kas jälle kirikuid visiteerima ja nõudis koolide jaluleseadmist. Sinodeid ei ole Liivimaal 18. sajandil peetud, küll aga Eesti- ja Saaremaal. Juba 1713 on Liivimaal rida visitatsioone peetud. Pilstvere õpetaja praost Lohmann'i visitatsioonil 1730 (ja 1731) esinevad küsimuste lõpul veel „*Quaestiones ex officio*“, mis järele pärivad, kuidas viimase üldvisitatsiooni otsuseid on täidetud, kuidas on lugu koolidega, raamatutega noorsoole, kuidas võetakse uusi laule koguduses tarvitusele, kirikukerjajatest, kütisetegemisest pühapäevadel jm. (vt. RAK: Vis. IV).

Visitaatorite ülalpidamise kohta loeme Harju-Jaani kiriku- raamatus a. 1712 — (lk. 57, § 6), et kihelkond saadab hobused sinna vastu, kus visitaatorid viibivad. Ülalpidamise eest hoolitsevad mõisad repartitsiooni teel, saates õpetajamajasse, mis tarvis on. 1651 on veini sel puhul ostetud kiriku kulul (6 toopi Hispaania veini — 6 stof Spanisch Wein).

Vaivara kirikukonvent otsustas 14. V 1745, et visitaatorite käsutusse tuleb anda 15 küüthobust (Schüssperde) ja 2 talupojavankrit (Bauer Wagen) (vt. EKA 36 — XIV — 8, nr. 161, lk. 2).

Kindralsuperdent hallelane Jakob Benjamin Fischer (1736—44) korraldas 1736 üldkiriku- ja koolivisitatsiooni, kus selgus, et tervel Liivimaal oli vaid 108 rahvakooli (78 — kirikute juures [kihelkonnis] ja 30 — mõisades). Kindralsuperdent esitas 1737 maapäevale maakoolide-kava, mille järgi pidi kõigile Liivimaa mõisadele koolmeistrite ametissepanek ja vallakoolide asutamine sunduslik olema. 1742 esitas ta veel „suplemendi“ selles asjas.

Siinkohal nimetame ka neid juurdluskomisjone, mis moodustati kindralsuperdent J. B. Fischeri aegu Liivimaa maapäeva ja ülemkonsistoriumi soovil herrnhuutlaste vastu mõnelt poolt tõstetud süüdistuste selgitamiseks. Oli moodustatud kaks juurdluskomisjoni direktori (v. Wolff'i) juhatusel: üks eesti ala jaoks (Võnnu kihelkonnas), teine läti ala jaoks (Volmaris). Liivimaa kindralkubernanguvalitsuse kirjast 27. IV 1743 selgub, et sel ajal oli Eesti ala komisjon oma töö lõpetanud, õieti kestis selle komisjoni töö 28. I kuni 15. II 1743. Ametlikus kirjas 11. XI 1743 mainitakse, et mõlemate juurdluskomisjonide töö on lõpetatud. Läti ala komisjon lõpetas töö Volmaris 13. IX 1743. Mõlemate komisjonide originaalprotokollid on Peterburisse saadetud, ära- kirjad asuvad praegu Riias (Valsts Archivs: Protocolla der Herren-Hutschen Commission 1743, vol. I. II). Siin on peamiseks juurd-

lusobjektiks olnud kodumaal teotsevad herrnhuutlased, nende usuvaated, meetodid, tegevus ja mõjud. Juurdluskomisjonis on ka 2 vaimulikku liiget 2 ilmliku ja sekretäri kõrval. Juhatajaks on ilmlik direktor. Ülemkonsistoorium andis vaimulikele liikmeile 24. X 1742 oma instruksioonid. Seepärast sarnleb juurdluskomisjoni tegevus teatavas mõttes erakorralise visitatsiooniga (visitatio specialis); sel põhjusel ei saa me tast siinkohal ka mööda minna, kuigi mitmed Herrnhuti-sõbralikud õpetajad esinesid valitsuse ees protestiga uurimiskomisjoni vastu (vt. O. Sild, August Hermann Francke mõjud meie maal, 1928, lk. 114 jj. L. Adamovičs, Die erste Verfolgungszeit der lettischen Brüdergemeinde 1743—1745, Studia theologica I, 1935, lk. 57 jj.).

Kindralsuperdient Z i m m e r m a n n i ajal (1745—70) toimus kirikuvisitatsioon 1747 ja kestis mõni aasta.

Katariina II aegu tuleb valitsus rahvakoolide asjus kirikule enam appi ja 1765 ilmub valitsuse patent, mille järgi iga mõis, mille suurus on 5 adramaad või suurem, on kohustatud enesele mõisakooli asutama. Väiksemad mõisad saatku oma lapsed „kõstri-kooli“. Järgnevad kirikuvisitatsioonid peavad hoolikalt silmas, et seda kirikuseadust peetaks. Kirikuvisitatsioonidel 1774—77 ja 1785—87 selgus, et rahvaharidus hakkab mitmel pool edenema ja on uusi koole juurde tulnud, kuid on koole ka jälle hooletusse jäetud. Kirikuõpetajaid kohustati 1774 vähemalt kolm korda aastas tolleaegseid n. n. kihelkonnakoole ja külakoole visiteerima käima.

1728 visiteeris praost Albertus Sutor oma praostkonna kogudusi, esitades küsimusi, mis olid jaotatud järgmistesse liikidesse.

I. Articuli, über welche die Herren Eingepfarrte zu befragen (21 küsimust õpetaja tegevuse ja käitumise kohta). Sellele järgnevad siis tarvidust mööda lahkelt ja armastuses antavad manitsused (Admonitiones) õpetajale 7 punktis.

II. Articuli, über welche die unteutsche Gemeinde zu befragen (8 küs. õpetaja suhtumise kohta oma ülesannetesse). Järgneb: „Admonitiones“ eesti kogudusele 8 punktis.

III. Articuli, über welche Pastor zu befragen (39 küs. kihelkonna seisukorra ja õpetaja töö kohta). Järgnevad vennalikud manitsused 14 p. muuseas ka koolitöö edendamiseks.

IV. Articuli, über welche der Küster zu befragen (12 k.). Järgnevad manitsused kõstrile 3 punktis.

Olgu tähendatud, et visitatsiooni puhul Karulas maikuul 1815 anti uus määrus, et praosti visitatsioonidel peavad tulevikus kirikueestseisjad kohal olema, et kirikuõpetajaga üheskoos kirikute seisukorra ja kooliasjade üle nõu pidada. Praostit saatva kirikuõpetaja kirjutatud protokoll läkitatakse kinnituseks „quoad interna“ ülemkonsistoriumile, „quoad externa“ ülemkirikueestseisja-ametile (vt. trükitud kaksikleht 1812. a. „Fragen und Verordnungen“ juures T-VÜ k. e. A.).

Praostivisitatsiooni jaoks on 13. II 1824 antud 34 küsimust lisaks konsistoriumi kirjale (vt. EKA 36 — XIII — 47, nr. 106², lk. 339—341). Visitatsiooniprotokollide hulgas esinevad vahel protokollid, mis kannavad nime „Protokoll über Inquisition“ või „privat-Inquisition“ või „Inquisition“ jms. Niisugune inkvisitsioon oli näit. 8.—10. V 1653 Hanilas, kus piiskopp J. Jhering ühes praost H. Gosekenius'ega tahtis lahendada vaieldavate kirikumaade kuuluvust ja samuti lahkhelisid kirikutoolide pärast (vt. Hanila vanim kirikuraamat a. 1625, lk. 42—46).

Vene ajast toome näite inkvisitsioonikomisjonist, mis ülemkirikueestseisja juhatusel ja ühe vaimuliku osavõttel 1728. a. 12.—16. augustini Kabala mõisas harutusele võttis Pilstvere kihelkonna mõisapidajate kaebuse praost Johan Kristopher Lohmanni vastu tema ametipidamise pärast. Kuulati ka palju tunnistajaid üle (vt. RAK, Acta Contra Praepositum Lohmann). Materjal saadeti ülemkonsistoriumile. Seesuguseid inkvisitsioone võiksime hinnata kui spetsiaalvisitatsioone, millede ülesanne on teatavate eriküsimuste ja eriliste seisukordade selgitamine ja parandamine kui ka võimalust mööda lahendamine.

Olgu veel tähendatud, et kirikuõpetaja introduktsioonil vaadatakse uue õpetaja ja kiriku eestseisjate ja kirikuvõõrmündrite juuresolekul läbi kiriku-inventar, kirikuriistad kui ka muu kiriku vara ja võrreldakse kirikuraamatuga ning eelmiste kiriku-inventari-nimestikkudega. Samuti vaadatakse läbi ka pastoraadi inventar. Kui selgub, et inventar on vähenenud, peavad eelmise õpetaja pärijad selle tasuma. See kõik kirjutatakse kirikuraamatusse, kuna alla kirjutavad piiskopp või tema saadik ja teised kohalolevad preestrid (Rootsi 1686. a. kirikuseadus, cap. XXIII, § II). See oli viisiks juba Rootsi aja algul. Juba J. Jheringius pidas Kadriinas visitatsiooni introduktsiooni ajal 6. V 1649, kusjuures 12 visitatsioonipunkti 1 käis introduktsiooni kohta (vt. Kadrina Kir. r. a. 1651, lk. 42—48, Kog. A).

Ühes piiskopi, kindralsuperdendi resp. superdendiga (või praostiga) tuli sel puhul vahel ka teisi liikmeid kaasa, näit. Kaarmas õp. Conrad Wilkens'i introduktsiooni puhul 8. augustil 1714 tulid introdutseerijaga kaasa veel maakohtu assessor ja konsistooriumi assessor. Seati kokku kirikule ja pastoraadile kuuluvate esemete nimekiri (vt. Saaremaa Kons. A).

Sel puhul võis introdutseerijal läbirääkimisi olla ka kiriku-vöormündritega, kirikueestseisjaga jms.

Saare-Jaanis peeti sel puhul 27. VI 1736 päris vormiline visitatsioon harilikkude visitatsiooniküsimustega.

Pöides oli 28. VIII 1720 ka Saaremaa konsistooriumi direktor ja peale konsistooriumipresidendi, kelleks sel korral oli üks praost, veel üks vaimulik konsistooriumi assessor kaasa tulnud. Ülepea on eriti saartel sel puhul ka kiriku seisukord ja kiriku ja pastoraadi inventarinimestikud väga põhjalikult läbi katsutud. Muuseas loendati Pöides 1720 ka kiriku talupojad, nende perekonnad ja vallasvara.

§ 16.

Ülemkirikueestseisja-ametid ja nende poolt toimepandavad majanduslikud visitatsioonid Vene ajal.

Et rüütelkonnad Vene ajal suure tähenduse ja mõju omandasid, on arusaadav, et Rootsi kirikuseaduse maksmahakkamisega restitueeriti ja laiendati kaotatud ülemkirikueestseisja-ametid. Liivimaal oli neid endisel arvul ja kohal, igas kreisis üks, seega Liivimaa eesti alal Tartu — Võru ja Pärnu — Viljandi ülemkirikueestseisja-ametid, Saaremaal üks ja Eestimaal 4, vastavalt kreisidele. Iga ülemkirikueestseisja-amet koosneb ülemkirikueestseisjast kui eesistujast (kelleks on üks maanõunikest, kes õieti valitakse eluajaks, kuid õigusega ametist lahkuda 3 aasta pärast), ühest ilmlikust assessorist (assessor nobilis), ühest vaimulikust assessorist (assessor ecclesiasticus ordinarius) kelleks on kreisi vanim praost, tema aset täidab äraoleku korral kreisi noorem praost, (assessor ecclesiasticus substitutus). Peale nende liikmete on veel kiriklik notar ametis kantseleitöö jaoks.

Ülemkirikueestseisja-ametite kohta aja jooksul antud määrused on koondatud H. v. C a m p e n h a u s e n i kirjatöösse: „Sammlung der hinsichtlich der Ober-Kirchen-Vorsteher u. Kirchen-Vorsteher-Aemter geltenden gesetzlichen Vorschriften und Local-Ein-

richtungen“ (Tartu Ülikooli Raamatukogus, Estica A 525, on üks litografeeritud eksemplar olemas).

Ülemkirikueestseisja-ameti ülesannete hulka kuuluvad ka sagedad kirikute majanduslikud visitatsioonid (Ober Kirchen Visitation, Ober Kirchen Commission).

Vaimulikel ja ülemkonsistooriumil oli nende visitatsioonide pidamise viisi suhtes mõningaid soovisid, milledega parajal korral pöörduiti kindralkubermangu-valitsuse poole. Seletati, et niisugusest visitatsioonist, õieti „kirikukomisjonist“ osavõtjale praostile tehakse mõningaid takistusi kiriku sisemise elu katsumisel ja teiselt poolt segab ülemkirikueestseisja-amet end ise kiriku sisemise elu küsimustesse, nagu ka kirikukomisjonide küsimused ja protokollid end ülearu laiutavad.

Ülemkonsistoorium tahaks neid katsumisi nimetada „spetsiaalvisitatsioonideks“. Kindralkubermanguvalitsuse vastuses 16. oktoobrist 1775 lubatakse hoolt kanda, et praostitel oleksid oma ala katsumistel vabad käed, avaldatakse aga muidu lugupidamist neile visitatsioonidele ja peetakse „spetsiaalvisitatsioonide“ nimetust selgusetuks ja alandavaks. Peetakse soovitavaks, et ka kindralsuperdend neist osa võtaks, nii et nad täie õigusega oleksid „üldvisitatsioonid“ (RAK, Visit. liigid jm.).

Kindralkubermangu-valitsus arvab, et spetsiaalvisitatsioonideks võiks ehk nimetada vaid neid visitatsioone, mida peavad praostid omis praostkonnis. See nimetus esineb praostivisitatsiooni kohta tõepoolest, näit. praost Albert Sutori visitatsioonel a. 1728 (vt. RAK, Sut. prot. 1728, saatesõnad ülemkonsistooriumile 27. XI 1728).

Kujunes vaade, et kui nende majanduslikkude visitatsioonide ülesandeks on koguduse igakülgset seisukorda läbi katsuda, siis nimetatakse neid üldvisitatsioonideks (visitationes generales), kui aga nende ülesandeks on vaid teatavate üksikute küsimuste läbikatsumine ja õiendamine, siis on nad erilised ehk erakorralised visitatsioonid (visitationes speciales).

Üldvisitatsioonikomisjoni liikmeteks on peale ülemkirikueestseisja, kes on eesistuja, ka kindralsuperdend või tema poolt määratud asemik „quoad interna ecclesiae“, ilmlik assessor „quoad externa ecclesiae“ ja harilikult veel üks superdendi või tema asemiku poolt kutsutud õpetaja naabruskonnast koguduse katsumiseks.

Neid visitatsioone võib pidada vaid kubermanguvalitsuse loaga ja talle aru andes ning esitades visitatsiooniprotokolli ühe ära kirja, nagu konsistooriumilegi.

Sel visitatsioonil peavad koguduse esindajatena kohal olema kirikueestseisjad, õpetaja, praost, mõisnikud ning mõisarentnikud ja kiriku võõrmündrid kui ka vastavate mõisade talupojad. Protokolli ülemkirikueestseisja-ameti notar.

Erakorralisi majanduslikke visitatsioone panevad ülemkirikueestseisja-ametid üksi toime. Üld- ja erilistel visitatsioonidel on ülemkirikueestseisja-amet kohustatud revideerima inventari, aga valmistama ka uusi inventarinimestikke.

On säilinud rohke arv Liivimaa kubermanguvalitsuse patente¹⁾, milledes ühe või teise kreisi või ringkonna ülemkirikueestseisja-ametile tehakse korraldus pidada üld-kirikuvistatsiooni (General-Kirchen-Visitation). Sellest antakse teada vastavate kihelkondade mõisade omanikele, rentnikele, valitsejaile, praostitele, õpetajaile.

Esineb ka eeskiri mõisapidajaile esitada vastavad talupojad ja vakuraamatud, nagu kirikueestseisjad peavad kirikuarved ette näitama.

Kõik peavad komisjoni ette ilmuma (Rootsi) kirikuseaduses puudujatele ettenähtud karistuse ähvardusel.

Seda üld-kirikukomisjoni peavad nad vääriiselt vastu võtma ja küüthobuseid ja prii ülalpidamist andma (mit denen erforderlichen Schüssen (Schieszung) und benöthigter Defrayirung).

Seda visitatsiooni peetakse pastoraatides ja ainult siis, kui seal ruumi ei leidu, mõnes mõisas (pat. nr. 1647). Nende katsumiste ülesandeks on kirikute ja koolide parandus (paremale järjele aitamine: Verbesserung).

Iga kreisi ülemkirikueestseisja peab aeg-ajalt oma kreisi kirikuteid visiteerima, et neid tarviliselt parandada. Selleks peavad iga kihelkonna mõisad talle 6—8 küüthobust andma (6—8 Schüszpferde). Kohalikud kirikueestseisjad visiteerivad oma kihelkonna kirikuteid omade hobuste ja sõiduriistadega (pat. nr. 2082). Vahel nimetatakse neil visitatsioonil ülemkirikueestseisja kõrval visitaatorina ka kindralsuperdente (vt. patent 5. XI 1765, nr. 1647).

Sellekohased patendid loeti kantslist ette, saadeti mõisast mõisa ringi ja tulid siis kihelkonna õpetaja kätte tagasi (vt. pat. nr. 1647. 3044 jt.). Selliseid majanduslikke üldvisitatsioone on

¹⁾ Vt. Livländische Gouvernements-Regierungs-Patente, gesammelt von C. F. W. Goldmann. Vrd. ka K. G. Sonntag'i Chronologisches Verzeichniss (1710—1822).

patentide järgi peetud pikema vaheaja järele talvel 1725¹⁾ Tartu kreisis, 1728²⁾ Pärnu ringkonnas (alates jaanuarist), 1775³⁾ Tartu kreisis (alates 28. I), 1775⁴⁾ Pärnu kreisis (alates septembri keskelt).

Ka Eestimaa l on nüüd ülemkirikueestseisja-ametid visitatsioonide pidama hakanud.

Saaremaal on 1768—1832 ülemkirikueestseisja-amet visitatsioonide pidanud (vrd. E. R. Keskarhiivi Tegevuse Ülevaade 1921—1932, Tartu 1932, lk. 126).

1775. a. kirikukomisjoni majandusliku spetsiaalvisitatsiooni puhul anti konsistooriumi poolt praostitele „instructio ratione internorum (et pastoralium)“. Siin on parajal kohal ka vastavad manitsused õpetajaile („Wird gesagt“) ette nähtud.

Küsimused on jaotatud vastavatesse gruppidesse:

- I. Pastor eiusque Labores (21 k.).
- II. Gemeine (7 k.).
- III. Kirchen-Actus (20 k.).
- IV. Laster (1 k.).
- V. Schulmeister Person (7 k.).
- VI. Schulmeister Dienst (4 k.) (RAK, Visit.-liigid jm.).

Instruktsioonis Ratione externorum esinevad samal kohal (RAK, Visit.-liigid jm.) järgmised liigid küsimusi.

- Titulus I: Kirchspiels Eingepfarrete und deren Gerechtsame bey der Kirche (5 k.).
- Tit. II: Gemeine (20 k.).
- Tit. III: Pastor eiusque labores (27 k.).
- Tit. IV: Kirchen Handlungen (28 k.).
- Tit. V: Pastoris Besoldung (16 k.).
- Tit. VI: Fragen, die an die Kirchen Vormünder gerichtet werden (44 k.).
- Tit. VII: Kirchspiels Schulmeisters Verrichtung und Besoldung (18 k.).
- Tit. VIII: Organist und dessen Besoldung (2 k.).
- Tit. IX: Hofes Schulen (6 k.).
- Tit. X: Küster oder Glockenläuter Besoldung (5 k.).

1) Pat. nr. 260.

2) Pat. nr. 347.

3) Pat. nr. 2005.

4) Pat. nr. 2020. 1804 Tartu kreisis (pat. nr. 3044) jne.

- Tit. XI: Pastorats-Schul und Priester-Wittwen Land und Grenze (4 k.).
 Tit. XII: Armen und Hospital (4 k.).
 Tit. XIII: Kirchen Vermögen und Geräte (6 k.).
 Tit. XIV: Kirchen-, Pastorath- und Schulen Bau und Reparatur (8 k.).
 Tit. XV: Kirchhof (8 k.).
 Tit. XVI: Allgemeine Fragen (4 k.).

Teatavate küsimuste juurde on ette nähtud vastavad määrused (Verordnung 1—32). Samas kogus on esitatud veel 226 trükitud küsimust, mis on jaotatud 17-neks tiitliks, mis üldiselt enam-vähem sarnlevad eelneva jaotusega.

Liivimaa ja Tartu-Võru ülemkirikueestseisja-ameti visitatsiooni-küsimusi on rohkesti veel teisigi säilinud.

„Fragen und angeführte Verordnungen bey der Gen. Kirchen-Commission de ao 1750—1752 und derjenigen von 1765—1768, extrahirt aus dem Anzenschen Kirchen-Protokoll.“

Jaotus:

- I. Patronus et Compatroni (21—22 k.).
- II. Kirchen-Vermögen (7 k.).
- III. Kirchen Geräte (3 k.).
- IV. Kirchenbau (6 k.).
- V. Pastoratsbau (4 k.).
- VI. Kirchspiels-Schulbau (8 k.).
- VII. Armen und Hospitäler (3 k.).
- VIII. Hof- und Dorfschulen.
- IX. Priesterwitwenland (1 k.).
- X. Predigers Person, Besoldung und Amtsverrichtungen (k. 21—39).
- XI. Kirchspielschulmeisters Person, Dienst und Besoldung (9 k.).
- XII. Küsters Person, Dienst und Besoldung (k. 7).
- XIII. Glockenläuters Besoldung (k. 2—4).
- × Pastor ejusque labores. Titulus im Prot. de annis 1750—1752 (20 k.).
- XIV. Gemeine (6 k.).
- XV. Kirchen-Actus (19 k.).
- XVI. Laster.
- × Kirchspielsschulmeisters Person. Titulus im Prot. de annis 1750—1752 (7 k.).
- Kirchspielsschulmeisters dienst (12 k.).
- Des Küsters Person und Dienst (8 k.).

Enam-vähem sarnleb selle kavaga Rannus 1729 peetud üldvisitatsiooni kava, kus ka kindralsuperdent osa võttis majanduslikust visitatsioonist.

„Fragen, welche der Landrath und Oberkirchenvorsteher bey der General-Kirchenvisitation über das Äussere des Kirchenwesens anzustellen hat.“

- I. Patronus et Compatroni (21 k.).
- II. Kirchenvermögen (7 k.).
- III. Kirchengeräthe (3 k.).
- IV. Kirchen Bau (6 k.).
- V. Pastorats Bau (5 k.).
- VI. Kirchspiels Schulen Bau (8 k.).
- VII. Armen und Hospital (4 k.).
- VIII. Hofes Schule (1 k.).
- IX. Priester Wittwen Land (1 k.).
- X. Besoldung des Pastors (21 k.).
- XI. Kirchspiels Schulmeister Besoldung (8 k.).
- XII. Küsters Besoldung (8 k.).
- XIII. Glockenläuters Besoldung (6 k.).

„Fragen, welche der General Superintendent bey der General Kirchen Visitation über das Innere des Kirchenwesens anzustellen hat.“

- XIV. Pastor eiusque labores (20 k.).
- XV. Gemeinde (6 k.).
- XVI. Kirchen Actus (19 k.).
- XVII. Laster (2 k.).
- XVIII. Kirchspiels Schulmeister Person (7 k.).
- XIX. Kirchspiels Schulmeister Dienst (12 k.).
- XX. Küster, Person und Dienst (8 k.).

„Die in der im Rigischen Gouvernement geschehenen Kirchenvisitation zur Beantwortung vorgelegten Fragen und die auf dieselben sich beziehenden Verordnungen de anno 1777.“ Siin on küsimused 16 liigis (Tit. I—XVI). Sama liigituse alusel rajanevad ka Tartu Ülemkirikueestseisja-ameti Vis. küsimused 1775 ja „Kirchen Visitations fragen von 1775 bis 1777“ (samuti 16 liiki küsimusi).

Peale nende on olemas: „Fragen und Verordnungen der Kaiserl. Dörptschen Commission von dem Herrn Oberkirchenvorsteher Landrath O. F. v. Pistohlkors, dem Herrn Generalsuperintendenten K. Sonntag und dem Herrn Propst Asverus Ao 1804

entworfen“. Von der livländischen Gouvernements-Regierung 7 Julij 1805 s. Nr. 3440 aprobirt. Siin on 17 liiki (tituli). „Fragen und Verordnungen der Kaiserl. Dörptschen Ober-Kirchen-Visitations Commission 1812.“ (Siin on 17 liiki.)

§ 17.

Kirikuvisitatsioonid 1832. a. kirikuseaduse alusel.

1832. a. anti Vene riigi Evangeeliumi-Luteri kirikule uus kirikuseadus, kuna seni maksnud Rootsi kirikuseadust mitte küllaldase täpsusega ei peetud, seda mitmeti püüti omamoodi tõlgendada ja ta ka kõiki uusi aja ja olukorra muutusega esile tulnud vajadusi ei suutnud täiel määral rahuldada. Selle kirikuseaduse järgi (1832. a. väljaanne, § 275) pannakse nüüd ka Eestimaa kindralsuperdendent ametisse, kes on ühtlasi Tallinna toomkiriku ülemõpetajaks.

Püsima jäävad ka (§§ 290, 291) Saaremaa konsistoorium, kelle abipresidendiks on Saaremaa superdendent, ja Tallinna linnakonsistoorium, kuhu kuuluvad kõik Tallinna linna ev.-lut. kogudused peale toomkiriku ja eesti linnakirikusse kuuluvate maakoguduste. Ilmliku konsistooriumipresidendi puudumisel täidab tema aset kindralsuperdendent resp. superdendent (§ 292). Kuna Eestimaal, Liivimaa, Riia linna, Kuramaal, Peterburi konsistooriumil on peale presidendi ja abipresidendi veel 2 ilmlikku ja 2 vaimulikku kaasistujat, on Saaremaa, Tallinna linna ja Moskva konsistooriumil vaid 1 ilmlik ja 1 vaimulik kaasistuja. Praosteid on Ingeris 3, Eestimaaal 8, Liivimaaal 8, Kuramaal 7 (§ 264).

See kirikuseadus sisaldab loomulikult ka otseseid määrusi kirikuvisitatsiooni kohta.

Eriti paistab neis määrustes silma, et siin on kohustuslike kude visitatsioonide arvu tublisti piiratud:

Kindralsuperdendendid ja superdendendid on kohustatud vähemalt 1 kord 6 aasta jooksul visiteerima kõigi praostite endi kogudusi, silmas pidades eriti praostite käitumist ja nende vahkorda oma praostkonna õpetajatega. Neil on õigus ka praostivisitatsioonidel juures olla, kui nad seda tarvilikuks peavad (§ 282). Samuti võivad nad omal soovil, millest nad konsistooriumile ette teatavad, või konsistooriumi korraldusel aeg-ajalt mõnd kogudust ootamatult visiteerida (§ 285). Kindralsuperdendentide ja superden-

tide omi kogudusi visiteeritakse vähemalt kord 6 a. jooksul erilise komisjoni poolt, kelle nimetab konsistoorium (§ 284).

Kogudusi, mis ei allu praostitele, visiteerivad kindralsuperdendid või superdendid; kui kogudused on viimastele raskesti kättesaadavad, teevad konsistooriumid nende visitatsiooni mõnele õpetajale ülesandeks (§ 270, märkus).

Praostid peavad vähemalt kord 3 aasta jooksul kõik oma praostkondade kogudused läbi visiteerima, võimalust mööda kaasa võttes mõne vaimuliku assistendi (§ 270).

Kindralsuperdendi ja praosti kohustuslike visitatsioonide arvu piiramist tuleb peaaegselt nähtavasti sellega seletada, et konsistoorium oli õpetajate ja praostite korrapäraste aruannete läbi koguduste seisukorrast üldiselt informeeritud, oli ka mitut liiki visitatsioone juba olemas, mis üksteist täiendasid, ja koguduste elu hakkas üldjoontes normaalsemalt liikuma.

Ka 1832. a. kirikuseaduse järgi vaadatakse uue õpetaja tutvustamisel kindralsuperdendi või superdendi või praosti poolt läbi võimalust mööda veel kahe kirikuõpetaja assistentsil kirikuraamatud, kirikuarved, koguduseregistrid, kiriku inventar, hooned jms. Selle kohta koostatakse nimestikud, protokoll ja ühine aruanne konsistooriumile (vt. §§ 178—180, 106). Meie nimetame siin niisugust toimingut, nagu me seda juba Rootsi ajal kohtasime, tutvustamiskogudusi-visitatsiooniks.

Ülemkirikueestseisjad peavad § 494 alusel oma ringkonna kirikuid sagedasti visiteerima ja kirikute inventare, hooneid ja muud kiriku omandit revideerima kui ka tarvilikke korraldusi tegema, teostama ülemvalvet kirikupolitsei järele, kuhu kuulub ka hoolitsemine kirikuteede eest. Aasta pärast annavad nad kindralkonsistooriumile aru oma tegevusest ja esitavad üldarve vastava ringkonna kirikute sissetulekutest ja väljaminekutest.

§ 189 järgi on kirikuõpetajad kohustatud koguduseliikmete kodudes lokaalvisitatsioonide pidama usuteadmiste rohendamise ja kõlbla parandamise otstarbel.

Samuti peavad nad maakooles külastama ja noorsoo usulist haridust silmas pidama.

Kõnesoleva kirikuseaduse 1901. a. väljaandes, mille toimetab R. v. Freymann, on X lisandina (lk. 241—258) ära trükitud „Instruksioon kirikuvisitatsioonide jaoks“, mis on kinnitatud siseministri poolt 31. I 1862 ja mis sisaldab 32 §-i ning suure hulga küsimusi. Siin formuleeritakse kõigepealt kirikuvisi-

tatsioonide eesmärk, seletatakse, et visitaatoril tuleb võtta kaasa 2 assistenti kirikuõpetajate hulgast, hädakorral 1. Visitatsioonijumalateenistust tuleb kirikus pidada.

Visitatsiooni erilised toimingud (küsimused jne.) peetagu käärkambris, kui ruum ulatub, õpetaja- või koolimajas, ainult hädakorral kirikus.

Protokoll tuleks kirjutada 3 eksemplaris: koguduse arhiivi jaoks, konsistooriumi arhiivi jaoks ja visitaatori (superdendi või praosti) arhiivi jaoks. Kirjutavad assistendid ja koguduse õpetaja, hädakorral mõni kirikueestseisja või kirikunõukogu kirjatoimetaja, kui see olemas. Vastutav on igatahes visitaator ise. Mis visitaator räägib õpetajaga üksi või mõne koguduseliikmega, ei tule protokoll, vaid saadetakse eriaruande osana konsistooriumile.

Peetakse soovitavaks, et visitaator olgu oma assistentidega nii aegsasti kohal, et ta veel enne jumalateenistust saab tutvuda kirikuarhiiviga, kirikuinventariga, hoonetega ja kirikuvaranduse seisukorraga.

Visitatsiooni-jumalateenistus peetakse üldiselt enamasti kihelkonna peakirikus, harvemini abikirikus. Pärast alglaulu astub visitaator altari ette ja tervitab kogudust, seletades oma tuleku ja visitatsiooni eesmärgi (§ 1). Pärast koguduse õpetaja jutlust kogunetakse katehhisatsiooniks altari ette; esmalt katehhiseerib koguduse õpetaja, siis visitaator ja assistendid. Kus on koole visiteerida, katsutakse koolides õpilasi usuõpetuses. Kus koolide visitatsioon ei kuulu visitaatorile, kogutakse kooliõpilased kirikusse katehhisatsiooniks ja tulemused märgitakse protokollis.

Peale katehhisatsiooni peab visitaator altarist kõne kogudusele ja teatab, kus kohal ja mil ajal visitatsiooniküsimusi esitatakse, kuhu vastusteandjad peavad kokku tulema, ja kutsub üles kõiki koguduseliikmeid, kel midagi on ütelda õpetaja kohta või kirikueestseisuse, jumalateenistuste jms. kohta, tulla kohe peale jumalateenistust käärkambrisse või määratakse neile eriline aeg.

Õhtul peale jumalateenistust on visitaatoril siis kõnelus õpetajaga tema jutlustamisviisi, katehhiseerimismeetodi, edasiõppimise, hingehoiu kohta jne. Kui koolide revisjoni kohta ei ole teisi korraldusi, tuleb visiteerida ka kirikukoolid, mille kohta võib pidada erilist protokollis.

Kus koolisid veel teiselt poolt visiteeritakse, on visitaatorile ikkagi soovitav isiklikult seisukorraga tutvuda, kuid see ei ole

hädavajalik ja piisab üldvisitatsiooni küsimuste vastamistest ja nende ülestähendamisest visitatsiooniprotokollis.

Visitatsiooniküsimused ja küsimuste materjalid on siin selles Instruksioonis trükitud lk. 250—258. Üksikud konsistoriumid on vastavad materjalid kindralkonsistoriumile esitanud ja selle alusel on vastavad materjalid võimalikus täielikkuses kokku võetud. Vrd. näit. „Acta des Oesellschen Ev.-Luth. Consistoriums betreffend eine neue Kirchenvisitations Ordnung 11. X 1857 — 25. V 1862“.

Siin oli Saaremaa superdendi visitatsiooni ajaks ette nähtud, et 7—8 aasta jooksul kõik kogudused on läbi visiteeritud (vt. Saaremaa Kons. A. järjekorranumber 452, vt. ka nr. 261: „Entwurf einer Kirchenvisitations-Ordnung als Instruction für den Herrn Superintendenten dieser Provinz, 27. I 1844 — 27. III 1845“).

Konsistoriumid võivad ette kirjutada need küsimused, mis igal visitatsioonil peavad esinema, või visitaatoritele enestele lubada Instruksioonis antud materjalist üldiste küsimuste kõrval teatavate koguduste jaoks veel erilised küsimused kokku seada. Küsimused on jaotatud siin järgmiselt:

A. Üldisi küsimusi ja küsimismaterjale (küsimisaineid) kiriku (koguduse) ja kirikuvalitsuse kohta. Siin on (vähemalt) 23 küsimust ja küsimisainet. Mõnedest küsimisainetest võib palju üksikküsimusi moodustada. Uute küsimisainetena võiks selles liigis märkida uut kirikueestseisust, kirikunõukogu, kirikuvanemaid, kirikukonvente jms. ja Abikassa abiseltse, Piibliseltsi ja misjonitöö toetust.

B. Õpetaja ametipidamise kohta (8 üldküsimust).

1. Jumalateenistus (18 küsimust ja küsimisainet). Uue küsimisainena oleksid eriti mainida palvemajad väljaspool kirikut, eriti vennastekoguduse omad, valve nende järele jne.

2. Ristimine (6 küs.).

3. Leeritamine (10 küs.).

4. Piht ja kommunioon (15 küs.).

5. Kihlus ja kopulatsioon (4 küs.).

6. Matus (6 küs.).

7. Vandestamine (2 küs.).

8. Kodu- ja koolikülastused (7 küs.).

9. Eriline hingehoid ja kirikukari (14 küs. ja küsimisainena kirikuõpetaja isiklik käitumine ja tegevus).

Siin on juttu ka arstidest, õpetatud ämmaemandaist, haigemajadest kogudustes, vanglatest ja vangide hingehoiust.

C. Kirikuteenijad.

1. Köster (7 küs.).
2. Organist ja kantor, teised kirikuteenijad ja kirikusulased, kellalööjad (3 küs.).

D. Koguduse seisukord.

1. Vaimses suhtes (2 küs. ja 2 küs.-ainet). Rahvaharidus, koolid, raamatud.
2. Usulises ja kiriklikus suhtes (10 küsimust ja küsimisainet). Eriliseks uueks küsimisaineks on siin lahkusud.
3. Kõlblas suhtes
  - a) üldiselt (12 küs. ja küs.-ainet);
  - b) abielus ja koduses elus (9 küs. ja küsimisainet).

Ülemkirikueestseisja-ametid pidid kirikuseaduse järgi, nagu nägime, sagedasti visitatsioonide ette võtma. Tartu-Võru ülemkirikueestseisja-amet on niisuguseid visitatsioonide kuni 1814 resp. 1822 pidanud. 1814 oli esitatud küsimusi kuni 228 (quoad externa ecclesiae). Ka visitatsioonid 1814 kuni 1822 toimusid õieti juba praostivisitatsioonidena, kuna puudusid ülemkirikueestseisja-ameti ilmlikud liikmed. Neil esitati vaid 98 küsimust, enamasti quoad externa ecclesiae (vt. Programm für Kirchenvisitationen durch das Ober-Kirchen-Vorsteher-Amt, 1898—1901 (T-VÜkeA, Pakk 1:1750—1901).

1898 tegi Tartu-Võru Ülemkirikueestseisja-amet ettevalmistusi, et uuesti hakata visitatsioonide pidama, kuid nüüd juba erakorraliste visitatsioonidena (visitationes speciales). Seda põhjendati siis esitises konsistooriumile. Seletati näit., et veneõigeusu levimise läbi aastal 1845 ja 1846 on luteri kiriku sissetulekud maadelt ja maksude poolest muutunud.

Et rahvuslastel on elav soov omandada pärismatusekohti, tuleb surnuaegade tarvitamist senisest hoolikamalt korraldada ja samuti pärismatusekohtade eest laekuvate summade kasutamist.

Et rahvakool on riigistatud, on maapäev soovi avaldanud, et ülemkirikueestseisjad ja kirikueestseisjad nüüd püüaksid edendada koduõpetust ja ettevalmistust leeriõpetusele.

On tarvis püüda parandada kiriku- ja kihelkonnakonventide koosseisu.

Aja jooksul on kasvanud uute kasulikkude korralduste tarvidus kihelkonnis, nagu kiriklik vaestehoolekanne, kihelkonna post, kihelkonna arst, hospital ja teised hügieenilised korraldused.

Ka vastavad visitatsiooniküsimused olid välja töötatud ja konsistooriumile esitatud palvega arvamist avaldada. Konsistoorium oli kirjas 16. IX 1898 nendega üldiselt nõus, leidis vaid üksikute küsimuste kohta, et on mindud liiga sisekiriklikule alale. Küsimuste liigid on:

- I. Bestand des Kirchspiels (küs. 1—8).
- II. Gottesdienst (9—17).
- III. Kirchhof (18—29).
- IV. Kirchliche Gebäude (30—34).
- V. Kirchen-Wege (35—41).
- VI. Kirchen-Eigenthum (42—62).
- VII. Einkünfte des Predigers und der Kirchendiener (63—69).
- VIII. Hausunterricht und Vorbereitung der Konfirmanden (70—75).
- IX. Kirchendiener (76—83).
- X. Kirchliches Armenwesen (84—92).
- XI. Kirchen- und Kirchspiels-Konvente (93—101).
- XII. Wohlfahrts-Einrichtungen (102—107).

Mõningaid küsimusi on pliiatsiga parandatud ja samuti nende numeratsiooni. Sel parandatud kujul on küsimused siin arvestatud.

Tartu-Võru Ülemkirikueestseisja-amet pöördus samas asjas ka Pärnu-Viljandi Ülemkirikueestseisja-ameti poole. Pärnu Ülemkirikueestseisja-amet vastas 12. XI 1898, et ta kavatses tulevas mais Helmes kirikuvisitatsiooni pidada.

Tartu-Võru Ülemkirikueestseisja-amet korraldas 27., 28. okt. 1898 Maarja-Magdaleenas erivisitatsiooni. Aegsasti oli kirikueestseisjale, kihelkonnaeestseisjale ja kohalikule õpetajale sellekohane teade saadetud ja konvent teiseks visitatsioonipäevaks kokku kutsutud. Kirikueestseisjale saadeti küsimuste nimestik, et ta õpetajaga nende vastamist ette valmistaks. 3. ja 4. novembril oli erivisitatsioon Nõos. 1899 visiteeriti Antsla, Kanepi, Tartu-Maarja, Torma-Lohusuu. Visitatsioon kestis 2 päeva, ainult Torma-Lohusuu 3 päeva. Visitatsiooni viimasel päeval kutsuti kokku kiriku- ja kihelkonnakonvent, millest osa võtsid mõisade esindajad, koguduse saadikud, vöörmüürid, kogudusevanemad ja mis peeti ülemkirikueestseisja juhatusel

(vt. Tartu-Võru Ülemkirikueestseisja-ameti teated maanõunikkude kolleegiumile 24. XI 1899, nr. 573).

1900 visiteeriti Äksi, Rannu, 1901 Karula, Hargla (vt. Tartu-Võru Ülemkirikueestseisja-ameti kiri maanõunikkude kolleegiumile 24. IX 1901, nr. 382).

V peatükk.

Koolivisitatsioonid ehk -revisjonid meie maal.

§ 18.

Koolivisitatsioonide korraldus Liivimaal.

Nagu me mitmeti oleme näinud, on vanemast ajast saadik kirikuvisitaatori ülesandeks muuseas olnud ka usuõpetuse ja koolide seisukorda järele katsuda ja usuteadmiste ning koolide edendamise eest hoolt kanda.

Meie üldvisitatsiooni-küsimuste hulgas oli ka üksikuid küsimusi katekismuse õpetuse ja koolide kohta. Aga tõusis küsimus, kas neist üksikutest küsimustest piisab koolide asutamiseks, elutamiseks ja edendamiseks eriti maal.

Me nägime, kuidas meie maal kiriku-üldvisitatsioonist erilisel olukorral ülemkirikueestseisja-ameti visitatsioon täienduseks välja kasvas ja selle kõrvale astus, tehes suuremas ulatuses tegemist eriti väliskirikliku olukorra kontrollimise ja parandamisega (quoad externa ecclesiae).

Ka koolide korraldamise asjus anti neile ülesandeid. Seda näitab näit. kindralkubermangu-valitsuse poolt „Ülemkirikueestseisja-ametile 30. VIII 1774 antud instruksioon“ (§§ 18, 19, 21, 23, 24).

Vastavalt andis Riia asehaldurivalitsus (G. v. Browne) 1. dets. 1785 ülemkirikueestseisjatele kindralsuperdendi ettepanekul eeskirja revideerida koolisid, kõrvaldada puudusi ja koolid kindlale järjele tõsta.

Kindralsuperdent oli teatanud, et õpetajate ja praostite aruannete järgi käiakse paljudes kohtades vähe koelis või mitte sugugi, sest küla- ja kiriku- (kihelkonna-)koolidel ei ole tarvilisi hooneid või kõlvulisi koolmeistreid.

Õpetajad annavad iga aasta sellekohase aruande vastavale ülemkirikueestseisja-ametile, kuid sealtpoolt ei astuta vajalikke samme mõisaomanikkude suhtes, kes ei täida koolide kohta antud

tulusaid määrusi (vt. P a l a m u s e kirikukonvendi protokoll 21. III 1786 lisadega koolide asjus või samasugune Kursi kirikukonvendi protokoll 20. III 1786 (T-VÜkeA 37 — IX — 5. 2, P. 81).

Antud eeskirja kohaselt asusid ülemkirikueestseisjad koolide visitatsioonile a. 1786, andes kohalikule kirikueestseisjale ja õpetajale visitatsiooni aja teada ja käskides kõik kihelkonna mõisaomanikud ja mõisarentnikud kirikukonvendiks kokku kutsuda, enamasti kästi ka kirikuvõõrmündrid ja koolmeistrid kohal olla. Määratud ajal ilmus vastav ülemkirikueestseisja (Tartu-Võru ringkonnas oli see maanõunik ja ülemkirikueestseisja vabahärra von Loewenwolde) vastava kihelkonna õpetajamajasse, kus algas koolide seisukorra uurimine, kusjuures ülemkirikueestseisja esitas rea sellekohaseid üldisi küsimusi (enamasti arvult 10) eeskätt kirikueestseisjatele ja õpetajale koolide olemasolu, koolimajade kõlblikkuse, koolmeistrite, nende tegevuse ja palga kohta; muuseas küsiti ka, kas mõisapidajad käivad 1765. aasta 18. aprilli koolipatendi määruste järgi. Selle järele selgitati kooliolusid kihelkonna üksikute mõisade alal. Siis peeti kirikukonvent, kus visitaator avaldas oma nõudmisi ilmsikstulnud puuduste kohaselt; nii seletati, et koolmeistriamet ja köstriamet peavad lahus olema, koolmeistrile tuleb kindel ülalpidamine ja palk määrata, 1765. a. 18. aprilli koolipatendi kohaselt peavad mõisade poolt iga-aastaselt detsembrikonvendid sellekohased aruanded koolide asjus esitatama ja need ülemkirikueestseisja-ametile saadetama.

Kohalik õpetaja peab omalt poolt aruande esitama koolide tegevuse kohta, peab lapsi mitte ainult katsuma, vaid püüdma neile ka selgeks teha, kui kasulik on kooliskäimine; õpetajal tuleb iga nelja nädala jooksul mõisa- ja külakooli külastada ning vaadata, kas lapsed on kõik kohal ja kas neid tarvilisel viisil õpetatakse.

Ära kuulunud visitaator ülemkirikueestseisja seletused ja nõudmised, võttis konvent esildatud küsimustes seisukoha ja tegi oma otsused, silmas pidades visitaatori nõudmisi.

Tartu-Võru ringkonna vastavate kihelkondade koolide kohta on 1786. aastast sellekohased koolivisitatsiooniprotokollid R. Keskarhiivis säilinud (T-VÜkeA: 37 — IX — 5. 2, Pakk 81), ja nimelt Antsla, Hargla, Kanepi, Karula, Kodavere, Kursi, Maarja-Magdaleena, Nõo, Otepää, Palamuse, Puhja, Põlva, Rannu, Rõngu, Rõuge, Sangaste-Laatre, Torma-Lohusuu, Vastseliina, Võnnu, Äksi kohta (20 kihelk. ja 2 abikihelkonda).

Nii astusid siin kiriku üldvisitatsiooni kõrvale erilised koolivisitatsioonid koolide korraldamise ja kindlustamise otstarbel; need visitatsioonid olid esiotsa veel erakordsed ja tegid tegemist enam koolide välise seisukorra selgitamise ning parandusega ja toimusid juba olemasolevate kirikuorganite kaudu.

Linnades läks koolide visitatsioon ja järelevalve ilmlikkude organite kätte.

19. sajandi alul asutati Tartu ülikooli juurde Kooli Komisjon kooliasjade valitsemiseks. Selle liikmeiks olid 7 korralist professorit eesotsas rektoriga. Koole peab 2 korda aastas revideeritama ülikooli vaheaegadel. Ülikool nimetab gümnaasiumi- ja kreiskooli-õpetajad ja kinnitab kihelkonnakooli-õpetajad. Kooli Komisjon tegi ka ettepaneku asutada Liivimaal rohkesti (122) kihelkonnakoole ja allutada ülikoolile.

Ülemkonsistoorium soovitas maakoolide juhtimise jätta tema kätte, kusjuures ülemkirikueestseisja-ameti ülesandeks oleks hoolitseteda koolide majandusliku külje eest.

1803. a. esitasid kirikuõpetajad Kooli Komisjonile aruandeid koolide kohta, vastates trükitud küsimustele (ÜAKo.K nr. 506, 506^a).

Maapäev (1806) lükkas Kooli Komisjoni ettepaneku tagasi. Koolid linnades allusid ülikoolile. Neid peab kaks (2) korda aastas revideeritama.

Näit. suvel 1805 võttis prof. R a m b a c h Kooli Komisjoni ülesandel ette koolivisitatsiooni-reisu läbi Liivimaa linnade; Eesti alal peatus ta Viljandis, Valgas, Võrus ja Pärnus. Ta esitas siis tabelid ja visitatsioonide aruande Kooli Komisjonile (vt. ÜA Kooli Komisjon, nr. 522. 523).

1816 visiteeris B ö h l e n d o r f f Valga, Pärnu ja Viljandi koole Liivimaa eesti alalt (ÜA: Kooli Komisjon nr. 537, a. 1816).

Kirikutegelased, nagu juba kindralsuperdent S o n n t a g, ja siis Liivimaa sinod jõudsid arusaamisele ning avaldasid soovi, et rahvakoolide jaoks tarvis luua veel eriline valitsusasutis. See jäaks ligidasse ühendusse kirikuvalitsus-aparaadiga, moodustaks aga omaette hoolekande-ühiku. Kiriku üldvisitatsiooni kõrvale astuksid seega täienduseks erilised korralised koolivisitatsioonid ja -revisjonid koolide sisemise ja välise seisukorra selgitamise ja paranduse otstarbel. Liivimaa maapäev tegigi 1839. aastal otsuse, et iga ülemkirikueestseisja-ameti juurde luuakse maakoolide jaoks kreisi-maakoolivalitsus (Kreislandschulbehörde), mis koosneb ülemkirikueestseisja-ameti liik-

meist ja kahest ilmlikust ja vaimulikust koolirevidendist, kelledest ilmlikud valitakse maapäeva ja vaimulikud kirikuõpetajate poolt. Liivimaa eesti alal olid Tartu-Võru ja Pärnu-Viljandi Ülemkirikueestseisja-amet.

Ülem instants maakoolide valitsemises on ülem-maakoolivalitsus (Oberlandschulbehörde), mis koosneb kõigist 4 ülemkirikueestseisjast, kindralsuperdendist, asjatundjast koolinõunikust ja õigusteadusliku haridusega sekretärist. Kubermanguvalitsus kinnitas ja avaldas selle otsuse 1840. a. 4. apr. patendis.

Olgu tähendatud, et ülem-maakoolivalitsusel oli õigus ka ise korraldada revisjone oma koolinõuniku kaudu, kus ta seda tarvilikuks pidas (vt. „Instruction für Einrichtung und Verwaltung der Livländischen Landschulen evangelisch-Lutherischer Confession. Auf Grund von §§ 645—657 der Livländischen Agrar- und Bauer-Verordnung von 1849 und früherer Verordnungen“, 1851, lk. 7, § 19; vt. ka „Instruction für die Livländischen Landschulen ev. Lutherischer Confession“, Riga, 19. VII 1874, § 78).

Juurde loodi siis veel alama asutisena kihelkonna-koolivalitsus (Kirchspiels-Schulverwaltung), mis koosneb ühest kirikueestseisjast eesistujana, kohalikust kirikuõpetajast ja kihelkonnakooli-õpetajast ja siis veel ühest kõigi kirikuvöörmündrite ja koolivanemate poolt valitud kihelkonnakoolivanemast. Valvet kodu- ja vallakooliõpetuse järele teostavad kirikueestseisja (quoad externa scholae) ja kirikuõpetaja (quoad interna scholae). Kirikuõpetaja külastab vähemalt kord kuus koole.

Need kirikuõpetaja koolikülastused ehk koolivisitatsioonid on koolide suhtes umbes sedasama, mis on kodude ja külade suhtes kohaliku kirikuõpetaja lokaalvisitatsioonid. Meie seesuguseid lokaalvisitatsioone järgnevas osas üksikult ei registreeri. Siin mainime vaid seda, et selliseid koolivisitatsioone on hästi üles märgitud näit. Nõo kihelkonna koolide visitatsioonil sügisel 1858 (vihk Kog. A): „Nüggens Kirchen und Schulconvents-Protocolle vom Jahre 1839 an“.

Campehausenilt § 342 leiame määruse, et „ülemkirikueestseisja-amet on kreisi-maakoolivalitsusena kohustatud tarvilikul korral (ise) koolivisitatsioone korraldama ja koolirevidentide kaudu soovi mööda korraldada laskma, millisel otstarbel tuleb pidada erakorraline koolikonvent“.

Sääraseid koolivisitatsioone nimetati alguses ka „kooliinspeksioonideks“, nagu ka koolikatsujaid kooli-inspektori-

teks. Pärastpoole esineb eriti koolirevisjoni ja koolirevidentide nimetus koolivisitatsiooni (ja koolivisitaatori nimetuse) kõrval.

Juhtuvatel kordadel on ülemkirikueestseisja-ameti liikmed ise koolivisitatsiooni pidanud. Nii pidas 4. mail 1860 Antslas ülemkirikueestseisja-ameti kui kreisi-maakoolivalitsuse korraldusel koolivisitatsiooni selle ülemkirikueestseisja-ameti ilmlik assessor (assessor nobilis parun Maydell Krüüdneri mõisast) ja vaimulik assessor (assessor ecclesiasticus praost A. H. Willigerode Tartu-Maarjast), sest juhtus, et mõlemateks tolaeagseteks koolirevidentideks olid sama Antsla koguduse kirikueestseisja ja õpetaja.

Enamasti aga on koolivisitatsioone ehk koolirevisjone korraldatud Liivimaal koolirevidentide kaudu.

„Liivimaa Lutheri usu Maakoolide Säädus“ juulikuust 1874 määrab § 71: „Rüütli kogu ja konsistooriumi poolt äravalitsetud Maakooli revidentid peavad omas maakondades kolme kuni kuue aasta sees kõik koolid läbi katsuma.“

Liivimaa kreiskoolirevidentide instruksioon 20. I 1877 määras, et revideeritakse I. Koduõpetust, II. Koolide korraldamist ja valitsemist, III. Koolide tööd ja tulemusi. Reeglipäraselt revideerib ilmlik koolirevident koolide korraldust ning valitsust, aga koduõpetust ja koolitööd ja tulemusi vaimulik koolirevident (§ 6). Neljakümnendail aastail olid näit. Tartu ringkonna vaimulikuks koolirevidendiks Laiuse õp. Jannau, Võru ringkonnas Põlva õpetaja Schwartz.

Harilikult määras iga kreisi-maakoolivalitsus teatava turnuse korras kindlaks, kui palju ja missuguste kihelkondade koolid selles kreisis revideerimisele tulevad (§ 7).

Sellest teatatakse vastavate kihelkondade õpetajatele, et nad selleks päevaks koolialise noorsoo kokku kutsuksid, ja kirikueestseisjale, et ta visitatsiooni lõpuks koolikonvendi kokku kutsuks. Need teadaanded kandsid, samuti nagu kirikukatsumistel, „notifikatsiooni“ nimetust.

Tartu ja Võru praostkonnas peeti neid koolikatsumisi kuni 1881 kirikutes, teistes kreisides koolides.

19. I 1881 kirjutas ülem-maakoolivalitsus Tartu kreisi maakoolivalitsusele ette edaspidi koolikatsumisi pidada koolides ja Võru kreisi maakoolivalitsusele sedasama, aga lisandusega, niipalju kui võimalik silmas pidades, et Võru praostkonnas oli 17

kihelkonda 244 vallakooliga ja 20 kihelkonnakooliga, kusjuures Põlvas, Rõuges, Võnnus oli igaühes 24 kooli (vt. RKA T-VÜkeA: 37 — XI — 4, 2 P. 25 „Kirjavahetus“).

Kirikusse tuli peale laste, koolmeistrite, koolivanemate, kirikuvõõrmündrite kokku ka lastevanemaid ja teisi koguduseliikmeid. Koolirevidendid (resp. ülemkirikueestseisja-amet kui kreisi-maakoolivalitsus või selle assessorid, praost ja maakohtunik) kogunesid kiriklasse ja astusid seatud ajal ühes kohaliku õpetajaga, vahest ka kirikueestseisjaga kirikusse, kus toiming algas koguduse ja laste vaimuliku lauluga; vaimulik revident pidas kohase kõne vanematele ja lastele altaris, järgnes katsumine; toiming lõppes palvega ja õnnistusega.

Revidendid koostasid tabeli katsumise tulemuste kohta („Sentiment“) koolide järjekorras: lugemises, katekismuses ja laulmises. Visitatsiooni viib lõpule järgnev koolikonvent kohaliku kirikueestseisja juhatusel. Kujunes kombeks, et siin muude küsimuste kõrval (vt. Campenhausen § 147, 2) vastati küsimused, mis ülemmaakoolivalitsus oli üles seadnud koolirevidentidele antud instruksioonis, alates 1845. Lehekülje ühel poolel olid küsimused, seal kõrval antavad vastused tühjaks jäetud poolel.

Küsimused liigitati mõni aeg järgmistesse liikidesse: Art. I. Kodune õpetus, II. Külakoolid, III. Õpilased, IV. Õpetamine ja distsipliin, V. Õppevahendid, VI. Koolmeistrid, VII. Valve koolide järele, VIII. Kihelkonnakoolid.

Näit. 1853 oli küsimusi 66. Pärast trükiti niisugused küsimustelehed.

1874 oli liigitus:

- I. Küsimused koduse õpetuse kohta (1—4).
- II. Külakoolide kohta (5—29).
- III. Kihelkonnakoolide kohta (30—49).

Peeti ka koolmeistritega katsumisi üksikuis aineis (piiblikohtade ülesotsimine, loetu sisu kokkuvõte, piiblitlugu, raskemate kirikuviiside tundmine, kirjutamine, rehkendamine, ristiusu peaõpetused). Koolirevidendid esitavad koolikonvendile katsumise tulemused ja teevad neist tarvilikke järeldusi ning ettepanekuid ja võtavad vastu koolikonvendi soovisid ja ettepanekuid edasiandmiseks kreisi-maakoolivalitsusele. Koolirevidentidel endil neil koolikonventidel hääleõigust ei ole (vt. 1874. a. instruksioon, § 73). Koolirevidendid saadavad kreisi-maakoolivalitsusele ühes kooli-

visitatsiooni-(revisjoni-) protokolliga oma aruande, koolikonvendi algkujulise protokoll (kohaliku koguduse arhiivi jääb koopia, vt. 1874. a. instruksioon, § 73) ja tabelid, mõnikord ka kihelkonnakooli õpilaste kirjatööde ja jooniste jms. proovisid vastavate õpilaste allkirjadega.

Niisuguseid Liivimaa eesti ala koolivisitatsiooniprotokolle ja aruandeid on eriti säilinud RKA-is Tartu-Võru ÜkeA-is: a. 1841—1860 (37 — XI — 4. 1, Pakk 20), a. 1861—1882 (37 — XI — 4. 1, Pakk 21).

Missuguste kihelkondade koolide visitatsiooniprotokolle leidub ja mis aastast, seda leiame visitatsiooniprotokollide väljantavas nimestikus kihelkondade järjekorras.

Pärnu-Viljandi ÜkeA 1807—1916 Keskarhiivis koosneb vaid üksikuist arveist, kirjadest jms. Koolide kohta on I pakis hoopis vähe andmeid (vt. näit. Põltsamaa „Eduardi kool“), revisjoni andmeid ei ole üldse; mainida võiks, et 28. IV 1914 (nr. 3341) teatab maanõunikkude kollegium kreisi-maakoolivalitsusele, et Pärnu-Viljandi kreispäev on 3 järgnevas aastaks uuesti valinud Pärnu kreisi jaoks ilmlikuks koolirevidendiks parun Stael v. Holsteini ja asemiku, Viljandi kreisi jaoks koolirevidendiks F. v. Siversi ja asemiku (II pakk).

Pärnu-Viljandi kreisi-maakoolivalitsuse koolivisitatsioonide kohta võime osalt andmeid saada mõnede vastavate koguduste arhiivist; eriti tuleks mainida Paistu koguduse arhiivis olevat sellekohast raamatut: „Tabellarisches Special-Verzeichniss des Schulbestandes und der Schulleistungen in dem Fellinschen Sprengel“. See raamat on peetud Viljandi ringkonna vaimuliku koolirevidendi, Põltsamaa õpetaja E. H ö r s c h e l m a n n'i poolt. Raamat on sisse seatud a. 1848, sisaldab kuni lk. 226 eriti 1854. a. kohta andmeid kõigis 8 kihelkonnas olevate koolide ja nende seisukorra, koolmeistrite ja nende oskuste, proovileksioonide ja palga kohta, samuti märkusi koolitabelite suhtes. Lk. 235—252 leiduvad aruanded kõigi selle praostkonna kihelkondade koolikonvendi protokollidest, kooli tabelitest ja eripealkirjade all aruanded koolirevidentide poolt peetud koolirevisjonidest neis kihelkonnas aastast 1861—64. Alguses on koolirevidendid iga aasta kõigi 8 kihelkonna koolid läbi katsunud, aga alates 1861 on nad revisjoni nii korraldanud, et nad iga 2 aasta sees kõik kihelkondade koolid on läbi katsunud.

Kihelkonnad on: Viljandi, Suure-Jaani, Helme, Kolga-Jaani, Põltsamaa, Paistu, Pilistvere, Tarvastu.

Kreisi-maakoolivalitsus vaatab läbi kooliaruanded ja peetud revisjonide aruanded oma varasuvisel plenaaristungil, teeb neist tarvilikke otsuseid ja saadab materjalid oma aruandega kuni 1. augustini Ülem-maakoolivalitsusele.

Sügisese plenaaristungil määratakse muuseas kindlaks järgneval talvel ettevõetavad revisjonid ja antakse tarvilikku juhatust kihelkonna-koolivalitsustele ja koolikonventidele. Vaheajal võib kiire iseloomuga küsimusi otsustada Ülemkirikueestseisja-amet kreisi-maakoolivalitsusena.

Ülem-maakoolivalitsuse koolinõunikud annavad omalt poolt kokkuvõtliku aasta-aruande Liivimaa koolide olukorrast vastaval aastal. Ülem-maakoolivalitsus laskis hiljemini vastavad aruanded trükkida. Kõik need aruanded räägivad 1) maakooliõpetajatest, 2) koolirevisjonidest, 3) kooliaruannetest, 4) koolitabelitest (vt. RKA T-V ÜkeA, 37 — XI — 4. 1, P. 22, a. 1848—1885). Ülemkirikueestseisja-amet saatis aruande maanõunikude-kolleegiumile Liivimaa küla- ja kihelkonnakoolide seisukorra kohta (1850—59).

§ 19.

Koolikatsumistest Eestimaa.

Eestimaa oli maakoolide valitsemises ülemaks instantsiks Ülemkoolikomisjon (ehk „Ülem Maakoolikohus“), mis koosneb rüütelkonna peamehest eesistujana, 4 ülemkirikueestseisjast ja Eestimaa kindralsuperdendist.

Juurde tulid siis veel Seminaride Kuratooriumi esimees ja riigivalitsuse poolt siseministri kaudu määratav liige.

Ülemkoolikomisjonile allusid Viru, Harju, Lääne, Järva maakonna kreisi-koolinõukogud ehk kreisi-koolikomisjonid. Nende kooli-nõukogude ehk kreisi-koolikomisjonide liikmeteks olid: ülemkoolikomisjoni poolt määratav inspektor ehk revident, kes oli nõukogu juhatajaks, 2 kirikueestseisjat¹⁾, keda valib kreisi kirikueestseisjate kogu, konsistoriumi määratav vaimulik liige, 2 kihelkonnakohtu kaasistujat

¹⁾ P. Põllu „Eesti kooli ajaloos“ on kreisi-koolinõukogu, nagu ka kreisi-maakoolivalitsuse liikmete suhtes juhtunud ebatäpsusi (vt. lk. 91. 116 j.).

(talupoega). Alam instants oli kohalik kihelkonna-koolivalitsus ehk -koolikomisjon, mille esimeheks oli kihelkonna kooli-inspektor ehk kihelkonna koolirevident, keda valib kirikukonvent oma liikmete hulgast, liikmeteks üks kohalik kirikueestseisja, kohalik kirikuõpetaja, 1875. aastast alates ka üks talurahva esindaja, kelle valisid kihelkonna vallavanemad.

Koolisid katsus kreisi-koolikomisjon. Koolikatsumisi nimeatakse siin koolirevisjonideks, aga ka koolivisitatsioonideks. Kreisi-koolikomisjon visiteerib enamasti iga aasta mõne kihelkonna koolisid. Näit. revideerisid Vormsi koole Läänemaa kreisi koolirevidendi aruande järgi (1. juunist 1876) 2 kreisi-koolikomisjoni liiget.

Järvamaa kreisi koolirevidendi aruande järgi jaotasid õppeaastal 1875/76 kreisi-koolikomisjoni liikmed omavahel visiteeritavate kihelkondade koolid sel viisil ära, et parun Toll ja praost Hoffmann visiteerisid Paide ja Anna kihelkonna koole, kuna koolirevident Baranoff ja par. Rosen revideerisid Peetri kihelkonna koole.

Korraliste koolikatsumiste kõrval võeti juhtuva vajaduse puhul, näit. koolmeistri juures esiletulnud puuduste ja eksimiste pärast, ette ka erakorralisi, millede pidamine ei olnud ette teatatud.

Korralise katsumise algul pidas kreisi-koolikomisjoni vaimulik liige kohase kõne, siis lasti koolmeistril katehhiiseerida ning katsuda lapsi ja selle järele katsusid kreisi-koolikomisjoni liikmed.

Pärast ühe kihelkonna koolide katsumist peeti koolikonverentsi ühes kihelkonna-koolikomisjoniga, vastavate koolmeistrite ja koolivanemate (vahest ka kirikuvõõrmündrite) juuresolekul. Siin anti vastuseid ja seletusi vastavate koolide, koolmeistrite ja laste kohta ja tehti otsuseid ja tarvilikke järeldusi.

Kreisi-koolikomisjoni revident esitas siis aruande koolide ja katsumise kohta Ülemkoolikomisjonile (määruse järgi maikuu ja novembris), arvestades ka neid aruandeid ja statistilisi andmeid, mida pidid esitama kihelkondade koolikomisjonid kreisi-koolikomisjonile koolide seisukorra ja tegevuse kohta aprilli keskel ja 1. oktoobriks. Ülemkoolikomisjoni esimees esitab iga aasta alul aruande haridusministrile.

Keskarhiivis on rida aruandeid peetud koolirevisjonide kohta Eestimaal säilinud E. Ülemkoolikomisjoni arhiivis peaaegselt sissetulnud kirjade raamatuis.

Raamatus „Eingegangene Sachen der Oberschulcommission 1880“ (nr. 63) on ka „Anleitung für die von den Kreis-Schulcommissionen vorzunehmenden Revisionen“.

(Keskarihiivis antud seletuste järgi ei ole Eestimaa kreisi-koolikomisjonide arhivaalsid Keskarihiivis olemas, ei olevat ka selge, kas ja kus neid arhivaale veel leidub. Lubati, et järgnevatel RKA-i inspeksiooni-reisudel seda küsimust püütakse selgitada.)

§ 20.

Usuõpetuse katsumine peale maakoolide venestamist.

1885 alistati koolid haridusministeeriumile ja 1887 loodi rahvakooli-direktorite ja -inspektorite kohad. Ainult usuõpetus jäi veel kirikuõpetajate ja kirikuvalitsuse organite kontrolli alla.

Seniste maakoolide valitsusasutiste tegevust piirati sel määral, et nad sunnitud olid kuni edaspidiseni oma tegevuse seisma jätma. Usuõpetuses jätkas aga kirik ev.-luteriusuliste kooliõpilaste katsumist maarahvakoolides ja n. n. ministeeriumikoolides. Seda katsumist pidid toimetama vastavad praostid ja nende abid.

Selle katsumise jaoks oli välja töötatud eriline „visitatsioonikord“ (ärakiri RAK visitatsioonikordade kogus).

Selle korra §§ 1 ja 2 räägivad ettevalmistusest visitatsioonile: Praost annab kohalikule kirikuõpetajale ja kirikueestseisjale oma tulekust teada ja palub päevad ning tunnid kindlaks määrata, milal saab üksikuid koole koolimajades visiteerida. Ühel päeval ei saa enam kui 2 kooli katsuda. Kohalik õpetaja kutsub kantslist koguduseliikmeid, eriti laste vanemaid, visitatsioonile koolides.

Kirikueestseisja annab eelseisvast revisjonist koolides ametisolevaile isikuile ja mõisapidajaile teada ja hoolitseb, et saadetakse visitaator, tema assistent kohalik õpetaja ja kihelkonnakoolivanem koolist kooli (§ 1). Jõudnud kiriklasse, nõutab visitaator endale tarvilikud nimestikud koolide, usuõpetajate, usuõpetuse raamatute, läbivõetud aine jms. kohta (§ 2). §§ 3 ja 4 räägivad revisjonist. Visitaator peab koolides kohalolijaile lühikese tervituskõne ja laseb siis kohalikul usuõpetajal hariliku hommikupalve pidada. Visitaator ja ta abi katsuvad 1.—3. aastakäigu lapsi piiblilugemises, selle järele katehhisecrib usuõpetaja õpilasi umbes

20 minuti jooksul. Seepeale katsutakse ja hinnatakse laste teadmisi muusikuusuõpetuse aineis.

Iga õpilaste aastakäik saab igas õpiaines ühe hinnangu. Visitaator märgib üles katsumisele tulnud laste arvu igas koolis ja annab pärast toimunud katsumist kohalolijaile katsumise tulemused teada.

Mis visitaatoril usuõpetaja õpetamisviisi ja koolidistsipliini pidamise kohta ütelda on, ütleb ta talle nelja silma all resp. kohaliku õpetaja juuresolekul. §§ 5 ja 6 räägivad visitatsiooni lõppkoosolekust. Peale kihelkonnas olevate koolilaste katsumist kogunevad visitaatorid, kirikueestseisjad, kohalik õpetaja, visiteeritud usuõpetajad, koguduse koolivanemad ja kihelkonna koolivanem õpetajamajasse lõppkoosolekuks, kuhu kutsutakse ka kohalikud mõisapidajad ja koguduse vanemad. Visitaator teeb siin katsumise tulemused ja hinnangud teatavaks, nõuab ilmsikstulnud puuduste kõrvaldamist ja palub edaspidist usuõpetuse soodustamist ja edendamist kohaliku koguduse organite poolt (§ 5). Visitaatorid kirjutavad 3 eksemplaris aruande peetud revisjoni kohta ühes selgitavate lisanditega; 1 eksemplar läheb kogudusearhiivi, teine praostiarhiivi ja kolmas saadetakse aega viitmata Liivimaa konsisooriumile.

Niisugused olid visitatsioonide liigid ja visitatsioonide kohta käivad korraldused Vene ajal.

Vene aeg kestis kuni 1917. Pärast lühikest Saksa okupatsiooni aega a. 1918 järgnes uus Eesti iseseisvuse aeg.

VI peatükk.

§ 21.

Kirikuvisitatsioonid Eesti ajal.

Eesti ajal muutus Eesti kiriku korraldus ka selles osas, mis puutub kirikuvisitatsioonidesse. Kindralsuperdendi asemele on astunud jälle piiskopp, kes on (sega-) konsisooriumi esimeheks ja ülemaks visitaatoriks. Alale on jäänud praostid ja nende kirikuvisitatsioon. Kadunud on ülem-kirikueestseisjad ja nende visitatsioonid, kadunud kiriklikud koolivalitsusasutised ja nende koolivisitatsioonid ja -revisjonid, kadunud ka praostite ja nende abide usuõpetuse-revisjon rahvakoolides.

Murrangu- ja ümberkorraldusaegadel on kiriklikus elus ja koguduste kõlblas-usulises ja majanduslikus elus palju niisugust, mis vajab selgitust ja parandust üldises mõttes ja erilistes küsimustes.

Proovitud abinõuks on kirikuvisitatsioonid. Seepärast töötati ka Eesti ajal välja ja võeti Usuteadlaste konverentsi ja siis IV kirikupäeva poolt 14. juunil 1923 vastu „Kirikukatsumise kava“ ühes „Kirikukatsumise küsimustega“, mis siis uuesti kinnitati 1. nov. 1935 Kirikukogu poolt.

Konsistooriumi ülesandeks on „järelevalve, et kirikukatsumine sünniks Kirikukogu poolt kinnitatud visitatsioonikava järgi“ (E. E. L. u. K. Põhimäärused § 62. 11).

Selle kava järele on visitatsioonid korralised ja erakorralised. Korralisi peetakse igas koguduses võimalust mööda iga viie aasta tagant (senises kirikuseaduses oli öeldud, et määratud ala läbivisiteerimine toimub 5 aasta jooksul kindralsuperdendi poolt ja 3 aasta jooksul praosti poolt). Erakorralisi peab tarviduse nõudel konsistooriumi poolt määratud visitaator (erakorralised on varema-aegsed „speciales“). Visitaatoril peavad harilikus korras 2 vaimulikku ja 2 võõraste koguduste nõukogu liiget kaasas olema.

Eriliseks jooneks on nõukogu osa visitatsioonil. Visitatsiooni algul vastatakse küsimused nõukogus, vaadatakse läbi ametlikud raamatud, arhiiv ja koguduse inventar. Koguduse koosolekul loetakse küsimused ühes vastustega ette ja selgitatakse koguduse elule tähtsaid küsimusi; visitatsiooni lõpul võetakse nõukogu uuel koosolekul katsumise läbi avalikuks tulnud puudusi kõne alla ja peetakse nõu nende kõrvaldamiseks.

Visitatsiooni-jumalateenistusel katsutakse „vähemalt kahe aastakäigu leeritatuid“.

Visitatsiooniprotokollil algkiri jääb koguduse arhiivi, üks ära-kiri saadetakse konsistooriumi ja teine praostkonna arhiivi. (Kavas on ütlema, kes protokollil peab; praostkonna arhiivi läks muidu eksemplar vaid siis, kui oli praostivisitatsioon.)

Kava järgi „annab visitaator kirjalikult oma otsuse katsumise tagajärgede üle ühe kuu aja jooksul kogudusele teada, mis viimasele peab saama ette loetud“. See sobiks kõige enam erakorralisele visitatsioonile; harilikul visitatsioonil tegi varemalt visitaator tavaliselt oma otsused, mis tema võimuses olid, visitatsioonil resp. sellele järgnevail päevil.

Visitatsiooni küsimused on jaotatud liikidesse:

- A. Externa (1—7).
- B. Koguduse vahekord üldkirikuga (8—10).
- C. Õpetaja ja tema töö (11—33. Endise liigituse järgi on see muidugi: Pastor eiusque labores).
- D. Köster ja tema töö. Teised koguduse töötajad (34—41).
- E. Nõukogu (42—50).
- F. Kogudus (51—77).

Loomulikult on suurem osa küsimusi endised. Ühtlasi aga peab visitatsioon silmas pidama just oleviku erilisi olukordi, mis vajavad parandust või abi või ergutust. Käesolevad küsimused arvestavad ka niisuguseid olukordi Eesti kirikus ja kiriku-, kõlblas ja usuelus.

Küs. 4 käib: Kas on kirikumaad tarvitada?

Kahjuks on ainult sellest küsimusest üksi liiga vähe kohaliku seisukorra selgitamiseks.

32. ja 39. küs. pärivad järele, kas ametikandjad õpetaja ja köster saavad koguduse poolt määratud palga ja maksud korrapäraselt kätte. Selgitamata jääb, missuguse palga ja missugused maksud. Kirikliku, majandusliku ja vaimuliku elu vapustuse aegadel on visitatsioonidel püütud ka kiriku ja õpetaja majandusliku elu seisukorda selgitada, parandada, kindlustada, selle juures oleks aga muidugi esimesel kohal pidanud seisma koguduse vaimuliku elu ülesehitus.

Teine nõrk külg kiriku korralduses oli üksikkoguduse vahekord üldkirikuga; sellest räägivad küs. 8—10.

Küsimus 61 küsib, kuidas on usuõpetuse andmine koguduses korraldatud. Peaks arvama, et ei oleks ülearune ka selgitus ja informatsioon selle kohta, missugustes koolides kihelkonnas antakse usuõpetust, kes seda annab jms.

Ajakohaselt küsitakse kirikulaulukoori järele (37), „teiste vaimulikkude töötajate“ järele (41), armastuse ja misjonitöö (58), lahkuskude (73), teiseusulistest (76) ja vennasteseltsi liikmete järele (75). Enam küsimusi on nõukogu koosseisu ja töö kohta (42—50).

Olgu veel tähendatud, et kiriku koguduste, kiriku juures asuvate kiriklike organisatsioonide ja praostkondade majapidamise revideerimiseks, neile nõu andmiseks ja mõningate Konsistooriumi ja nende vahel tekkivate majandusküsimuste selgitamiseks võib Konsistoorium ametisse seada revident-instruktooreid Kon-

sistoriumi poolt antavate juhtnööride alusel (Põhimäärused § 116, vt. ka § 152).

Enne kirikukogu kokkuastumist oli niisuguseid revideerimisi Konsistoriumi ülesandel toimetanud mitmetes kogudustes konsistoriumi majandus-sekretär.

Revident-instruktorite mainitud ülesanded tuletavad meelde endisi majanduslikke visitatsioone. Lõplikult selgub see antavatest juhtnööridest.

* * *

Meie silmade eest on üldjoontes mööda läinud ristiusu kiriku igivana korraldus, mis on püsinud ajanõudeile vastavalt enam kui 1500 a. jooksul. Kui kirikuvisitatsiooni tähendus ei oleks suur, siis ei oleks ta suutnud nii kaua tarvitusel püsida. Kiriku languse-, ülemineku-, murrangu- ja ümberkorraldamisaegadel on üheks tervendamisvahendiks, üheks tervemate jõudude koondamise ja haiguseidude allasurumise abinõuks olnud kirikuvisitatsioon. Kirikuvisitatsioonide langusajad, ühte sattudes kiriku enese langusega, on ühtlasi olnud kiriku enese langusaegadeks.

Kirikuvisitatsioonides peegeldub teatava aja ja koha kiriklik, kõlblas ja usuelu. See asjaolu elustab meis soovi, et meil käepärast oleksid kõigi aegade ja maade kirikuvisitatsioonide kohta sisulised teated ja andmed, et meil oleks olemas ristikiriku ja kristliku elu arengu kohta parimaid ajaloolisi allikaid. Aga niisugused mõtted ja soovid viivad meid kaugele unistuste valda.

Meie maa kirikuvisitatsioonide ajalugu on meile üldiselt näidanud ja selgitanud, mis ajajärkudel meie maal on toimunud kirikuvisitatsioonid ja missugusel viisil ning otstarbel ristiusu algusest kuni käesoleva ajani, et suudaksime õieti aru saada, mõista ja hinnata säilinud visitatsiooniprotokolle ja nende sisu.

Eestlaste väikesel maal rajati ristiusu kirik alles 13. sajandi I poolel ja järgneva aja jooksul hakati pidama ka kirikuvisitatsioone.

Eesti rahvas on ka kirikuvisitatsioonide, selle igivana kirikliku institutsiooni mõjusid tunda saanud, kuigi mitte päris pideval kujul. Oleks meil olemas kõigi siin peetud visitatsioonide protokollid, oleks meil üks liik parimaid kirikuloolisi allikaid võimalikus täielikkuses.

Missugused visitatsiooniprotokollid meil aga tõeliselt on säilinud, kus nad praegu asuvad ja missuguste visitatsiooniprotokollide kohta, mis praegu puuduvad, on säilinud teateid, et nad kord on olemas olnud, seda tuleks eriliselt käsitleda.

Lühendid,
mis esinevad tekstis ilma seletuseta.

AR. = Akten und Rezesse der livländischen Ständetage, Bd. 3, 1910.

EKA = Eestimaa Konsistoriumi Arhiiv (Riigi Keskarhiivis).

Kk = käsikiri, manuskript.

Kog. A. = Koguduse Arhiiv.

RA = Ristiusu Arkeoloogia.

RAK = Ristiusu Arkeoloogia Kabinett.

RKA = Riigi Keskarhiiv Tartus.

T-VÜkeA = Tartu-Võru Ülemkirikueestseisja-ameti Arhiiv.

Õ. E. S. = Õpetatud Eesti Selts Tartus.

ÜIR = Ülikooli Raamatukogu.

Referat.

Die Kirchenvisitationen im Lande der Esten von der ältesten Zeit bis zur Gegenwart.

Vorwort.

Die Kirchenvisitationen haben für das kirchliche, religiöse und sittliche Leben, zum Teil auch für das kulturelle und wirtschaftliche Leben der betreffenden Zeit eine grosse praktische Bedeutung. Besonders trifft das für die alte Kirchengeschichte und die Kirchengeschichte des Mittelalters zu, aber in gewissem Sinne auch noch für die Neuzeit, speziell in Übergangsperioden. Dementsprechend besitzen auch die betreffenden Visitationsprotokolle einen grossen historischen Wert, besonders weil ihre Angaben meist von zuverlässigen Personen geprüft und kontrolliert wurden. Trotz ihrer Schlichtheit sind sie für die Charakterisierung des kirchlichen, religiös-sittlichen und kulturellen Lebens verschiedener Länder und Zeiten von grundlegender Bedeutung.

Auch in Estland hat sich eine Anzahl von Visitationsprotokollen seit dem ersten Viertel des 16. Jhs. erhalten und ist zu mancherlei Angaben von einer Reihe Forschern verwertet worden. Eine zusammenhängende Darlegung der Kirchenvisitationen im Lande der Esten ist jedoch bisher nicht geschrieben worden. Dabei leuchtet ein, dass erst die Bekanntschaft mit einer Geschichte der Kirchenvisitationen das Verständnis für diese Visitationen und die betreffenden Protokolle zu wecken vermöchte und deren rechte Bewertung und Einschätzung ermöglichen und erleichtern würde.

Einleitung.

Allgemeines über die Kirchenvisitationen in der alten und mittelalterlichen Kirche (§ 1).

Die Geschichte der Kirchenvisitationen eines bestimmten Landes können wir erst dann recht verstehen, wenn wir über die Ent-

stehung und Entwicklung der Kirchenvisitationen in der alten und mittelalterlichen Kirche im allgemeinen orientiert sind.

Einzelne für die späteren Kirchenvisitationen charakteristische Züge lassen sich bereits in der ältesten christlichen Zeit nachweisen, aber auch Kirchenvisitationen im direkten Sinne dieses Wortes begegnen wir schon seit dem 4. Jahrhundert, so bei Chrysostomos, Augustinus, Martin von Tours u. a. Auch erinnern die Synoden die Metropolen und Bischöfe an deren Pflicht die Bistümer zu visitieren¹⁾.

Im Morgenlande gebrauchte man zur Bezeichnung dieser Visitationstätigkeit meist den Ausdruck *περιοδεύειν* (herumgehen, herumreisen und dabei visitieren) und leitete davon ab *περιοδεία*, *περιοδευτής*. Auch im Abendlande begegnet man bisweilen dem entsprechenden Ausdrucke „circumire“, doch wurden hier die Ausdrücke „visitare“, „visitatio“, „visitator“ zu den eigentlichen *terminis technicis*.

Als Hauptaufgabe der Visitation galt in ältester Zeit die Ausrottung von Resten des Heidentums und Götzendienstes und allen damit verbundenen Vergehen, Neigungen und Gebräuchen; andererseits sollten sie zur Verbreitung und Vertiefung des Christentums und der christlichen Sitten dienen. Im Abendlande vereinigte man mit ihnen später auch die bischöfliche Konfirmation der Getauften. Ebenso war ihr Zweck die Amtstätigkeit und Lebensweise der Geistlichen zu überwachen. Für die Aufnahme und den Unterhalt des Visitators und seines Gefolges hatten die visitierten Geistlichen und Gemeinden zu sorgen. Diese Verpflichtungen gegenüber dem Visitator bezeichnete man gewöhnlich mit dem Ausdruck „procuratio“. Die Synoden suchten im Laufe der Zeiten die Prokurationen zu normieren, um einer Ausbeutung vorzubeugen. Bis zum 13. Jh. durften die Visitatoren nur Procurationen *in natura* verlangen, später auch in Geld.

Im Reiche der Franken wurden die Visitationen zu Sendgerichten (*judicium synodale*) erweitert. Im Sendgericht sollte der Bischof alle Vergehen, welche gegen Gott und die Gebote der heiligen Schrift verstießen, richten und über die Schuldigen das Urteil sprechen. Zu Beginn wurde in der Kirche Messe gelesen und dann (gewöhnlich vor der Kirche) Gericht gehalten. Anfangs

---

1) Um Wiederholungen zu vermeiden sind die näheren Quellenbelege meist nur im estnischen Text angegeben und sind dort nachzusehen.

wurden nur öffentlich begangene Sünden gestraft; später sollte der Visitator auch geheime Sünden untersuchen und strafen. Letzteres sollte durch die vereidigten Sendzeugen (*testes synodales, juratores synodi*) ermöglicht werden. Die Sendzeugen waren eidlich verpflichtet alle ihnen bekanntgewordenen Vergehen eines bestimmten Gebiets dem Visitator, ohne jegliche persönliche Rücksichtnahme, anzuzeigen. Wahrscheinlich gab es bereits vor diesen Sendzeugen¹⁾ in den Dörfern vereidigte Männer (s. g. weltliche Landdekane), welche die eidliche Pflicht hatten Vergehen, wie insbesondere mangelhaften Kirchenbesuch und Arbeit am Feiertage, ihren Pfarrern mitzuteilen.

Diese Einrichtung bestand an manchen Orten noch zur Zeit des Instituts der Sendzeugen, und sie ersetzte zunächst noch die Tätigkeit der Sendzeugen an Orten und in Dörfern, wo es noch keine Sendzeugen gab. Bald fielen diese weltlichen Landdekane (Zehntner) wohl häufig mit den Sendzeugen zusammen, da die letzteren wohl häufig aus der Zahl der Dorfältesten und Dorfzehntner (Dorfdekane) gewählt wurden. Wie in der Beichte dem Beichtenden seitens des Beichtvaters Fragen vorgelegt und in den Beichtbüchern die Vergehen an der Hand von Fragen erörtert werden, so wurden auch bei der Visitation bald Visitationsfragen gestellt, um die Vergehen und Sünden, ihre Motive und die Umstände, unter welchen sie begangen worden waren, offenzulegen sowie auch um die den Umständen entsprechenden Mittel zur Besserung zu erörtern und ausfindig zu machen.

Aus älterer Zeit haben sich solche Visitationsfragen (und Visitationsfragestücke) besonders reichhaltig und zuverlässig bei Regino von Prüm (*Regino Prumiensis abbas † 915*) erhalten. In dem I. Buche seines Werkes „*De ecclesiasticis Disciplinis*“ sind 95 Fragen angeführt, die sich auf die Kirche und den Priester, seine Amtstätigkeit und Person beziehen. Die 89 Visitationsfragen des II. Buches beziehen sich auf die Sünden und Vergehen von Laien und weltlichen Personen.

Die Fragen und Verordnungen gründen sich hauptsächlich auf die Kanones und Vorschriften der Synoden. Die Visitationen und Synoden standen miteinander in engem Zusammenhang. Dem Sendgericht waren alle Einwohner des Bistums unterstellt. Alle, welche ohne genügende Gründe der Visitation fern blieben,

---

1) Anders Dove in „Zeitschrift für Kirchenrecht“ IV 42 ff.

wurden mit Exkommunikation bedroht. Ausser geistlichen Bussstrafen wurden auch Freiheit und Ehre beschränkende Strafen verhängt. Allmählich wurden für die Freien auch Geldstrafen zugelassen, während die Unfreien statt dessen gewöhnlich „zu Haut und Haar“ gestraft wurden. Zweifelsohne haben die Visitationen im Laufe der Zeiten viel zur Erziehung und Disziplinierung der christlichen Völker und zur Gesundung des Volkslebens beigetragen. Doch kamen, besonders im späteren Mittelalter, auch Schattenseiten zum Vorschein, welche die Visitationen zum Teil in Verfall brachten.

Von solchen Schattenseiten könnten wir folgende nennen: 1) das Anwachsen der Prokurationen, wobei seit 1298 ev. auch Geld verlangt werden durfte; 2) das immer häufiger werdende Überlassen der Visitationen durch die Bischöfe, welche inzwischen staatliche Verpflichtungen übernommen hatten, an ihre Abgesandten und Vikare, vor allem an die Archidiakonen. Letztere begannen im 13. Jh. selbständig zu visitieren und die bischöflichen diesbezüglichen Rechte zu beanspruchen und auszuüben. Auch die Zulassung von Geldstrafen an Stelle der kanonischen Strafen hat den Verfall begünstigt, sowie auch das Bestreben der Städte, der Klöster und des Adels von der Unterordnung unter das Sendgericht freizukommen. Das Tridentinische Konzil hat dann die Visitationen der katholischen Kirche wieder geregelt und geordnet.

I. Kapitel.

Die Kirchenvisitationen im Lande der Esten während der Herrschaft der katholischen Bischöfe und des Ordens.

Wir wenden uns nun der Frage nach den im Lande der Esten stattgehabten Kirchenvisitationen zu. Wenn wir in den ältesten altlivländischen kirchengeschichtlichen Quellen nach Angaben über etwa im Lande der Esten (ev. auch im Lande der Liven) stattgefundene Kirchenvisitationen suchen, so finden wir in der ältesten livländischen Chronik einige Angaben über die Reisen und die dabei ausgeführten Handlungen des päpstlichen Legaten Wilhelm von Modena im Lande der Liven, Letten und Esten in den Jahren 1225 und 1226 (§ 2). Beim näheren Zusehen erhebt sich die Frage, ob diese Reisen und die dabei

ausgeführten Handlungen etwas mit einer Visitation zu tun gehabt hätten.

Um diese Frage zu entscheiden, haben wir einerseits folgendes zu beachten: der päpstliche Legat, der mit uneingeschränkter Vollmacht ausgestattet war, hatte schon an sich das Recht zu visitieren; Wilhelm reiste mit einem Gefolge von geistlichen und weltlichen Personen; der Hauptzweck seiner Reisen bestand darin, an Ort und Stelle mit der wirklichen Lage der Dinge bekanntzuwerden, christliche Gottesdienste und Predigten zu halten, zu ermahnen und zu warnen, Streitigkeiten zu schlichten und ihnen vorzubeugen, auch gerichtliche Urteile (judicia) zu fällen; auf die Reisen folgte eine feierliche Kirchenversammlung oder ein Konzil in Riga in der Fastenzeit des Jahres 1226. Das sind alles Züge, die den Kirchenvisitationen entsprechen oder an sie erinnern. Andererseits bezeichnet der Verfasser der Chronik diese Reisen nicht mit dem Namen „Visitation“, es werden auch keine Sendzeugen erwähnt u. ä., was ja bei der damaligen Lage der Dinge uns ganz natürlich erscheinen muss. In Anbetracht des Gesagten könnte man die Reisen und die dabei ausgeführten Handlungen des Legaten am besten als „ausserordentliche Visitation“ bezeichnen. Ähnlich verhält es sich mit der erwähnten feierlichen Kirchenversammlung: am besten könnten wir sie als „ausserordentliches livländisches Konzil“ bezeichnen.

Nachrichten über ordentliche Kirchenvisitationen im Lande der Esten (§ 3).

Es fehlt nicht an Nachrichten darüber, dass von Anfang an ordentliche Kirchenvisitationen in allen Bistümern in Aussicht genommen waren. Die Art und Höhe der Prokurationen war sowohl im bischöflichen als im Ordenslande festgesetzt. Dass es sich dabei nicht um bloss beabsichtigte, tatsächlich aber überhaupt nicht zur Ausführung gelangte Visitationen gehandelt habe, kann man z. B. schon daraus schliessen, dass in den Streitigkeiten mit den Vasallen, Städten und Orden wegen der Prokurationen und des Sendkorns die Vasallen, Städte und der Orden ihre ablehnende Haltung nie damit begründet haben, dass Visitationen ja tatsächlich gar nicht stattgehabt hätten, obwohl eine solche Begründung, wenn sie wirklich den Tatsachen entsprach, doch von evidenter Beweiskraft hätte sein müssen.

Aus dieser Sachlage müssen wir folgern, dass während der Herrschaft der katholischen Bischöfe und des Ordens tatsächlich Kirchenvisitationen und Sendgerichte im Lande der Esten bestanden haben. Eine andere Frage ist natürlich, wie oft damals solche Visitationen gehalten worden sind. Auch in diesem Lande war, wie aus späteren Nachrichten zu ersehen ist, das Sendgericht mit der Konfirmation der Getauften verbunden, und auch hier waren aus dem Volk gewählte vereidigte Sendzeugen (*testes synodales*) angestellt. In späterer Zeit kamen auch hier für Freie Geldstrafen in Anwendung.

Belebung der Sendgerichte durch diesbezügliche Vorschriften der Provinzialsynoden (§ 4).

Jedesmal, wenn Neuerungen im Lande nötig geworden waren und man sie verwirklichen wollte, betonte man als ein Hauptmittel für ihre Durchführung Kirchenvisitationen und mit ihnen zusammenhängende Synoden. Das kam auch auf manchen Landtagen, wo Reformen geplant wurden, zum Ausdruck, wie beispielsweise auf dem Landtag in Walk im Jahre 1422. Von noch grösserer Bedeutung waren in dieser Hinsicht die beiden 1428 und 1437 in Riga abgehaltenen Provinzialsynoden, welche unter der Leitung des Erzbischofs Henning Scharpenberg stattfanden. Besonders wichtig waren die diesbezüglichen Bestimmungen (*statuta*) der Provinzialsynode des Jahres 1428. Im 10. §-en wird hier ausgeführt, dass in bezug auf Visitationen und Prokurationen die auf Verjährung fussenden Vorwände und Begründungen keine Geltung haben sollten. Aus dieser Bestimmung lässt sich zugleich schliessen, dass an manchem Ort längere Zeit keine Visitation gehalten worden war; andererseits könnte man wiederum aus dieser Bestimmung folgern, dass Visitationen stattgefunden hatten, bei denen die Entrichtung von Prokurationen verlangt wurde.

Aus den Bestimmungen und Ausführungen dieser Provinzialsynoden geht hervor, dass als Visitor zu jener Zeit der Bischof oder sein Stellvertreter gilt. Der Archidiakon scheint hier kein selbständiges Visitationsrecht besessen zu haben. Die nahen Beziehungen der Sendgerichte zu den Provinzial- und Diözesan-Synoden sind jedenfalls ganz augenscheinlich. Als Hauptaufgabe der Visitation galt in jener Zeit die religiöse und sittliche Hebung der Landbevölkerung; für die Erreichung dieses Zweckes bildete

aber eine moralische, religiös-sittliche und geistige Hebung des geistlichen Standes und eine bessere Beherrschung der Volkssprache seitens der Geistlichkeit die unbedingte Voraussetzung. Die Visitationen und Synoden sollten daher auch diese letzteren Aufgaben im Auge behalten.

Die Reformsynoden und die beiden livländischen Provinzialsynoden liessen es sich angelegen sein, den Bischöfen die Visitationspflicht in allem Ernst einzuschärfen und vorzuhalten. Die diesbezüglichen Vorschriften und Anregungen mussten das Bewusstsein der Pflichtmässigkeit der Visitationen beleben und stärken.

Allein die damalige äussere Lage der Dinge in Livland war einer Reformbewegung nicht günstig, vielmehr hinderlich. Das Verhältnis des Ordens zu dem Erzbischof (und den Bischöfen) war ein gespanntes und führte schliesslich zum Bürgerkriege (1481—91). Unter solchen Umständen behinderte der Orden innerhalb seines Gebiets die ordnungsgemässe Ausübung von Visitationen durch Prälaten und besonders durch den Erzbischof.

Der Orden beanspruchte sogar das Visitationsrecht in der Rigaschen Kirche, ebenso wie in Kurland für sich. Erst als 1492 Frieden geschlossen worden war und der tüchtige Ordensmeister Wolter v. Plettenberg 1502 glänzende Siege über die Russen erfochten hatte, wurden die kirchlichen Reformbestrebungen wieder aufgenommen, und das musste auch den Visitationen zugute kommen.

Die wichtigsten Visitationen aus der Schlussperiode der Herrschaft der katholischen Kirche (§§ 5—7).

Sichere Kunde haben wir von Visitationen des öselschen Bischofs Johan Orgas (1491—1515) und besonders des öselschen Bischofs Johan Kyvel (1515—27). Orgas konnte auf Grund seiner Visitationen feststellen, dass dort, wo die Priester nicht auf der Höhe ihres Berufes standen, auch das Volk undiszipliniert und verdorben war. Er berief sowohl Laiensynoden als Klerikersynoden und erliess auch eine Reihe von Vorschriften für den Klerus, auch hinsichtlich des geistlichen Unterrichts des Volkes in der Muttersprache. Er fand, dass besonders die Kenntnis der 10 Gebote mangelhaft war, und gab den Priestern kurze lateinische Erklärungen zu den einzelnen Geboten als Richtschnur.

Bischof Kyvel setzte Orgas' Arbeit mit Erfolg fort und wurde hierin auch vom Erzbischof Jasper Linde (1509—24) unterstützt. Die Führer der Reformbewegung beschlossen im Lande eine Lateinschule zu gründen zur Vorbereitung einheimischer Priester aus dem Volke, die mit den Lokalzuständen bekannt waren und die Volkssprache beherrschten. Leider liess sich dieser anerkanntswerte Plan nicht mehr verwirklichen. Kyvel versorgte 1517 seine Priester mit einer approbierten estnischen Übersetzung der wichtigsten Katechismus-Abschnitte und erliess für sie nützliche Vorschriften.

Die älteste Visitationsordnung (in 88 Punkten), die wir besitzen, stammt von ihm (wohl aus dem Jahre 1519), und ebenso stammen von ihm die ältesten Visitationsprotokolle (4 Inventarverzeichnisse und 9 Visitationsprotokolle aus den Jahren 1519—1522). Die Visitation wird von ihm als „*Sinodalis visitatio*“ resp. „*Sinodus*“ bezeichnet.

Auch in Reval wurde 1501 und 1505 vom Bischof Nikolaus Roddendorp (1493—1509) in der Nikolai-Kirche „Send“ gehalten und wurden dabei die Getauften konfirmiert. Dieses Sendgericht findet aber nicht den Beifall der Kirchenvormünder, welche über die Ausgaben unwillig sind. Zur Zeit des Bischofs Johannes Blankenfeld sucht man in Reval und in Dorpat das Sendgericht zu verhindern, was aber nicht gelingt.

Auch die Vasallen sind gegen das Sendgericht, vor allem gegen das geistliche Gericht des Bischofs, und wollen das „Sendkorn“ nicht hergeben, z. B. im Jahre 1527 u. s. w.

Der Erzbischof Wilhelm von Brandenburg beabsichtigte noch im Jahre 1541 zu visitieren. Andererseits musste der Kampf gegen die vordringende Reformation das Abhalten von Sendgerichten noch mehr erschweren.

Wir könnten aber jetzt fragen: hat man unter solchen Umständen nicht begonnen protestantische Kirchenvisitationen zu veranstalten, besonders in den Städten, wo der Protestantismus die Übermacht über den Katholizismus erlangt hatte?

Im Mutterlande der Reformation hatte man besonders 1527/28 auf kurfürstlichen Befehl begonnen, Kirchenvisitationen zu veranstalten. Der Kurfürst ernannte auf eine diesbezügliche Bitte Luthers und seiner Gehilfen Visitatoren und gab ihnen eine

entsprechende „Instruktion“. Die Hauptaufgabe der Visitatoren sollte in der Nachprüfung bestehen, ob die evangelische Lehre und die evangelischen Sitten in Gemeinden und Schulen Wurzel gefasst hätten. Wenn das nicht der Fall war, sollten sie dazu beitragen, dass dieses geschähe, und sollten auch die evangelischen Kirchen und Geistlichen materiell sicherstellen.

Melanchthon verfasste 1528 eine Visitationsordnung (unter Beihilfe Luthers und Bugenhagens) „Unterricht der Visitatoren an die Pfarhern ym Kurfürstenthum zu Sachsen“. Fast in allen protestantischen Ländern entstanden nun Kirchenordnungen, in denen auch Kirchenvisitationen vorgesehen waren und eine bedeutende Stelle einnahmen. So entstand z. B. auch in Kurland die „Kurländische Kirchenordnung“ von 1570.

In manchen Gegenden Kurlands, welches zu einem Herzogtum unter polnischer Oberhoheit geworden war, hatte man schon seit 1560 begonnen Visitationen zu veranstalten.

Im übrigen Alt-Livland ist aber von veranstalteten evangelischen Kirchenvisitationen nichts zu hören. Hier fehlte der evangelische Landesherr mit seinen diesbezüglichen Verordnungen und mit seinem Beistande: die Bischöfe und der Orden blieben nämlich bis zum Untergang des Ordensstaates katholisch. Ausserdem ist schon erwähnt worden, dass die Vasallen und Städte sich zu den Visitationen ablehnend verhielten. Auf ihre Unterstützung wäre nur dann zu rechnen gewesen, wenn ihnen bei der Visitation eine massgebende Stellung zugebilligt worden wäre.

Wohl haben die Städte 31. I. 1533 geplant, für die Städte einen gelehrten Mann zu verschreiben und ihn „anstatt eines Superintendenten“ anzustellen, der unter anderem auch eine Stadt nach der anderen visitieren sollte. Aber dieser Plan ist nicht verwirklicht worden. Ebenso wenig ist wohl auch die Vereinbarung der livländischen Ritterschaft und der Städte vom 15. I. 1598 zur Ausführung gelangt, nach der ein Generalsuperintendent für Riga und das ganze Land bestellt werden sollte. Dieser Generalsuperintendent sollte wenigstens einmal jährlich das Land visitieren. Diese Massregel bezweckte wohl den Protestanten auch die Möglichkeit zu bieten sich gegenüber der Gefahr seitens des Katholizismus während der polnischen Herrschaft in Livland zusammenzuschliessen.

II. Kapitel.

Die Kirchenvisitationen in Livland während der polnischen und auf Ösel während der dänischen Zeit (§§ 8 und 9).

Während der polnischen Zeit gelangte die Gegenreformation auch nach Livland. Auf dem Lande waren damals noch starke katholische Reminiszenzen vorhanden und wurden die Jesuiten meist mit Freuden empfangen. In den grösseren Städten leisteten jedoch die Lutheraner der Rekatholisierung hartnäckigen Widerstand. Die Kriege hatten die Kirchen zerstört, das Kirchenvermögen vernichtet und die Gemeinden dezimiert. Der Krieg mit den Schweden flammte mehrmals auf und drohte die konfessionelle Lage in entsprechender Weise zu ändern. Unter solchen Verhältnissen erwiesen sich die Kirchenvisitationen zur Klärung und Verbesserung der kirchlichen Zustände als unumgänglich notwendig. Das Tridentinische Konzil hatte durch entsprechende Verordnungen die Kirchenvisitationen zu heben und zu erneuern versucht.

Es wurde wieder geltend gemacht, dass die Bischöfe selbst die eigentlichen Visitatoren zu sein und persönlich zu visitieren hätten und nur im Verhinderungsfalle ihren Generalvikar mit der Visitation beauftragen dürften. Die Visitation sollte in christlicher Liebe und ohne Eigennutz geschehen.

Den Hauptzweck der Visitation sah man in jener Zeit in der Erhaltung des rechten (katholischen) Glaubens und in der Vertreibung der Ketzerei. In Livland visitierte 1584 Kardinal Georg Radziwill, der im Lande zu seinem Unwillen noch mehrere lutherische Geistliche vorfand. Das in italienischer Sprache verfasste Protokoll hat sich erhalten. Auch die polnischen Revisionen vom Jahre 1582 und besonders vom Jahre 1599 berücksichtigten in grossem Umfange kirchliche Verhältnisse und Zustände, so dass sie hierin den Kirchenvisitationen ähnelten. Aus der Revision 1599 lässt sich eine aufsteigende Tendenz des katholischen Kirchenwesens erkennen.

1610 jedoch war das Land infolge des schwedisch-polnischen Krieges stark verwüstet, die Gemeinden waren dezimiert und das Kirchenwesen zerrüttet.

Der katholische Wendensche Bischof Otto Schenking erbat sich vom päpstlichen Legaten einen ausserordentlichen

päpstlichen Visitator zur Untersuchung und Emendierung der von den Kanonikern verursachten Ärgernisse. Zum apostolischen Visitator über die Kirchen und die kirchlichen Personen des ganzen Landes wurde 10. III. 1610 der päpstliche Protonotar Joannes Maria Belletto ernannt. Seine Hauptaufmerksamkeit richtete Belletto auf das Wendensche Domkapitel und die Kleriker überhaupt. Zu ihrer notwendigen Belehrung verfasste er die „Constitutiones“, deren letztes Kapitel von den Visitationen in Anlehnung an das Tridentinum handelt.

Auf der Synode in Riga 1611 wurden die Tridentinischen Bestimmungen und die „Constitutiones“ zur Richtschnur erhoben.

Auf Grundlage der angenommenen Visitationsordnung fand vom 6. VIII bis zum 11. X. 1613 eine Generalvisitation statt. Es visitierte der bischöfliche Vikar Archidiakon Johann Tecnon (U. J. D.) in Begleitung des Rigaschen Jesuitenpaters Erdmann Tolgsdorff.

Die vom Tridentinum den Visitationen zugewiesene Aufgabe beseelte den Visitator. Er suchte jetzt auch aus den Städten lutherische Geistliche zu vertreiben, wie es z. B. mit dem estnischen Pastor in Dorpat geschah. Doch auch die Zahl der katholischen Priester im Lande hatte sich wieder verringert. Trotzdem konnte die endgültige Rekatholisierung der Landbevölkerung nur eine Frage der Zeit sein. In den grösseren Städten widersetzten sich die Lutheraner nach Möglichkeit, bis endlich auch Livland unter eine protestantische Regierung kam, wie das auf Ösel und in Estland der Fall war.

Auf der Insel Ösel erschien Herzog Magnus als lutherischer Bischof im Jahre 1560, also etwas früher als die Schweden in Estland. Auch waren die lutherischen Einflüsse hier beständiger als in Estland, wo die Kämpfe mit den Russen mit wechselndem Erfolg noch lange andauerten. Magnus besetzte auch das frühere Ordensland mit Soneburg, ebenso die Insel Moon. Auf die Wiek und die Insel Dagö musste er aber schliesslich endgültig zugunsten der Schweden verzichten.

Auf Ösel wurde 1562 die Dänische Kirchenordnung vom Jahre 1537 eingeführt (später auch die Ergänzung vom 27. III. 1629). Diese Kirchenordnung kennt keine Konsistorien. Die Superintendenten, welche in Dänemark den Bischofstitel tragen, sind königliche Beamte, die die Kirchen verwalten und in ihrem Bezirk die Kirchenvisitation ausüben. Über kirchliche Klagen hatte das

Schlossgericht in Arensburg zu entscheiden, welches aus den Landräten unter Vorsitz des königlichen Statthalters bestand. Nur bei der Verhandlung besonders wichtiger Angelegenheiten war auch die Geistlichkeit vertreten.

Der Superintendent wohnte in Arensburg und war wohl schon damals zugleich Oberpastor an der Kirche in Arensburg.

Kirchlich war Ösel in 2 Bezirke geteilt: in den Bezirk von Arensburg und den Bezirk von Soneburg. Alte Gewohnheiten und Gebräuche im kirchlichen und religiös-sittlichen Leben wurden zur dänischen Zeit mehr geduldet als während der in dieser Hinsicht strengeren schwedischen Zeit.

Als Ösel 1645 unter die schwedische Herrschaft gelangt war, visitierte der estländische Bischof Ihering 1647 die öselschen Kirchen. Er musste zugeben, dass das religiöse und geistige Leben auf Ösel im allgemeinen nicht niedriger stehe als auf dem Festlande.

III. Kapitel.

Die Kirchenvisitationen während der schwedischen Zeit. Agricola und Dubberch (§ 10).

Die evangelischen Kirchenvisitationen begannen hierzulande zuerst in Estland während der schwedischen Zeit durch den Bischof Christian Agricola und den Dompropst David Dubberch.

Bischof Agricola erhielt am 6. Januar 1586 vom schwedischen König die nötige Vollmacht und eine „Instruktion“ zum Visitieren, die wohl Agricola selbst in der Hauptsache verfasst hatte. Aufgabe der Visitationen war die Aufrechterhaltung der rechten reinen Lehre und der christlichen Disziplin. In der Instruktion finden sich auch 31 Fragen, die an den Pastor persönlich zu richten waren, und 28 Fragen, welche an die Gemeinde zu richten waren. Agricola hat nur an wenigen Orten visitieren können, denn schon am 19. II. 1586 erteilte ihn der Tod.

Dubberch setzte in sehr ausgedehntem Umfange die Visitationen fort, und zwar bis zu seinem Tode 1603. Dubberch hat auch den Entwurf einer Visitationsordnung („Ordenunge . . .“) oder gar eine vollständige Visitationsordnung ausgearbeitet. Zur Visitationskommission gehörten zu dieser Zeit neben geistlichen Personen auch weltliche aus dem Adel. Neben der Untersuchung

der Amtstätigkeit und Lebensweise des Pastors wird auch auf seine Kenntnis der Volkssprache geachtet. In dem Entwurf wird auch von Synoden geredet, auf welchen ausser geistlichen auch weltliche Personen anwesend sein sollten. Von allen Kirchspielen sollten Nachrichten über ihre Geistlichen und deren Familien gefordert werden. Nur einzelne Visitationsprotokolle Dubberchs haben sich erhalten, meist sind es nur Extrakte. Dubberch hat versucht auch den materiellen Besitzstand der Kirchen sicherzustellen und die verlorenen Dokumente durch neue Zeugnisse zu ersetzen. In manchen Gemeinden hat er den Grund für die ältesten Kirchenbücher gelegt. Die Ergebnisse seiner Visitationsarbeit sind für die Bestrebungen der nächstfolgenden Zeit von grosser Bedeutung gewesen.

Die Visitation des bischöflichen Visitators Rudbeckius in Estland im Jahre 1627 (§ 11).

Laut der von König Gustav Adolf dem Bischof Rudbeckius ausgestellten „Instruktion“ sollte er über den Zustand der Kirchen und Schulen Klarheit verschaffen, die Ursachen der Mängel beseitigen, ein Kirchenkonsistorium gründen und eine Kirchenordnung für die Provinz ausarbeiten, auch untüchtige Geistliche beseitigen und tüchtige an ihre Stelle setzen. Diese Tätigkeit des Visitators sollte sich ursprünglich auch auf Livland und Ingermanland erstrecken, jedoch musste Rudbeckius sich schliesslich mit der Visitation Estlands begnügen.

Rudbeckius kam an der Spitze einer geistlichen Kommission nach Estland. Pastor Martinus Laurentius Aschaneus war sein öffentlicher Notar.

Rudbeckius verschaffte sich Dubberchs Visitationsprotokolle zur Einsichtnahme. Es stellte sich heraus, dass nach Dubberch bis zum Jahre 1627 keine Visitationen mehr veranstaltet worden waren. Erst im Februar 1627 hatte der schwächliche Superintendent Nils Gaza 13 Kirchspiele mit ziemlich geringem Erfolge visitiert.

Durch Rudbeckius oder in seinem Auftrage wurden die Domkirche und Domschule in Reval und einige Kirchspiele auf dem Lande visitiert. Auch schickte er Gaza mit einigen Kommissionsgliedern zum Visitieren nach Allentacken, Narva und Ingermanland. Diese Visitation sollte man nicht mit der eigenen Visitation

Gazas im Februar 1627 verwechseln, wie das meist geschehen ist. Rudbeckius konnte unmöglich alle estländischen Kirchspiele an Ort und Stelle selbst visitieren, darum berief er nach Reval eine Provinzialsynode und beschied zum 30. Juli alle Geistlichen und Pädagogen nach Reval zur Rechenschaftsablage, wobei sie die nötigen Zeugnisse und Dokumente mitnehmen sollten; aus jedem Kirchspiel sollten wenigstens 4 Bauern höheren Alters und erprobten Glaubens mitkommen, um Zeugnis von der wirklichen Lage der Dinge im betreffenden Kirchspiel abzulegen.

Die Pastoren und der Rektor der Domschule hatten vor dem Visitor oder seinen Gehilfen gleichsam Probepredigten zu halten. Es wurde examiniert, ordiniert, den schuldigen Pastoren wurden Verweise erteilt, 3 wurden ihres Amtes entsetzt, und auch manche weltlichen Personen wurden mit Kirchenstrafen belegt. Die Synodalarbeit dauerte vom 6. bis zum 26. August. Rudbeckius verliess Reval am 15. Oktober. Obwohl Rudbeckius zum Teil wegen des Widerstandes des Adels, des Magistrats und des Stadtkonsistoriums nicht alle wichtigen Fragen zu lösen vermochte, hat er doch den Bestand der Geistlichkeit und das kirchliche Leben gereinigt, hat das Land in 6 Propstbezirke eingeteilt, das Halten von Visitationen und Synoden geregelt und geordnet, die Gründung des Konsistoriums angeregt und angeordnet und die Bestimmung hinterlassen, dass nur solche Kandidaten angestellt werden sollten, die in der Domkirche eine estnische Predigt zu halten vermochten.

Die Visitationen des Bischofs Joachim Jhering und seiner Nachfolger in Estland (§ 12).

Der tüchtige Bischof Joachim Jhering (1638—57) hat sein Bistum bis zum Jahre 1655 dreimal durchvisitiert. Das Konsistorium und die Visitationskommissionen bestanden nur aus geistlichen Personen, was dem Adel nicht gefiel und weswegen die Junker der Visitation meist fernblieben, bisweilen sogar auch ihre Untergebenen vom Erscheinen zurückhielten.

Bei der Visitation wurden Visitationspredigten gehalten (es haben sich etliche solche Visitationspredigten in estnischer Sprache erhalten), auch wurde schon katechisiert. Grosses Gewicht wurde auf die Untersuchung und Bestrafung von Vergehen gelegt, wie denn die Disziplin nach Sitte der schwedischen Kirche eine sehr

strenge war. Waren spezielle Untersuchungen und besondere Massregeln notwendig, so wurden „visitationes speciales“ angeordnet.

Von den Kirchspielspredigern verlangte Jhering das Halten von Lokalvisitationen in ihren Kirchspielen.

Zusammen mit dem Bischof Jhering hat auch der Propst Heinrich Stahl nicht selten visitiert. Er wurde später Superintendent von Narva und Ingermanland, zeitweilig auch von Allentacken, und hat dann mit altem Eifer selbständige Visitationen gehalten.

Jherings Nachfolger haben im allgemeinen nicht so eifrig visitiert. Von seinen Nachfolgern hat vielleicht noch der Bischof Joachim Salemann (1693—1701) am meisten visitiert. Auch hatte das Revaler Stadtkonsistorium manche Gebiete der Visitation des Bischofs und des Domkonsistoriums entzogen.

Die Visitationen in Livland während der schwedischen Zeit (§ 13).

Ähnliche Nachrichten wie in den Visitationsprotokollen enthalten die Schwedischen Revisionen vom Jahre 1624 und 1630. Der Hauptvisitor Livlands war zunächst der Superintendent Hermann Samson, der 1630 eine „Relation“ über den Zustand der livländischen Kirchen auf Grund der auf den Visitationen gewonnenen Kenntnisse durch den Generalgouverneur Johann Skytte dem König überreichen liess. Auch Georgius Mancelius hatte 1630 vom Generalgouverneur die Vollmacht zum Visitieren im Dörptschen Sprengel erhalten.

Johann Skytte hat im Jahre 1633 eine Konsistorial- und Visitationsordnung herausgegeben, in der die Lokalvisitationen, die Visitationen des Propstes in Verbindung mit dem Unterkonsistorium und die des Superintendenten in Verbindung mit den Synoden vorgesehen und geordnet sind. 1638 wurden seitens des Oberkonsistoriums Visitationsfragen veröffentlicht. Das s. g. gemischte Konsistorium wurde 1648 von der Königin Christina in ein rein geistliches umgewandelt. Infolgedessen begann der Superintendent Johann Stalenus auch die Visitation ohne weltliche Mitglieder nach schwedischem Muster zu halten, worin er aber schliesslich von der Regierung nicht unterstützt wurde.

1650 wurde in jedem Kreise ein Oberkirchenvorsteher-

Amt errichtet, also im estnischen Teil Livlands in dem Pernauschen und dem Dörptschen Bezirk. An der Spitze des Oberkirchenvorsteher-Amtes stand ein Landrat. Jedes Oberkirchenvorsteher-Amt hatte die Kirchen seines Bezirks hinsichtlich ihres äusseren Zustandes und der äusseren Ordnung zu visitieren. Diese Visitationen könnte man demnach als wirtschaftlich-ökonomische bezeichnen.

1660 wurde zum livländischen Superintendenten Johann Georgii Gezelius ernannt, der die livländischen Verhältnisse gut kannte und in seinem Amte tüchtig war. Er visitierte persönlich fast alle livländischen Gemeinden während der Jahre 1663—65. Seine Grundsätze hinsichtlich der Visitation lernen wir am besten aus der von ihm verfassten „Livländischen Kirchenordnung“ kennen. Er wurde 1665 Bischof von Åbo.

Nach ihm wurde im estnischen Teile Livlands der frühere Professor Georg Preussius (1665—75) Superintendent, im livisch-lettischen Teile Johann Fischer, der nach dem Tode des Preussius s. g. Generalsuperintendent von ganz Livland wurde. Auf Fischers Vorschlag wurde eine Königliche General-Kirchenkommission eingesetzt, welche den Zustand aller Kirchen im Lande untersuchen und Mängel, welche eine schnelle Abhilfe verlangten, an Ort und Stelle selbst beseitigen sollte. Die Protokolle dieser Kommission (1677, 1679—1685) erinnern in vieler Hinsicht an Visitationsprotokolle. Auch gewöhnliche Generalvisitationen hat Fischer 1687 über ganz Livland gehalten.

Das livländische Oberkonsistorium war 1662 „auf die wiederholten Bitten der Ritterschaft hin“ wieder in ein gemischtes umgewandelt worden, jedoch mit dem Unterschiede, dass die Leitung im Oberkonsistorium jetzt der Superintendent besitzen und der Direktor sich mit der zweiten Rangstelle begnügen sollte.

Auch auf der 1645 schwedisch gewordenen Insel Ösel wurde 1650 ein Superintendent ernannt, ein gemischtes Konsistorium gegründet und dem Superintendenten eine Instruktion zur Abhaltung von Visitationen gegeben.

Kirchenvisitationen auf Grundlage des Schwedischen Kirchengesetzes vom Jahre 1686 (§ 14).

Das Schwedische Kirchengesetz vom Jahre 1686 wurde in Estland mit einigen kleineren Änderungen 1694 eingeführt. Die

Unterkonsistorien und die Stadtkonsistorien in Reval, Dorpat, Pernau wurden aufgehoben; das Livländische Oberkonsistorium und das Öselsche Konsistorium wurden in rein geistliche Konsistorien umgewandelt.

Aufgehoben wurde das Oberkirchenvorsteheramt, und die wirtschaftlich-ökonomischen Visitationen sollten von nun an von den königlichen Ökonomie-Statthaltern gehalten werden, da durch die Güterreduktion die meisten Pastorate zu königlichen Pastoraten geworden waren; von den Kirchenvisitationen handelt das Schwedische Kirchengesetz im 24. Kapitel. Durch die Einführung des Schwedischen Kirchengesetzes wurde die Abhaltung von Kirchenvisitationen im allgemeinen vereinheitlicht. Dem Anscheine nach konnte eine gewisse Verschiedenheit in den Visitationsfragen bestehen bleiben, da Visitationsfragen im Schwedischen Kirchengesetz nicht enthalten waren.

Auf der Dorpater Synode 19.—22. VII. 1693 wurde darauf hingewiesen, dass die Visitationen nach dem Schwedischen Kirchengesetz ohne weltliche Kommissionsmitglieder stattfänden. Die Folge sei, dass die Gutsbesitzer und Arrendatoren den Visitationen fernblieben und die Visitatoren und die Visitationsbeschlüsse missachteten. Ferner werden in einer Eingabe an den Generalgouverneur Hastfer die Mängel der kirchlichen Bauten, der Schulen, der Pastorate und der Kirchenwege in den einzelnen Kirchspielen namhaft gemacht. Die Synode befindet, dass die königlichen Ökonomie-Statthalter den kirchlichen Rechten und Bedürfnissen nicht immer gerecht würden, ebenso auch den Aufgaben und Rechten des Bischofs und des Propstes bei Visitationen.

IV. Kapitel.

Die Kirchenvisitationen während der russischen Zeit.
Die das innere Leben der Kirche betreffenden Visitationen bis 1832 (§ 15).

Estlands Geistlichkeit wünschte sich wieder einen Bischof, die estländische Ritterschaft aber strebte selbst nach Episkopalrechten und war gegen die Anstellung eines Bischofs. 1743 entschied der russische Senat die Streitfrage zugunsten der Ritterschaft. An die Spitze des estländischen Konsistoriums trat ein von der Ritterschaft gewählter Landrat. Das livländische Ober-

konsistorium wurde wieder zu einem gemischten mit einem Landrat an der Spitze, die zweite Stelle nahm der Generalsuperintendent ein. Die Stadtkonsistorien in Reval, Dorpat, Pernau wurden als gemischte Konsistorien restituiert, in welchen die Magistrate massgebend waren. Auch das Öselsche Konsistorium wurde in ein gemischtes umgewandelt, an dessen Spitze ein Landrat als Direktor trat; ihm zur Seite stand als „Präses“ der Superintendent. Das Gebiet des Narvaschen Konsistoriums beschränkte sich schliesslich einzig auf die Stadt Narva; dieses Konsistorium blieb ein rein geistliches. Aus der gekennzeichneten Lage ergab sich, dass auch an der Spitze der Visitationskommissionen (ausser in Narva) gewöhnlich Landräte resp. Bürgermeister standen, wenn auch bisweilen in der Form, dass die allgemeinen Visitationsfragen von dem Landrat behandelt wurden, die rein geistlichen von dem Oberpastor am Dom. Im übrigen sollte die Kirchenordnung, die Schulordnung, die Visitationsordnung inhaltlich auf der Grundlage des „Schwedischen Kirchengesetzes“ verbleiben, obwohl Abweichungen von diesem je länger, je mehr vorkamen.

So wurde auch die Bestimmung, dass das Erscheinen zur Visitation obligatorisch sei, beibehalten und Zuwiderhandelnde sollten mit Geldstrafen belegt werden.

Zwischen dem Domkonsistorium und dem Stadtkonsistorium entstanden 1755 langwierige Misshelligkeiten wegen der Ausübung des Visitationsrechtes in den Gebieten, die in der schwedischen Zeit der estnisch-finnischen Karlskirche unterstellt waren. Diese Streitfrage wurde erst dadurch endgültig gelöst, dass eine neue, dem Domkonsistorium unterstellte estnische Karlskirche gebaut und am 20. Dezember 1870 eingeweiht wurde.

Die Visitationsprotokolle enthalten unter anderem auch wertvolle Angaben über die damaligen Schulen und ihren Zustand; solches Material lieferten die Visitationen in Estland, auf Ösel, in Livland. Schon seit der schwedischen Zeit begegnen uns unter den Visitationsakten oder Protokollen solche, welche die Bezeichnung „Protokoll über Inquisition“ oder „privat-Inquisition“ oder „Inquisition“ u. dgl. tragen. Es sind eigentlich „visitationes speciales“, sie werden aber als „Inquisition“ bezeichnet, weil die Schlichtung spezieller Streitfragen eine genauere Untersuchung (Inquisition) voraussetzte.

Ebenso war es seit der schwedischen Zeit üblich, dass bei der Introdution eines Geistlichen ausser dem Bischof (oder

dem Generalsuperintendenten, Superintendenten oder Propste) auch noch andere Mitglieder des Konsistoriums oder des Landgerichts sich einfanden, wobei im Beisein des neuen Pastors, der Kirchenvorsteher und der Vormünder das Kircheninventar und das Pastorsinventar, der Zustand der Kirche u. ä. untersucht wurde und das Ergebnis verzeichnet, protokolliert und unterschrieben wurde. Diese Untersuchung erinnerte in manchem an eine „visitatio specialis“, besonders auf Ösel, aber auch auf dem Festlande, um so mehr als mitunter bei dieser Gelegenheit eine regelrechte Visitation abgehalten werden konnte, wobei dann eventuell von den Visitationspunkten der erste die Introdution betraf. Wir möchten solch eine Handlung und Untersuchung „Introduktions-Visitation“ nennen.

Die Oberkirchenvorsteherämter und die von ihnen gehaltenen ökonomischen Visitationen (§ 16).

Da die Ritterschaft während der russischen Zeit eine massgebende Stellung und grossen Einfluss erhalten hatte, so ist es auch verständlich, dass die Oberkirchenvorsteherämter restituiert resp. neu konstituiert wurden. Überall war für jeden Kreis ein Oberkirchenvorsteheramt vorgesehen: im estnischen Livland 2, in Estland 4, auf Ösel 1. Die Oberkirchenvorsteherämter sollten die Kirchen ihres Bezirkes „quoad externa ecclesiae“ („in bezug auf das Äussere des Kirchenwesens“) öfter visitieren. Solchen ökonomischen Visitationen begegnen wir in den Akten unter den Bezeichnungen: „Ober Kirchen Visitation“, „Ober Kirchen Commission“ u. ä. Sie konnten sowohl Generalvisitationen als auch Spezialvisitationen sein.

Die ersteren hatten die kirchlichen Zustände in ihrer Gesamtheit zu untersuchen, und die Kommission bestand in diesem Falle aus 4 Mitgliedern, in ihrer Zahl auch der Generalsuperintendent oder sein Vertreter.

Die „Spezialvisitationen“ hatten es nur mit der Untersuchung und Regulierung einzelner wirtschaftlicher Fragen zu tun, und die Kommission bestand in diesem Falle nur aus 3 Mitgliedern, wobei das geistliche Mitglied (ein Propst) das innere kirchliche Leben und „das Innere des Kirchenwesens“ zu erforschen hatte. Generalvisitationen konnten nur mit Erlaubnis des Generalgouverneurs vorgenommen werden, dem sodann eine Abschrift des Visita-

tionsprotokolls einzuliefern war. Auch in Estland und auf Ösel haben die Oberkirchenvorsteherämter damals solche Visitationen gehalten.

Die Kirchenvisitationen auf Grundlage des „Gesetzes für die Evangelisch-Lutherische Kirche in Russland“ vom Jahre 1832 (§ 17).

1832 wurde für die Evangelisch-Lutherische Kirche in Russland ein neues Kirchengesetz erlassen. Auf Grund dieses Kirchengesetzes wurde jetzt auch in Estland ein Generalsuperintendent eingesetzt. Das Stadtkonsistorium von Reval blieb bestehen, bestand aber, ebenso wie das Öselsche Konsistorium, ausser dem weltlichen Präses und dem Superintendenten als Hilfspräses nur aus einem weltlichen und einem geistlichen Assessor, während das estländische Konsistorium 2 weltliche und 2 geistliche Assessoren hatte. Pröpste gab es laut diesem Kirchengesetz: in Estland 8, in Livland 8, in Kurland 7.

Dieses Kirchengesetz enthielt auch direkte Bestimmungen über das Halten von Kirchenvisitationen. Die Ausgabe des Gesetzes vom Jahre 1901 enthält eine „Instruktion für Kirchenvisitationen“ (Beilage X, p. 241—258).

Die Anzahl der für die Generalsuperintendenten und Superintendenten obligatorischen Visitationen ist laut diesem Gesetz vermindert worden. Sie wurden damals verpflichtet mindestens 1 mal im Laufe von 6 Jahren die eigenen Gemeinden aller Propstbezirke zu visitieren. Sie konnten aber auch mit Einwilligung oder auf Anordnung des Konsistoriums unerwartet manche andere Gemeinden visitieren. Die Pröpste waren gehalten wenigstens 1 mal in 3 Jahren alle Gemeinden ihrer Bezirke zu visitieren. Der Visitator zog zur Visitation 2 Assistenten aus der Zahl der Prediger hinzu, die er für die geeignetsten dazu hielt. Im Notfalle konnte die Visitation auch mit Hilfe eines einzigen Assistenten vollzogen werden.

Die Visitation im engeren Sinne mitsamt der Beantwortung der Visitationsfragen sollte nach Möglichkeit in der Sakristei, im Pastorat oder in einem Schulgebäude, und nur im Notfalle in der Kirche stattfinden.

Über die Visitation war ein eingehendes Protokoll in 3 Exemplaren zu verfassen (für das Gemeindearchiv, für das Kon-

sistorium, für das entsprechende Archiv des Visitators). Anzugeben waren ausführlich die Gegenstände, welche in den Visitationsfragen der Berücksichtigung unterlagen.

Betont wurde unter anderem auch die Beaufsichtigung des häuslichen und des Schulunterrichts, Haus- und Schulbesuche u. ä. Als neue Gegenstände, welche bei der Visitation zu berücksichtigen waren, erscheinen: Kirchenräte, Kirchenkonvente, Kirchenälteste, Hilfsvereine der Unterstützungskasse, Bibelgesellschaft, Mission, Andachtsversammlungen ausserhalb der Kirche und deren Beaufsichtigung, Bethäuser der Brüdergemeinde, Juden oder Proselyten aus anderen christlichen Konfessionen, Ärzte, ausgebildete Hebammen, Krankenhäuser in der Gemeinde, Seelsorge in den Gefängnissen des Kirchspiels, u. a.

Die Oberkirchenvorsteherämter haben in den Kirchen ihrer Bezirke öfters Visitationen zu veranstalten, um die bei denselben befindlichen Inventarien zu revidieren, die Kirchengebäude und alle übrigen zum Kirchenvermögen gehörigen Gegenstände zu besichtigen.

Der Umfang der Gegenstände ihrer Visitation scheint sich darnach verringert zu haben. Dafür sind die Oberkirchenvorsteherämter bald durch die Erweiterung ihrer Mitarbeit an der Regulierung der Volksschulfrage gleichsam kompensiert worden.

V. Kapitel.

Die Schulvisitationen oder -revisionen in Livland und Estland (§§ 18—20).

Unter den allgemeinen Visitationsfragen befanden sich gewöhnlich auch solche, die den Unterricht selbst und das Schulwesen im Auge hatten.

Bald stellte sich das Bedürfnis nach speziellerer Berücksichtigung des Schulwesens heraus, zunächst in Fällen von besonderer Veranlassung. So wurden 1785 die Oberkirchenvorsteher beauftragt die Schulen zu visitieren und die vorhandenen Mängel zu beseitigen. Im Dorpat-Werroschen Bezirk wurden damals (1786) die Schulen von 20 Kirchspielen und 2 Filialen revidiert. Die Protokolle dieser ausserordentlichen Schulvisitation sind im Zentralarchiv in Tartu noch vorhanden.

Während die Schulen in den Städten der Schulkommission der Universität unterstellt waren, sprachen das Oberkonsistorium und der Landtag den Wunsch aus, dass die Volksschulen auf dem Lande der Kirche und den kirchlichen Organen unterstellt bleiben sollten. Auf Vorschlag der Livländischen Synode wurden 1840 für

das Landschulwesen besondere Schulbehörden gegründet, nämlich in Livland als höchste Instanz die Oberlandschulbehörde, welche sich aus allen 4 Oberkirchenvorstehern, dem Generalsuperintendenten, dem sachverständigen Schulrat und dem Sekretär zusammensetzte. Die nächste Instanz war die Kreislandschulbehörde, die aus dem entsprechenden Oberkirchenvorsteheramt und 2 weltlichen und 2 geistlichen Schulrevidenten bestand (für jeden Kreis je 1 weltlicher und 1 geistlicher Schulrevident). Die unterste Schulbehörde war die „Kirchspiels-Schulverwaltung“, welche aus einem Kirchenvorsteher, dem Ortspastor, dem Parochiallehrer und dem Kirchspielsältesten bestand. Die entsprechenden Instanzen in Estland waren: die Oberschulkommission, die Kreisschulkommissionen, an deren Spitze ein Inspektor oder Revident stand, und die Kirchspiels-Schulverwaltung oder -kommission.

Die Schulvisitationen trugen anfangs auch die Bezeichnung „Schulinspektionen“ (dementsprechend nannte man den Schulvisitator auch „Schulinspektor“); später nannte man sie auch Schulrevisionen (in diesem Falle nannte man den Schulvisitator auch „Schulrevident“).

Die Oberlandschulbehörde konnte auch direkt durch ihren Schulrat Revisionen anordnen, wenn sie es für nötig hielt. Ebenso konnten die Glieder des Oberkirchenvorsteheramtes selbst visitieren, aber die eigentlichen Visitatoren waren die Schulrevidenten. Der weltliche Revident revidierte den äusseren Zustand der Schulen, der geistliche den Hausunterricht und die Resultate der Schularbeit. Auch die Schulmeister wurden geprüft. Die Schulrevidenten schickten der Kreislandschulbehörde das Visitationsprotokoll, ihren Bericht und das Original des Schulkonventsprotokolls. Für den Dorpat-Werroschen Kreis haben sich Schulvisitationsprotokolle für die Jahre 1841—1860 u. 1861—1882 im Zentralarchiv und einzelne von ihnen in Gemeindearchiven erhalten. Die Berichte der Schulräte wurden später gedruckt. Das II. Kapitel dieser Berichte handelt von den Schulrevisionen. In Estland wurden die Schulen von den Kreisschulkommissionen, ihrem Leiter und den einzelnen Gliedern revidiert. Hier wurden aus besonderen Anlässen auch ausserordentliche Revisionen, welche nicht vorher angezeigt worden waren, vorgenommen.

Es unterliegt keinem Zweifel, dass die Volksschulen in der Zeit bis zur Russifizierung der Schulen grosse Fortschritte gemacht

haben. Seit der Russifizierung wurde die Tätigkeit der bisherigen Schulbehörden in dem Masse beschränkt, dass sie sich gezwungen sahen ihre Tätigkeit bis auf weiteres einzustellen. Nach der Russifizierung der Volksschulen (1887) verblieb der Kirche nur noch die Prüfung der lutherischen Schulkinder in den Religionskenntnissen. Für diese Prüfung war eine besondere „Visitationsordnung“ ausgearbeitet, nach der die Schulkinder von dem entsprechenden Propst und seinem Gehilfen in den Schulen geprüft wurden. Die Schlussversammlung wurde im Pastorat abgehalten.

Hier ist noch zu erwähnen, dass 1898 das Dorpat-Werrosche Oberkirchenvorsteheramt es für notwendig erachtete seine Visitationen wieder aufzunehmen, und zwar in der Form von Spezialvisitationen, um die durch die Übertritte zur russischen Kirche veränderte wirtschaftliche Lage der Kirchen zu ordnen und den Hausunterricht und die Vorbereitung zum Konfirmationsunterricht zu fördern. Das Konsistorium war im allgemeinen damit einverstanden, und auch das Pernau-Fellinsche Oberkirchenvorsteheramt schloss sich dem an. So wurde denn noch im selben Jahre und in den nächsten Jahren in mehreren Kirchen eine ökonomische Spezialvisitation vorgenommen.

Die russische Zeit dauerte bis Anfang 1918. Nach der kurzen Okkupation im Jahre 1918 wurde das estnische Volk wieder selbständig.

VI. Kapitel.

Die Kirchenvisitationen während der estnischen Zeit bis zur Gegenwart.

Die während der estnischen Zeit stattgefundenen das allgemeine Kirchenwesen betreffenden Änderungen haben in mancher Hinsicht auch die Kirchenvisitationen berührt.

An die Stelle des Generalsuperintendenten ist wieder ein Bischof getreten, der zugleich Präses des (gemischten) Konsistoriums und oberster Visitor ist. Geblieben sind die Pröpste und die Visitationen der Pröpste. Verschwunden sind dagegen die Oberkirchenvorsteherämter und ihre Visitationen, verschwunden auch die kirchlichen Volksschulbehörden und ihre Schulvisitationen und -revisionen, ausgeschaltet ist endlich auch die Visitation und Revision des lutherischen Religionsunterrichts in den Volksschulen durch den Propst und seine Gehilfen.

1923 wurden eine neue „Visitationsordnung“ und neue „Visitationsfragen“ von dem Kirchentag angenommen. Nach dieser Visitationsordnung zerfallen die Visitationen in ordentliche und ausserordentliche (die letzteren entsprechen im allgemeinen den früheren „visitationes speciales“). Ordentliche Visitationen sollen in allen Gemeinden nach Möglichkeit alle 5 Jahre stattfinden. Eine grosse Rolle spielen bei den Visitationen die örtlichen Kirchenräte. Den Visitor begleiten 2 Geistliche und 2 auswärtige Kirchenräte. Von den Visitationsfragen stammen naturgemäss sehr viele aus der früheren Zeit. Doch muss der Visitor auch grade die besonderen Zustände der Gegenwart im Auge behalten. Dementsprechend berücksichtigen auch wiederum viele Fragen solche besondere Gemeinde- oder Kirchenzustände.

Einige Fragen betreffen das Kirchenland, das Gehalt des Pastors und des Küsters, den Religionsunterricht, das Vorhandensein eines kirchlichen Sängerkhore, Liebesarbeit und Missionsarbeit, Sekten, andere Konfessionen, die Brüdergemeinde, den Kirchenrat u. a. Vorgesehen ist auch die Revision der wirtschaftlichen Zustände in den einzelnen Gemeinden und kirchlichen Organisationen, wo sich dieses als notwendig erweist. Zu letzterem Behufe kann das Konsistorium einen Revidenten-Instruktor anstellen. Die gleichen Obliegenheiten hat mitunter auch der Ökonomie-Sekretär des Konsistoriums ausgeübt. Diese Revisionen erinnern in manchem an die wirtschaftlichen Visitationen der früheren Zeiten.

* * *

An unserem geistigen Auge ist die Entwicklung einer über 1500 Jahre alten Institution der christlichen Kirche vorübergezogen. Wenn die Kirchenvisitationen nicht von einer erheblichen Bedeutung gewesen wären, so hätten sie nimmer eine so lange Fortdauer haben und noch jetzt fortbestehen können. Im Lande der Esten wurde die christliche Kirche in der I. Hälfte des 13. Jahrhunderts gegründet. Auch das estnische Volk hat die sittlich-religiösen und erzieherischen Einflüsse der Kirchenvisitationen erfahren, wenn auch nicht in regelmässiger und ununterbrochener Fortdauer. Besässen wir die Protokolle aller im Lande der Esten gehaltenen Visitationen, so hätten wir in ihnen eine Kategorie von kirchengeschichtlichen Quellen, welche in ihrer Vollständigkeit zu den zuverlässigsten gerechnet werden könnten. In einer beson-

deren Arbeit müsste noch dargelegt werden, welche Visitationsprotokolle denn tatsächlich noch vorhanden sind und wo sie sich jetzt befinden. Auch diejenigen Visitationen müssten angegeben und gebucht werden, deren Protokolle jetzt nicht mehr zu finden sind, aber laut den Nachrichten, die wir noch besitzen, einst vorhanden waren.

Isikute nimestik.

Arvud nimede taga märgivad lehekülgi.

Registris esinevad lühendid :

kard. = kardinaal
k. kub. = kindralkuberner
ko. r. = koolirevident
ko. vis. = koolivisitaator
k. sup. = kindralsuperdent
kub. = kuberner
kun. = kuningas
l. sup. = linnasuperdent
m. aseh. = majanduse asehaldur
p. = piiskopp

par. = parun
patr. = patriark
peap. = peapiiskopp
pp. = paavst
pr. = praost
ref. = reformaator
sup. = superdent
vis. = visitaator
õp. = (kiriku)õpetaja
ü. õp. = ülemõpetaja

A

Agricola, Kristjan, Tall. p. 63 j.
Albert, Riia p. 22
Ambundi, Johan, peap. 27
Aschaneus, Martinus Laurentius, õp.,
notar 68 j.
Augustin, Aurelius 6
Averdunck, Walter, pr. 77

B

Baranoff, ko. r. 114
Belletto, Joannes Maria, vis. 60 j.
Blankenfeld, Johannes, p., peap. 50 j.
Blumfeldt, E. 3
Bonifacius VIII, pp. 13 j.
Bruiningk, Heinrich, Liivim. k. sup. 90 j.
Bugenhagen, Johan, ref. 52. 62
Burghesius, Scipio, kard. 60
Böhlendorff, prof., vis. 108

C

Campenhansen, H. von 94. 109
Chrysostomos, Johannes, patr. 6

D

De la Gardie, Magnus 82
Dove, Richard 10
Dubberch, David 3. 64 jj. 68. 70
Duntzen, Dietrich v. 80

E

Ericus, mag., Tall. õp. 74
Ericus Glipping, Taani kun. 23
Ernst, cand theol. 89

F

Fass, Peter Johan, õp. 88
Fischer, Jakob Benjamin, k. sup. 91
Fischer, Johan, sup., k. sup. 80 j. 85

G

Gaza, Nils, sup., vis. 68 jj.
Geldern, Johan Robert v., l. sup. 63
Gezelius, Johan Georgii, sup. 77 jj.
Godefridus, Saarem. p. 22
Gosekenius, Heinrich, pr. 93
Gralow, Michel 35
Gustav Adolf, Rootsi kun. 67

H

Hagen, Gottschalk, Tall. p. 50
Hastfer, Jakob Johan, k. kub. 84 j.
Henrik II Üxküll, Tall. p. 29
Hermannus I, Tartu (Lihula) p. 22. 23
Hildebrand, Hermann 36. 30 j.
Hildebrand, Michael, peap. 30 j.
Hoffmann, Heinrich Ferdinand, pr. ko.
vis. 114

Horn, Christer, kub. 78
Hörschelmann, Emil Heinrich August,
õp., ko. r. 112 j.

J

Jannau, Heinrich Georg v., Laiuse õp.,
ko. r. 110

Jhering, Joachim, Tall. p. 71 jj. 81

Innocentius III, pp. 14. 22

Innocentius IV, pp. 14 j. 23

Johannes, Riia pr. 20

Johannes, Tall. p. 25

K

Karl IX, Rootsi kun. 67

Klingius, Zacharias Larsson, sup. 77

Knüppfer, Arnold, k. sup. 65

Kristiina, Rootsi kun. 77. 81

Kyvel. Johan IV, Saare-Lääne p. 3. 34¹).
34 jj.

L

Lambertus, semgallide p. 20

Lang, Jakob, Tall. p. 73

Lange, Johan, Tall. õp. ja ref. 54

Linde, Jasper, peap. 34

Lindemann, Heinrich, Haaps. õp. 68

Lohmann, Johan Kristopher, pr. 93

Luther, Martin, ref. 52

M

Magnus, Holsteini hertsog, Saarem. p. 131

Mancclius, Georgius, vis. 75

Martinus Tours'ist, p. 6

Maydell, par., ko. vis. 110

Melanchthon, Philipp, ref. 52

Mengden, Gustav v. 80

Metzold, Johan Quirinus, Saarem. sup. 90

Mickwitz, Christoph Friedrich, ü. õp. 89

N

Nicolaus, Riia p. 22

Nidecki, Andreas Patricius, Võnnu linna
p. 59

O

Orgas, Johan III, Saare-Lääne p. 31 jj.

P

Plater, Friedrich v. 80

Plettenberg, Wolter v., ordumeister 30

Porten, Matthias v., m. aseh. 82

Praetorius, Theodorus, sup. 82

Preussius, Georg, prof., sup. 79 j.

R

Radziwill, Georg, kard., vis. 58 j.

Rambach, prof., ko. vis. 108

Regino Prumiensis 9. 10

Roddendorp, Nikolaus, Tall. p. 49 j.

Rosen, par., ko. vis. 114

Rudbeckius, Johannes, p., vis. 67 jj. 73 j.

S

Salemann, Joachim, Tall. p. 73

Samson, Hermann, sup. 74 j. 79

Scharpenberg, Henning, peap. 27. 29

Schwartz, Johan George, Põlva õp.,
ko. r. 110

Sivers, F. v., ko. r. 112

Skytte, Johan, k. kub. 74 jj.

Sonntag, Karl Gottlob v., k. sup. 108

Stael v. Holstein, par., ko. r. 112

Stackelberg, Otto v. 80

Stalenus, Johan, sup., 77

Stübner, Bart., pr. 80

Sutor, Albertus, pr. 92. 95

T

Tecnon, Johan (U. J. D.), arkidiakon,
vis. 61

Tolgsdorff, Erdmann, jesuiidipaater 61

Toll, par., ko. vis. 114

Torchillus, Tall. p. 23

W

Wellingh, G., ü. kons. direktor 77

Wilhelm, Brandenburgi, peap. 51

Wilhelm Modenast, legaat 18

Wilkens, Conrad, õp. 94

Willigerode, Adalbert Hugo, ko. vis.,
pr. 110

Winkler, R., pr. 3. 4. 64¹). 65

Z

Zimmermann, Jakob Andreas, k. sup. 92

Sisukord.

	Lk.
Eessõna	3— 4
Sissejuhatus:	
§ 1. Kirikuvisitatsioonidest üldse vana- ja kesk- aja kirikus	5— 17
I peatükk: Kirikuvisitatsioonid meie maal katoliku piis- koppide ja ordu valitsuse ajal	18— 55
§ 2. Modena Wilhelmi teekonnad ja kontsiil	18— 22
§ 3. Teated korralistest kirikuvisitatsioonidest meie maal	22— 26
§ 4. Sinodaalvisitatsioonide elustamine provint- siaalsinodite sellekohaste eeskirjade läbi	26— 31
§ 5. Tähtsamad visitatsioonid katoliku kiriku lõppajastust	31— 36
§ 6. Kyvelilt säilinud visitatsioonikord ja visitat- siooniprotokollid	36— 51
§ 7. Kas on 16. sajandil meie maal hakatud prot- estantlikku kirikuvisitatsiooni pidama?	51— 55
II peatükk: Kirikuvisitatsioonid Liivimaal Poola ajal ja Saaremaal Taani ajal	56— 62
§ 8. Kirikuvisitatsioonid Poola ajal Liivimaal	56— 62
§ 9. Taani kirikuseaduse kehtivus Saaremaal	62
III peatükk: Kirikuvisitatsioonid Rootsi ajal	63— 85
§ 10. Kirikuvisitatsioonid Agricola ja Dubberchi ajal	63— 67
§ 11. Visitaator piiskopp Rudbeckiuse visitatsioon Eestimaal	67— 70
§ 12. Piiskopp J. Jhering'i ja ta järglaste visitat- sioonid Eestimaal	70— 74
§ 13. Visitatsioonid Liivimaal Rootsi ajal	74— 82
§ 14. Kirikuvisitatsioonid Rootsi 1686. a. Kiriku- seaduse alusel	82— 85

IV peatükk: Kirikuvisitatsioonid Vene ajal	86—106
§ 15. Kiriku vaimulikkude visitatsioonid Vene ajal kuni 1832 a.	86— 94
§ 16. Ülemkirikueestseisja-ametid ja nende poolt toimepandavad majanduslikud visitatsioonid Vene ajal	94—100
§ 17. Kirikuvisitatsioonid 1832. a. kirikuseaduse alusel	100—106
V peatükk: Koolivisitatsioonid ehk -revisjonid meie maal.	106—116
§ 18. Koolivisitatsioonide korraldus Liivimaal . .	106—113
§ 19. Koolikatsumistest Eestimaal	113—115
§ 20. Usuõpetuse katsumine peale maakoolide ve- nestamist	115—116
VI peatükk:	
§ 21. Kirikuvisitatsioonid Eesti ajal	116—119
Lõppsõna	119
Lühendid, mis esinevad tekstis ilma seletuseta	120
Referat: Die Kirchenvisitationen im Lande der Esten von der ältesten Zeit bis zur Gegenwart	121—145
Isikute nimestik	146—147
Sisukord	148—149

Corrigenda :

Lk. 54 (8. rida alt) tuleb lugeda: luksuse (pro lahkuse)
 „ 55 (14. „ „) „ „ rahule jätta (pro rahuldada)
 „ 75 (4. „ „) „ „ superdendi (pro superdend)
 „ 87 (9. r. ülevalt) „ „ esimehena (pro esimesena)
 „ 94 (17. rida alt) „ „ et Rootsi kirikuseaduse maks-
 mahakkamisega kaotatud ülemkirikueestseisja-ametid
 restitueeriti ja laiendati.